

ଆଞ୍ଜିକ ଜନଶ୍ରୁତି ଓ ଲତିହାସ

ଆଞ୍ଜଳିକ ଜନଶୁତି ଓ ଇତିହାସ

କୈଳାସ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

ଇତିହାସ ବିଭାଗ

ଡେଙ୍କାନାଳ କଲେଜ, ଡେଙ୍କାନାଳ

ମଧ୍ୟର ପର୍କିକେସନ୍ସ
ଭୁବନେଶ୍ୱର

ଆଞ୍ଚଳିକ ଜନଶୁତି ଓ ଇତିହାସ

ଲେଖକ : କୈଳାସ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

ପ୍ରକାଶକ : ମୟୂର ପବ୍ଲିକେସନ୍ସ, ସି-୫, ଯୁନିଟ୍-୩, ଭୁବନେଶ୍ୱର-୧

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶନ - ୨୦୦୦ ମସିହା

ମୁଦ୍ରଣ : ହୃଦ୍ରଳି ପ୍ରୋସେସ ଆଣ ଅଫସେଟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର

ମୂଲ୍ୟ : ଅଣି ଟଙ୍କା ମାତ୍ର

© କୈଳାସ ଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

Anchalika Janasruti O Itihasa

Writer : Kailash Ch. Dash

Publisher : Mayur Publications, Bhubaneswar

First Edition - 2000 A.D.

Printer : Duduly Process & Offset, Bhubaneswar

Price : Rs. 80/-

ISBN : 81-86040-79-X

॥ ଉତ୍ସର୍ଗ ॥

ଯେ ମୋତେ ପୁଷ୍ଟକ ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ
ଉତ୍ସାହିତ କରିଥିଲେ, ସେହି ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କରଣ
ପ୍ରେମୀ ଅଧ୍ୟାପକ ସ୍ଵର୍ଗତଃ ଶରତ ଚନ୍ଦ୍ର ନାୟକଙ୍କ
ସ୍ମୃତିରେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅବଦାନ ଅର୍ପିତ ।

ମୁଖ୍ୟଶାଳୀ

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ଜୀବିତରେ ଜନଶୂତି /
ଲୋକକଥାର ଭୂମିକାକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇନପାରେ । ବେଳେବେଳେ
ଏତିହାସିକମାନେ ଯାହାକୁ ପ୍ରାମାଣିକ ଉପାଦାନ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଆନ୍ତି,
ତାହାଦ୍ୱାରା ଜୀବିତର ଚିତ୍ର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ସେ ଛଳରେ ଜନଶୂତି ବହୁ
ଅନ୍ଧାର ଅତ୍ୱା କାଟି ଅତୀତର ପଥକୁ ପରିଷାର କରିଆଏ । ତେଣୁ ଆଧୁନିକ
କାଳରେ ଜନଶୂତି ଜୀବିତର ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ରୂପେ ଗୃହିତ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଓ
ମଧ୍ୟୁଗ ସମ୍ପର୍କିତ ବହୁ ଜନଶୂତି ରହିଛି । ସେ ସବୁର ସଂଯୋଜନରେ ପ୍ରାଚୀନ
ଓ ମଧ୍ୟୁଗୀୟ ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବିବରଣୀ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଆଞ୍ଚଳିକ
ଜୀବିତ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ଜନଶୂତିର ବିଶେଷ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି ।

ଉନିବିଂଶ ଶତକରେ ଏତିହାସିକମାନେ ଆଣ୍ଟିଷ ଷରଳିଂ, ଉଳଳିୟମ
ହଣ୍ଟର, ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର, ଜନ୍ମ ବୀମସ, ଉଳଳିୟମ ଲଭରୀ, ପ୍ର୍ୟାରୀମୋହନ
ଆଚାର୍ୟ- ଜନଶୂତିକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଶାର ଜୀବିତର ରଚନା କରିଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ
କାଳରେ ପ୍ରଭୁତାଦ୍ଵିତୀ ଉପାଦାନର ଆବିଷାର ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶା ଜୀବିତର ଚର୍ଚା
ବିପ୍ରାରିତ ହେଲା । ଜନଶୂତି ସହିତ ପ୍ରଭୁତାଦ୍ଵିତୀ ଉପାଦାନକୁ ସଂଯୋଗ କରି
ଜୀବିତ ଧାରା ଗଠନ କରାଗଲା । ଏ ଦିଗରେ ମନମୋହନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତ,
ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗାଲି, ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ, ରାଖଲ ଦାସ ବାନାର୍ଜୀ, ରମେଶଚନ୍ଦ୍ର

ମଜୁମଦାର, କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର, ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ, ଦୀନେଶ୍ଚତ୍ର ସରକାର, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ସଡ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ, ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ୟ ଏବଂ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷ ଉଦ୍ୟମ କରି ଉତ୍ତିହାସ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ବିଂଶ ଶତକରେ ପ୍ରକାଶିତ “ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ” “ସହକାର” “ମୁକୁର” ପ୍ରଭୃତି ପତ୍ରିକାରେ ଓଡ଼ିଶାର ଉତ୍ତିହାସ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବହୁ ଆଲୋଚନାରେ ଜନଶ୍ଵରିକୁ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଜନଶ୍ଵରି ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ଚନ୍ଦ୍ରଧର ମହାପାତ୍ର, ବିରୁପାକ୍ଷ କର, କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ, ଭାବତ୍ରାହୀ ମିଶ୍ର (ଏବର ଆଚାର୍ୟ ଭାବାନନ୍ଦ), ପ୍ରସନ୍ନ କୁମାର ମିଶ୍ର ଓ ମହେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ମିଶ୍ର କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଆଲୋଚନା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସେସବୁ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ବିବରଣୀ ମୂଲକ ଓ ସମାଜ ତାତ୍ତ୍ଵିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଜଡ଼ିଛି । ତେବେ ଜନଶ୍ଵରିଗୁଡ଼ିକୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିବେଚନା କରି ସେ ସବୁ ଉତ୍ତିହାସ ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ କିପରି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ ଗତ ତିନି ଦଶଶିରେ ଜର୍ମାନୀ ଗବେଷକ ହରମାନ କୁଲକେ, ହେନରୀ ଷ୍ଟିଟେନକ୍ରୋନ୍, ଏ. ଏସମାନ, ଭୁପରେକୁ ଗାଏବ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଓ ସମାଲୋଚକ ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାଶ ଆଲୋଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ଗର୍ଭତ ଗବେଷଣା ଗ୍ରହ "The Cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa" (1978) ଏ ଦିଗରେ ଏକ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ଅବଦାନ ।

ଜନଶ୍ଵରିକୁ ଚିପୁଡ଼ି ସେଥିରୁ ରସ ନିଗାଡ଼ି ଉତ୍ତିହାସର ଧାରା ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାଶ ବିଶେଷ ସଫଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ମୁରଣୀୟ ଗ୍ରହ "ଜନଶ୍ଵରି କାଞ୍ଚୁ କାବେରୀ, "Hindus and Tribals: Quest for Co-existence" ଏବଂ ଏକାଧିକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଜନଶ୍ଵରିର ନିର୍ମାଣ (Construction of the traditional account) ଏବଂ ତାହା ଉତ୍ତିହାସ ରଚନାର ବିଭିନ୍ନ

ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ କିପରି ଉପାଦାନ ହିସାବରେ ଗୁହୀତ ବିଷ୍ଟାରିତ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । ଜନଶ୍ଵତିର ଅନ୍ଧାର ଅତୁଆ ଭିତରୁ ଅତୀତର ଆଲୋକକୁ ବାହାର କରିଥିବାରୁ ଗଗନେତ୍ର ନାଥ ଦାଶ ଲତିହାସ ଲେଖା ଓ ଚର୍ଚା ଷେତ୍ରରେ ଅବିସ୍ଥରଣୀୟ ହୋଇ ରହିବେ ।

ଏ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନଙ୍କ ମତାମତ ପ୍ରତି ସମ୍ବାନ ରଖୁଏ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରକାଶିତ କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଜନଶ୍ଵତିର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଏତିହାସିକ ଦିଗ ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ଏ ସଂକଳନରେ ଛାନ ପାଇଥିବା ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ନବପତ୍ର, ଅମୃତାୟନ, ଅଷ୍ଟପାଦ, ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ, ନିଶାନ୍ତ ପରି ପତ୍ରିକାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ବିକ୍ଷିପ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ “ଆଞ୍ଜଳିକ ଲତିହାସ ଓ ଜନଶ୍ଵତି” ଶୀର୍ଷକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି । ଏଥରେ ଥିବା ବନ୍ଦବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ଏତିହାସିକ ଉପାଦାନ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟର ଲତିହାସ ଧାରା ବହନ କରିଛନ୍ତି । ଅନେକ ତଥ୍ୟର ଏ ପୁସ୍ତକର ହୁଏତ ଅଧିକ ଆଲୋଚନା ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇପାରେ । ଅନେକ ମତ ଏ ପୁସ୍ତକର ହୁଏତ ସଂଶୋଧନ ଆବଶ୍ୟକ; ତେବେ ଅନେକ ମତ ମଧ୍ୟ ପୁସ୍ତକର ଉବିଷ୍ଟ୍ୟତ ଗବେଷଣା ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ିଶା ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରିବ ବୋଲି ଆଶା କରାଯାଏ । ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ଆବଶ୍ୟକ ସଂଶୋଧନ ସମୟ ଅଭାବରୁ କରାଯାଇପାରି ନାହିଁ, ସେଥିପାଇଁ ପାଠକବର୍ଗଙ୍କ ଠାରୁ କ୍ଷମା ଆଶା କରୁଛି ।

ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟବହାର କରି ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିବାକୁ ବହୁ ଶୁଭେଳ୍ପ ଓ ବନ୍ଧୁ ମୋତେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ନାମ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ନକରି ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବାନର ସହିତ ସ୍ଥରଣ କରୁଛି । ପୁସ୍ତକରେ ବ୍ୟବହୃତ କେତେକ ତଥ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସଂଗ୍ରହାଳୟ ଓ ଅଭିଲେଖାଗାରରୁ ସଂଗୁହୀତ । ସେ ନିମନ୍ତେ ଉଭୟର କର୍ମକାରୀଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଙ୍କ । ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶନର

ଆଗ୍ରହ ଓ ଉତ୍ସାହ ଦେଇଛନ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣଯାନ ଶିକ୍ଷାବିଦି ଓ ଗାନ୍ଧିବାଦୀ ଲୋଖକ ଭାବପ୍ରାହୀ
ମିଶ୍ର (ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାବାନନ୍ଦ) । ପୁଣି ତାଙ୍କର ମନ୍ୟର ପର୍ମିକେସନ୍ସ ଦ୍ୱାରା ଏ ପୁଷ୍ଟକ
ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ କୃତଞ୍ଜ୍ଞ । ନାନା ଦିଗରୁ ପ୍ରକାଶନ କ୍ଷେତ୍ରରେ
ସହଯୋଗ କରିଥିବା ମନ୍ୟର ପର୍ମିକେସନ୍ସର ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଘଡ଼େଇଲ୍ଲୁ ଆନ୍ତରିକ
ଧନ୍ୟବାଦ ।

ପୁଷ୍ଟକଟି ସଂସ୍କରିତ ଓ ଏତିହାସିକ ପାଠକମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କଲେ ନିଜକୁ
ଧନ୍ୟ ମନେ କରିବି ।

କୌଳାସଚନ୍ଦ୍ର ଦାଶ

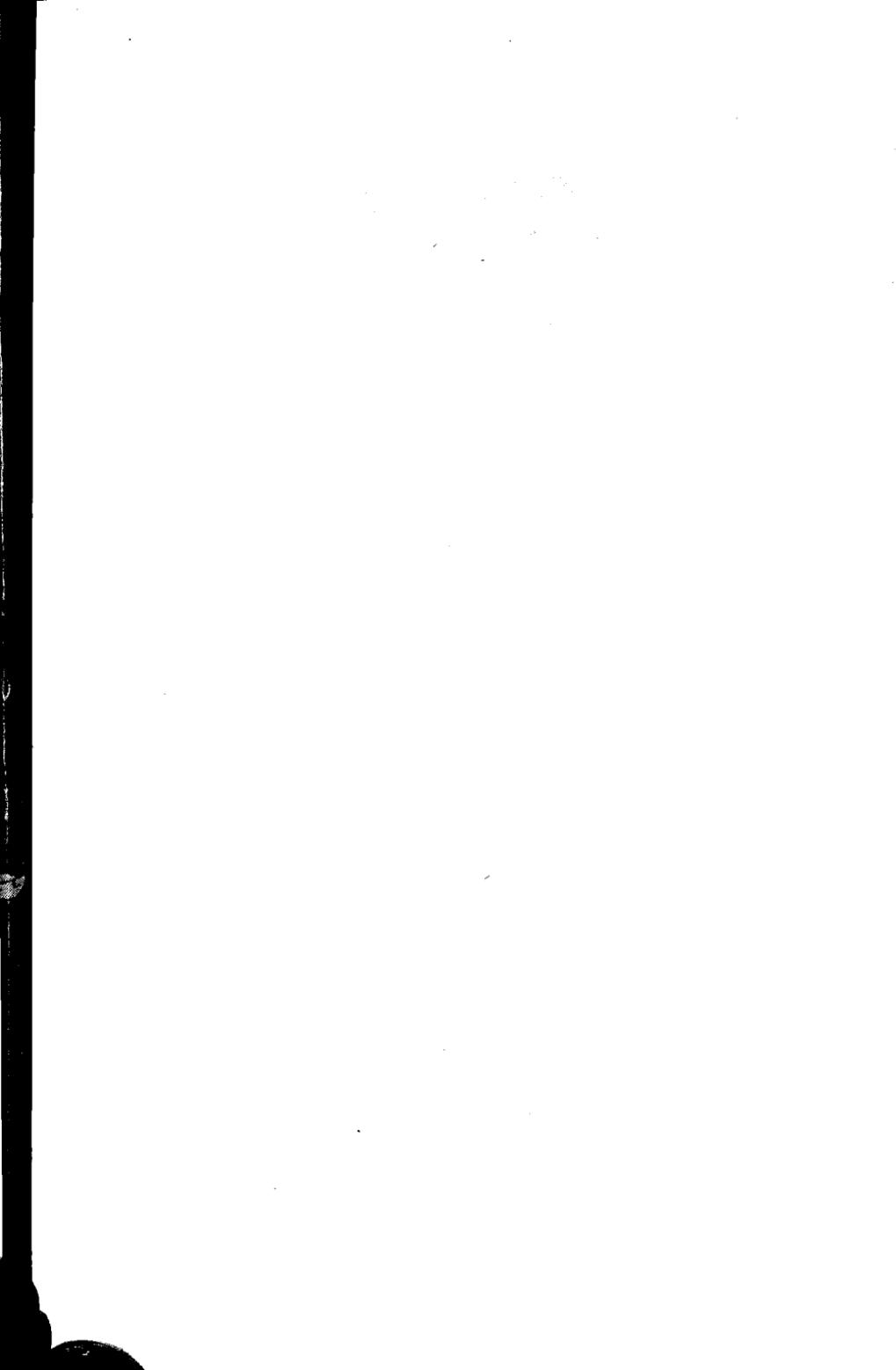
ଡେଙ୍କାନାଳ

୧୮.୦୯.୨୦୦୦

ସୂଚୀପତ୍ର

୦୧.	ନାଟବେଶରେ ଗଙ୍ଗାଶୁର ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ	୧
୦୨.	ନୀଳମାଧବ ଓ ଗାଲମାଧବ	୧୯
୦୩.	ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବ ଆଖ୍ୟାନରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର	୩୭
୦୪.	ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବ	୪୧
୦୫.	ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଶିଳାଲିପି	୪୧
୦୬.	ରାମାନୁଜ, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର	୭୪
୦୭.	ଗୋମୁଖୀ କେଶବ	୭୯
୦୮.	ଏକାମ୍ରକ ଲିଙ୍ଗରାଜ	୮୮
୦୯.	ବିଭାଳ ନରସିଂହ	୧୦୨
୧୦.	ବଣାଇ: ଭୂଯଁ ଆଧୁପତ୍ୟର ପୁଣ୍ୟଭୂମି	୧୧୪
୧୧.	କନ୍ତକୁମାରୀ	୧୨୮
୧୨.	ବୈଦବ୍ୟାସ	୧୩୪

□□□

ଛାଟ୍ ଦେଶର ଗଣେଶ୍ୱର - ଚୋଡ଼ିଗଙ୍କ

ଜନଶୁତି ଏତିହାସିକ ଘଟଣାକୁ ସରାଗରେ ନିଜ ବକ୍ଷରେ ଲୁଚାଇ ରଖେ । ଯୁଗ ଯୁଗ ପରେ ନାନା ବାଧାବିଘ୍ନ ସଦେ ଏହି ଏତିହାସିକ ଘଟଣାର ଧାରା ପ୍ରବାହ ଅବ୍ୟାହତ ରହିଥାଏ । କେବେ କେବେ ଅବଶ୍ୟ ପଥ ବଦଳାଇ ତ୍ରିଛକୀ/ଅଙ୍ଗାବଙ୍କା ବାଟ ଛୁଇଁ ଗଲାବେଳେ ମଧ୍ୟ ଜତିହାସର ଧାରାଟି କଢ଼େ କଢ଼େ ରହିଯାଏ । କେବଳ ଅନୁସରିଷ୍ଟ ତାହାର ସନ୍ଧାନ ପାଏ । ଜତିହାସ ରଚନା ଷ୍ଟେଟ୍ରୁରେ କିନ୍ତୁ ଜନଶୁତିର ଏତିହାସିକ ଦିଗଟିକୁ ପ୍ରାୟତ୍ତଃ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇଛି, କିମ୍ବା ଆବଶ୍ୟକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସତ୍ୟାଶ୍ରୟୟ ପାଠକ ନିରାଶ ହୋଇଯାଇଛି । ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ସେହି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଦିଗଟି ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ଜତିହାସର ଏଇ ପାଠକ କିଛି ବିବେଚନା କରିଛି । ସତ୍ୟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଜତିହାସର ଶୂନ୍ୟଯ୍ୟାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ଆଲୋଚନାର ମୂଳ ପ୍ରସଙ୍ଗ । ଯେଉଁ ଉପରେ ଆଲୋଚନାଟି ଆଧାରିତ, ତାହା ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସମ୍ବାଦ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଚୋଡ଼ିଗଙ୍କୁ କେହି କରି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ସେ ଚୋଡ଼ିଗଙ୍ଗଦେବ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କଳିଙ୍ଗ ଜତିହାସର ଏକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଚରିତ୍ର । ସେ ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୮ ଠାରୁ ୧୧୪୩ ମଧ୍ୟରେ ଦୀର୍ଘ ୭୦ ବର୍ଷ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମସ୍ତ ଜନଶୁତି ବଙ୍ଗ, ଓଡ଼ିଶା, ଆନ୍ଧ୍ରରେ ପ୍ରଚାରିତ । ଜନଶୁତି କିପରି ଚୋଡ଼ିଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତ କାଳର କେତେକ ଘଟଣାକୁ ଗର୍ଭସ୍ଵ କରି ପାରିଛି, ତାହା ଉପରେ ଉକ୍ତ ଆଲୋଚନାରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଚୋଡ଼ିଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ରାଜନୈତିକ ତଥା ସାମରିକ ଜୀବନର ସ୍ଥାନ୍ତି ବହନ କରୁଥିବା ଜନଶୁତି ଆନ୍ଧ୍ରରେ ବହୁଳ ପ୍ରଚାରିତ ଏବଂ ଏହା ଗୋଦାବରୀ ମନ୍ଦିଳର ବେମୁଲବାଡ଼ର ଭୀମ କବିଙ୍କ ଜୀବନ ଗାଥା ସହିତ ଜାହିତ (୧) ।

ଏହି ଜନଶ୍ରୁତିର କଥାବସ୍ତୁ ନିମ୍ନରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଭୀମେଶ୍ୱର ଶିବ ମନ୍ଦିର । ଏହା ଅଧିନା ଗୋଦାବରୀ କୁଳରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରପୁର ତାଲୁକରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଭୀମେଶ୍ୱରଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ଲାଭ କରି ଭୀମ କବି ବହୁତ ଖ୍ୟାତି ଅଞ୍ଚଳ କଲେ । ଏକଦା ସେ କଳିଙ୍ଗ ଗଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସମ୍ବାଟ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଦର୍ଶନ ଆଶା କଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଦେବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନଥିଲେ । କବି ମହାଶୟ କ୍ରୋଧାନ୍ତ ହୋଇ ରାଜାଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ସେହି ଅଭିଶାପ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଶ୍ରମପ୍ରଦେଶର ଲୋକ କଥାରେ ରହିଯାଇଛି । ସେଥିରେ କୁହାଯାଇଛି;

“ବେମୁଲବାଢ଼ ଭୀମକବି
ବେଗମେତୁଚି କଳିଙ୍ଗ ଗଙ୍ଗ-ଗୁଡ଼ା
ଶାପୁମୁମାନି କୋପମୁନ
ସନ୍ତତିରିନ ରମ୍ଭୁପନ୍ମନେନ୍ଦ୍ର
ମୋମୁନଙ୍କୁଡ଼ା ଦଶମିକା ମୁପ୍ୟଦିରେଣ୍ଟୁ ଦିନମୁଲାବଳ
ଜମୁନକରଥ ମନ୍ଦତାନି ସମ୍ପଦ ଶତ୍ରୁଲ ପାଲୁଗାରୁତର”

ଏହି ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ - ବେମୁଲବାଢ଼ ଭୀମକବି କ୍ରୋଧାନ୍ତ ହୋଇ ଶୀଘ୍ର ଶୀଘ୍ର ଚାଲିଯାଉଛନ୍ତି । ସେ ଅଭିଶାପ ଦେଇଯାଉଛନ୍ତି ଯେ ୩୨ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଓ ଧନସମ୍ପଦ ଶତ୍ରୁ ହାତକୁ ଯିବ ।

ଏହି ଅଭିଶାପ ଲାଭ ପରେ ଗଙ୍ଗରାଜ୍ୟକୁ ଶତ୍ରୁ ରାଜ୍ୟର ରାଜା (ସଜ୍ଜନଗରର ରାଜା) ଆକ୍ରମଣ କଲେ; ମହାରାଜା ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପରାଜିତ ହେଲେ ଏବଂ ରାଜଧାନୀ ଛାଡ଼ି ପଳାଯନ କଲେ । ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ପ୍ରତିପକ୍ଷଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗ ସିଂହାସନରେ ବସାଇ ଦିଆଗଲା । ଏହି ଶୋଚନୀୟ ପରାଜଯ ପରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀ ୦୩ ବହୁଦୂରରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଘାନକୁ ଆସିଲେ । ଅନ୍ତର ରାତିରେ ଚାଲି ଚାଲି ଯିବା କାଳରେ ସେ ଏକ କୁଟୀର ନିକଟଷ୍ଟ ନାଳ (ନର୍ଦମା)ରେ ପଡ଼ିଗଲେ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ପାଲିକିରେ ବସିଥିବା ଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ନିଜର ଦୂରାବସ୍ଥାକୁ ସେ ଲୋକ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଏବଂ କହିଲେ ଯେ ସେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭୀମକବିଙ୍କୁ ଅବଜ୍ଞା କରିବାରୁ ଏହିପରି ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା ।

ଶେଷରେ ଲୋକ ଜଣକ ନିଜେ ଭୀମକବି ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଲେ ଏବଂ
ଦେଇଥିବା ଅଭିଶାପ ଖଣ୍ଡନ କରି ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ;

“ବୈଯ ଗଜମୁଲୁଣ୍ଡ ବଦି
ବେଳ ତୁରଙ୍ଗ ମୁଲୁଣ୍ଡ ନାକିଲ୍

ରାୟଲଗେଲଚି ସଞ୍ଜନଗରମୂନ ବଜମୁଗଛୁକୋ ବଦିନ

ରାୟ କଳିଙ୍ଗ ଗଙ୍ଗ କବିରାଜ ଭୟଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଜୋଡ଼ଗା

ବୋୟନ ମୀନ ମାସମୂନ ବୋନ୍ଦୁମ ବୋନ୍ଦୁମ ସଷ୍ଟୀ ନାଟିକିର୍

ଏହି ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ ଭୀମକବି ରାଜାଙ୍କୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରି ପ୍ରକାଶ
କରିଥିଲେ ଏକ ହଜାର ହସ୍ତୀ ଏବଂ ହଜାର ହଜାର ଅଶ୍ଵ ସହିତ ଗଙ୍ଗରାଜା ସଞ୍ଜନଗରର
ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରନ୍ତୁ, ପୁଣି ପୁଣିମା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଷଷ୍ଟୀ ତିଥୁରେ (ମୀନ ମାସରେ)
ବିଜୟ ଲାଭ କରନ୍ତୁ ।

କଳିଙ୍ଗ ନଗରରେ ନୃତନ ରାଜା ଏହି ଅବସରରେ ଶାନ୍ତିରେ ଶାସନ କଲେ ।
ତାଙ୍କର ପଟ୍ଟାଭିଷେକ ଉପବ କାଳରେ କୁଚିପୁଡ଼ି ଭାଗବତ ସମ୍ପୂଦନର ଏକ ଯାତ୍ରାଦଳର
କେତେକ ଲୋକ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ସହିତ କଳିଙ୍ଗ ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରାକଲେ । ବାଟରେ ସମସ୍ତ
ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଧରିଥିବା ଲୋକଟି ମରିଗଲା । ତେଣୁ ସେହି ଯାତ୍ରାଦଳ ସେହିପରି ଲୋକର
ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଦଳର ଲୋକମାନେ ହଠାତ୍ ପରିଚ୍ୟକ
ମହାରାଜଙ୍କୁ (ଯିଏ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କୁ ଅଜଣା ଥିଲା) ଏକ ଘାନରେ
ଦେଖିଲେ । ସେତେବେଳେ ସେ ଗୀତଗାନ ରତ । ଯାତ୍ରା ଦଳର ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ କହିଲେ
ଯେ ସେ ସମସ୍ତ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ବହନ କରି କଳିଙ୍ଗଙ୍କୁ ଯାତ୍ରା କରିବେ ଏବଂ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ
ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଖାଦ୍ୟ ଦ୍ରୁବ୍ୟ ଦିଆଯିବ । ଏହିପରି ଭାଗବତ ଯାତ୍ରାଦଳ ଏବଂ ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର
ଧରିଥିବା ଛଦ୍ମବେଶୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କଳିଙ୍ଗ ନଗରୀରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ନୃତନ ରାଜା
ସେମାନଙ୍କର ରହିବା ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ସ୍ଥିରହେଲା ଯେ ଭାଗବତ ଦଳ ଯେପରି
ଭାବରେ ନୃତନ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପରାଜ୍ୟ ପରେ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ
ତାହାଙ୍କୁ ଚମକାର ଅଭିନୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପରିବେଶଣ କରିବେ । ଏହା ରାଜାଙ୍କ
ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ଅଭିନୀତ ହେବ । ସେଥିପାଇଁ ଯାତ୍ରାଦଳ କିଛିଦିନ ସମୟ ନେଲେ ।
ସେହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଯାତ୍ରାଦଳ ଅଭିନୟ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ
ଦିନ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପରାସ୍ତ କରିଥିବା ଘଟଣାକୁ ଅଭିନୟ କରି ଦେଖାଇ ଦେବାକୁ

ପ୍ରସ୍ତୁତ ବୋଲି ଜଣାଇଦେଲା । ଏଥପାଇଁ ଏକଦିନ ମଧ୍ୟ ଛାଇ ହେଲା । ରାଜା ଅଭିନୟ ପାଇଁ ସକଳ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କଲେ । ବହୁ ବିବେଚନା ପରେ ଯାତ୍ରାଦଳର ମୁଖ୍ୟ ବାଟରେ ସମସ୍ତ ବାଦ୍ୟୟନ୍ତ ବହନ କରିଥୁବା ଲୋକଟିକୁ ଚୋଡ଼ଗଇଙ୍କ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ କରିବାକୁ ଛାଇ କଲେ । ଏହାର କାରଣ ସେ ଜଣେ ସାହସୀ ଲୋକ ପରି ଜଣାପଡ଼ୁଥୁଲେ ଏବଂ ଜଣେ ଗାୟକ ଥୁଲେ । ଅଭିନୟ ପାଇଁ ନୃତ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ଠାରୁ ଖଦଗ, ଅଶ୍ଵ ଏବଂ ମୁକୁଟ ମଧ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରାଗଲା; ଯାହାଦ୍ୱାରା ବାପ୍ରବ ଚିତ୍ରକୁ ସେମାନେ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ପରିବେଶଣ କରି ପାରିବେ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନ ରାଜା, ମନ୍ତ୍ରୀବର୍ଗ ଏବଂ ରାଜ ପରିବାରର ଅନ୍ୟ ସଦସ୍ୟଗଣ ଭାଗବତ ଦଳର ଅଭିନୟ ଦେଖିବାକୁ ସମାବେତ ହେଲେ । ଅଭିନୟ ଆରମ୍ଭ ପରେ ପରେ ସେମାନେ ମଞ୍ଚରେ ଚୋଡ଼ଗଇ ଭୂମିକାରେ ଅଭିନୟ ଦେଖିବାକୁ ଆଗ୍ରହର ସହିତ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଲେ । ହଠାତ୍ ପରଦା ଉଠିବା ପରେ ଚୋଡ଼ଗଇ ମଞ୍ଚ ଉପରେ ଠିଆ ହୋଇଥୁବାର ଦୃଶ୍ୟ ସମାବେତ ଜନତାକୁ ମୁଗ୍ଧ କଲା । ସେ ମଞ୍ଚରେ ଅଶ୍ଵ ପୁଷ୍ଟରେ ଖଦଗ ଧରି ଠିଆ ହୋଇଥୁଲେ । ଜନତା ପ୍ରକୃତ (ପୁରାତନ) ମହାରାଜ ଚୋଡ଼ଗଇକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କଲେ । ନୃତ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ଅନୁଚର ଏବଂ ସହଚରମାନେ ଏ ଦୃଶ୍ୟରେ ଚିନ୍ତିତ ହେଲେ । ମଞ୍ଚରେ ଚୋଡ଼ଗଇ ହଠାତ୍ ନିଜର ଖଦଗ ପରିଚାଳନା ଦକ୍ଷତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ ଏବଂ ଦର୍ଶକ କଷକୁ ଡେଇଁ ପଡ଼ିଲେ । ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ସମ୍ମାନରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଖଦଗ ତାଳନା ପ୍ରଦର୍ଶନ କଲେ । ତା'ପରେ ସେ ନୃତ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସିଲେ । ଖଦଗ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡ କାଟ କଲେ ଏବଂ ପୁରାତନ (ଉପାଦ୍ଧିତ) ମନ୍ତ୍ରୀବର୍ଗଙ୍କ ନିକଟରେ ନିଜେ ସେ ପୁରାତନ ମହାରାଜ ଚୋଡ଼ଗଇ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେହି କାଳରେ ସେ ମଧ୍ୟ କଳିଜ ସିଂହାସନରେ ବସିଲେ । ଉତ୍ସରେ ନୃତ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ଅନୁଚର/ସହଚରମାନେ ରାଜ୍ୟ ଛାଡ଼ି ପଳାଇଗଲେ । କିଛି ବର୍ଷପରେ ଚୋଡ଼ଗଇ ନିଜର ପ୍ରଧାନ ଶତ୍ରୁ (ସଜ୍ଜନଗର ସମ୍ରାଟ ବା ଯାଜନଗର ସମ୍ରାଟ)କୁ ପରାସ୍ତ କରିବାକୁ ଯୁଦ୍ଧ ଯାତ୍ରା କଲେ ଏବଂ ଏଥୁରେ ମଧ୍ୟ ସଫଳ ହେଲେ ।

ଏହି ଜନଶୂତି ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଚୋଡ଼ଗଇଙ୍କ ଉତ୍କଳ ବିଜୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୁଚିତ । ଏଥୁରେ ବର୍ଷିତ ଅଛି;

“ଗଙ୍ଗବଂଶରୁ ଜାତ ଆଦି ପାଟ ଚୁଡ଼ଗଇଦେବ । ଏ ଚୁଡ଼ଗଇଦେବ ବେତାଳ ସାଧ । ନିତାଇମା ନଗ୍ରଦେବୀ କିଳତା ମାହାପଶୁ ମନିତ କେସରୀ ବଂଶ ରାଜା ସିଦ୍ଧକଷ୍ଟ

କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଉଛୁନ କରାଇ ରାଜା ହେଲେ । କନ୍ୟା ୧୩ ଦିନ କୃଷ୍ଣ ତ୍ରୟୋଦସୀ ଗୁରୁବାର ଦିନ ନାଚବେଶରେ ଆସି କଟକ ମାଡ଼ିବସି ରାଜା ହୋଇଲା । (୨)

ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଉଛୁଳରେ ସାର୍ବଭୌମ କ୍ଷମତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ସମ୍ବାଦ କେବଳ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ନୁହେଁ, ଅଷ୍ଟାଦଶ-ଉନ୍ନବିଂଶ ଶତକର ରଚନା ଗଙ୍ଗବଂଶାନ୍ତୁ ଚରିତ ଚମ୍ପୁ, କଟକରାଜ ବଂଶାବଳି ଏବଂ ଓଡ଼ିଦେଶ ରାଜବଂଶାବଳିରେ ମଧ୍ୟ ଅଛେ ଅଧିକେ ସୂଚିତ । (୩) ଏ ସବୁରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କୌଶଳ କରି ଅଦ୍ଭୁତ ଉପାୟରେ ଉଛୁଳ ଅଧୂକାର କରିଥିବା ତଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, କଟକ ରାଜବଂଶାବଳି ଏବଂ ଗଙ୍ଗବଂଶାନ୍ତୁ ଚରିତ ଚମ୍ପୁ ପ୍ରଭୃତି ପାରମ୍ପରିକ ବିବରଣୀ ବର୍ଣ୍ଣତ ଜନଶ୍ରୁତିକେନ୍ଦ୍ରିକ ଘଟଣା ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ବୀର୍ଯ୍ୟ ଶାସନ କାଳର ଏକ ସ୍ଥାନରେ ପର୍ଯ୍ୟାୟ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୮ - ୧୧୪)ରେ ଘଟିଥିବା ଘଟଣା ସହିତ ମେଳ ଖାଉଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସିଧାସଲଖ ଯୁଦ୍ଧ କରି ଉଛୁଳ ଅଧୂକାର କରିବା ବିଷୟକୁ ବିବରଣୀରେ ଖାନ ଦେଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ରମ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ନାଚ୍ୟାଭିନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ନିଜ ରାଜ୍ୟ କଲିଙ୍ଗକୁ ଦ୍ୱିତୀୟବାର ଅଧୂକାର ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଉଛୁଳ ଅଧୂକାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଖାନ ପାଇଛି । ଉଭୟ ଘଟଣା ମଧ୍ୟରେ କି ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା, ସେ ବିଷୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କିଛି ସୁଚନା ଦିଆଯାଇ ନ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ଏକଥା ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ ଉଭୟ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ସତ୍ୟର ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ଏବଂ ଉଭୟ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନର ଆଦ୍ୟ କାଳର ଦୁଇଟି ସ୍ଥାନରେ ଘଟଣାକୁ ଉପସାପନା କରନ୍ତି । ସେହି ଦୁଇଟି ଘଟଣା ଥିଲା;

(୧) ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ଵର ପ୍ରାଗମ୍ବରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିପକ୍ଷ କଲିଙ୍ଗରେ ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ଅଧୂକାର କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ।

(୨) ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ଦଶଶତିରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଉଛୁଳ ଅଧୂକାର ।

ଏ ଦୁଇଟି ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଥିବା ତଥ୍ୟର ସତ୍ୟତା ପାଇଁ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସମ୍ପର୍କଟ ସାହିତ୍ୟକ ତଥା ଅଭିଲେଖାଯ ବିବରଣୀର ବିଶ୍ଵେଷଣ ଏକାତ୍ମ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଖାନ ପାଇଥିବା ତଥ୍ୟକୁ ଲାଭିବା ଲେଖାରେ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ଅଧୂକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇପାରିବ ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୦୩୦ ତାରୁ ୧୦୭୮ ମଧ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଶାସନ କରୁଥୁବା ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନ ପ୍ରଥମ ରାଜାରାଜଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପୁତ୍ର ଥିଲେ । ଶାସନ ଆରମ୍ଭରେ ରାଜାରାଜ ଚୋଡ଼ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ କନ୍ୟା ରାଜସୁଦ୍ଧରୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ (୪) ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ଖ୍ରୀ ୧୦୭୦ ତାରୁ ୧୦୭୭ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ୧୦୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟରେ ସିଂହାସନ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେବା କାଳରେ ସେ ଶିଶୁଥିଲେ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାତ ନିଆଯାଇଛି (୫) ରାଜତ୍ତ କରୁଥୁବା କାଳରେ ପିତା ମରିଯାଇଥିବାରୁ ଶିଶୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ଶୀଘ୍ର ଅଭିଷିକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହାର କାରଣ ସେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ଶାଖାର ରାଜପୁତ୍ର ଏହି ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗରେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜ ପଞ୍ଚମ ବକ୍ରହଷ୍ଟ ଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୩୮ - ୧୦୭୦)ଙ୍କ ରାଜତ୍ତ କାଳରେ ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ଏହି ଶାଖା ପ୍ରବଳ ଉଦ୍ୟମ ଚଲାଇଥିଲା । ସେହି ବଂଶର ରାଜା ସମ୍ବଦ୍ଧ ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନ । ସେ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ଖ୍ରୀ: ୧୦୪୯ ତାରୁ ଦକ୍ଷପୁରକୁ ରାଜଧାନୀ କରି ସ୍ଥାଧୀନ ଭାବରେ ଶାସନ କରିଥିଲେ । (୬)

ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନଙ୍କର ମହେତ୍ରଗିରି ସନ୍ନିକଟ ଅଞ୍ଚଳ ଉପରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ତ୍ତୃ ଥିଲା । ଶିକାବ ୧୦୦୩ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୮୧)ର କାମକାଯ ତାମ୍ରଫଳକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପଞ୍ଚପାତ୍ର ବିଷୟ ବା ପଞ୍ଚ ବିଷୟ (ଏକ ଜିଲ୍ଲାର ନାମ) କଦମ୍ବବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଏହି ଦକ୍ଷପୁରରେ ଶାସନ କରୁଥୁବା ଗଙ୍ଗବଂଶ ଅଧୀନରେ ଥିଲେ । (୭) ପଞ୍ଚ ବିଷୟଙ୍କୁ ଏତିହାସିକମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗଞ୍ଜାମର ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହା ମଧ୍ୟ ମହେତ୍ରଗିରି ଅଞ୍ଚଳ ୦ରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । (୮) ଯେତେ ଦୂର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ, ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ଶାଖାର ରାଜା ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନଙ୍କର ଅଧୀନରେ କଳିଙ୍ଗର ଏହି ଉତ୍ତର ଅଂଶଟି ରହିଥିଲା (ଯେଉଁଥିରେ ମହେତ୍ରଗିରି ଅଞ୍ଚଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦୪୪ (ଶିକାବ ୯୭୭)ରେ ଦକ୍ଷପୁର ପଞ୍ଚମ ବକ୍ରହଷ୍ଟଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନ (ଗଙ୍ଗବଂଶ ଶାଖାର ରାଜା) କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାଖାର ସାମନ୍ତ ରାଜା ଭୀମଖେଡ଼ି ସାହାଯ୍ୟରେ ଶିକାବ ୯୮୮ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୭) ପୂର୍ବରୁ ଏହାଙ୍କୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । (୯) ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନ ରାଜାରାଜ ପ୍ରଥମ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୦ - ୧୦୭୮)ଙ୍କ ରାଜତ୍ତ କାଳରେ ଏହି ଦେବେତ୍ର ବର୍ମନ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ପରାଜୟ ବରଣ କରିଥିଲେ; କାରଣ

ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ସେନାପତି ବଣପତି ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ଏହି ପ୍ରତିପକ୍ଷ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ । ଏହା ତାଙ୍କର ଦୀର୍ଘସି ଶିଳାଲେଖ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୫)ରୁ ଜଣାପଡ଼େ । (୧୦) ସେଥିପାଇଁ ଗଙ୍ଗ ସମ୍ବାଟ ପ୍ରଥମ ରାଜରାଜଙ୍କ ମୁହୂୟ ପରେ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟପ୍ରତି ଏକ ଉତ୍ସଙ୍ଗର ବିପଦ ରୂପେ ଦେଖାଦେଲେ । ସେ ନିଜକୁ ସ୍ଵାଧୀନ ବୋଲି ଘୋଷଣାକଲେ । କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ବାଟ ବୋଲି ଦାବୀ କଲେ ଏବଂ କଳିଙ୍ଗରେ ନବ ଅଭିଷିକ୍ତ ରାଜା ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଶାସନକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ । (୧୧) ଏହି କାଳରେ ଉତ୍କଳର ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ବାଟ (ଦ୍ଵିତୀୟ ଜନ୍ମେଜୟ ବା ପୁରଞ୍ଜୟ) ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରି ଆଇପାରନ୍ତି; କାରଣ ଗଙ୍ଗ ନରପତି ପ୍ରଥମ ରାଜାରାଜ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଉତ୍କଳ ସମ୍ବାଟଙ୍କୁ ପରାପ୍ରତି କରିଥିଲେ । (୧୨) ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ସମ୍ବାଟ ପ୍ରଥମ ରାଜରାଜଙ୍କର ଉତ୍କଳ ବିଜୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର ପାଇଁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଉତ୍ସଙ୍ଗ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କର ଏବଂ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ବାହିନୀ କଳିଙ୍ଗର ଗଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟବାହିନୀକୁ ଏକ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାପ୍ରତି କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କର ଏବଂ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ବାହିନୀ କଳିଙ୍ଗର ଗଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟବାହିନୀକୁ ଏକ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାପ୍ରତି କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୦୩ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୮୧)ର ଏକ ତାମ୍ର ଲେଖରେ ନିଜକୁ କଳିଙ୍ଗର ସମ୍ବାଟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କଲେ । (୧୩) ଏହି କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟରେ ସଂର୍ଗସପୂର୍ଣ୍ଣ ସମକର ଏକ ପରୋକ୍ଷ ସୂଚନା ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ବାଟ କର୍ତ୍ତବେବଙ୍କର ରତ୍ନଗିରି ଠାରୁ ପ୍ରାୟ ତାମ୍ରଲେଖରୁ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇ ପାରେ । (୧୪) ଉତ୍କଳ ସମ୍ବାଟ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିବା ପାଇଁ ସକ୍ରିୟ ସମର୍ଥନ କରିଥିବାରୁ ପରେ ପରେ କଳିଙ୍ଗର ନବ ସମ୍ବାଟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାତ ତୋଳ ସମ୍ବାଟ କୁଳୋଡ଼ଙ୍ଗ (ପ୍ରଥମ) କଳିଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସେନାପତି ଉତ୍କଳ (୩୩)ର ସାମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାମରିକ ଅଭିଯାନରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ, ଏକଦା ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ଉଦ୍ସ୍ୟମ କରିଥିବା ଗଙ୍ଗ ବଂଶୀ ଶାଖା ର ରାଜୀ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ସମ୍ବାଟ ସକ୍ରିୟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

କଳିଙ୍ଗର ଶିଶୁରାଜା ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିବା ଗଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟ ବାହିନୀର ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ପରାଜୟ ଏବଂ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ରାଜା

କଲିଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ସକ୍ରିୟ ସହଯୋଗ ଆଶ୍ରୁ ଜନଶ୍ରୁତିର ଏକ ଅଂଶ ବିଶେଷ ଏବଂ ଏହି ଜନଶ୍ରୁତି ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି ଚିରବନିତ ଆଶ୍ରୁ କବି ଭାମକବିଙ୍କର ଅଲୋକିକ ଗାଥା । ଏଣୁ କଥୁତ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଥିବା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ତର ଆଦ୍ୟ କାଳର ଏହି ଘଟଣାକୁ ଏତିହାସିକ ମାନେ ଅସୁଧାକାର କରିପାରିବେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କଲିଙ୍ଗ ନଗରରେ ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନକୁ ନାଟ୍ୟାଭିନୟ ଦ୍ୱାରା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ପୁନର୍ବାର ଅଧିକାର କରିବା କଥାଟି ପ୍ରଥମେ ଘଟିନଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ନାଟ ବେଶରେ ବା ନାଟ୍ୟାଭିନୟ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ଅଧିକାରକରିବା ପରେ ଏହା ଏତେ ଦ୍ରୁତ ଗଠିରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଗଲା ଯେ, ଏହିପରି ଘଟଣାଟି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ କଲିଙ୍ଗରେ ରାଜତ୍ତ ଆରମ୍ଭ କାଳରେ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ପରାଜ୍ୟ ଘଟଣା ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଦିଆଗଲା ଏବଂ ଆଶ୍ରୁ ଜନଶ୍ରୁତିର ଜନ୍ମ ଘଟିଲା । ବାସ୍ତବରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ତାଳୁକ୍ୟ ଚୋଳ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଦ୍ୱାରା କଲିଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କୁ ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ପରାପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରିଥିଲେ ଏବଂ କଲିଙ୍ଗରେ ନିଜର କ୍ଷମତା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣାରିତ କରିଥିଲେ । ଏହା କଲିଙ୍ଗ ଅଭିଲୋଖମାଳା ଏବଂ ଚୋଳ ଅଭିଲୋଖୀୟ ବିବରଣୀରେ ଛାନ ପାଇଛି । (୧୭) କିନ୍ତୁ ଏହି ଘଟଣାର ଅନେକ ବର୍ଷ ପରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସକ୍ରିୟ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପରେ ସେ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନାଟ୍ୟାଭିନୟ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ, ତାହା ସମ୍ବନ୍ଧ ଗଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ କଲିଙ୍ଗରେ ସଂଗେ ସଂଗେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଗଲା । କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ରୁ ଜନରବରେ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କରିଥିବା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର କୌଶଳଟି (ନାଟ୍ୟାଭିନୟ ଦ୍ୱାରା ସିଂହାସନ ଅଧିକାର) ତାଙ୍କ ରାଜକୀୟ ଜୀବନର ଘଟଣା (ଅର୍ଥାତ୍) ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେବା ଏବଂ ପୁନର୍ଭୂତ ଚୋଳରାଜ୍ୟ କୁଞ୍ଜୋଡୁଙ୍ଗଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଶତ୍ରୁକୁ ନିପାତ କରି କ୍ଷମତା ବିପ୍ରାର କରିବା) ସହିତ ମିଶିଗଲା ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଜନଶ୍ରୁତି ହୋଇ ରହିଗଲା ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କେବଳ ନିଜ ରାଜ୍ୟ କଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରତିପକ୍ଷକୁ ପରାପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରି ନଥିଲେ, ଉତ୍କଳର ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ପରାପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରିବାରେ ସଫଳ ହୋଇଥିଲେ । ଆଶ୍ରୁ ଜନଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଉତ୍କଳ ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ ତାଙ୍କର ବୃଦ୍ଧି ଶତ୍ରୁ ହିସାବରେ ମୁଣ୍ଡ ଚେକି ଉଠିଥିଲେ । ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଅଭିଯାନ ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଥମେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦୯୭ ପରେ ଏବଂ

ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ୧୧୦୮ ପୂର୍ବରୁ ସେ ଉକ୍ତଳରେ ପରାଜିତ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ପୁନର୍ବାର ସିଂହାସନରେ ବସାଇ ଥିଲେ । (୧୭)

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଜଣେ ଚତୁର/କୌଶଳୀ ସମ୍ରାଟ ଥିଲେ । ଶତ୍ରୁଦ୍ଵାରା ପରାଜିତ ହୋଇଥିବା ଉକ୍ତଳ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ପ୍ରତି ସେ ପ୍ରଥମେ ସିଂହାନ୍ତୁତ୍ତିଶୀଳ ହୋଇଗଲେ । ଉକ୍ତଳରେ ପରାଜିତ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ପୁନର୍ବାର ପରାସ୍ତ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ତାଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ପୁନର୍ବାର ସଂସାପନ କରିବାକୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ନିଜର କାର୍ତ୍ତି/ଗୋରବମୟ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନେ କରିଥିବେ । ସହାନ୍ତୁତ୍ତିଶୀଳ ହୋଇ ଏବଂ ରାଜନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସେ ପୁରଞ୍ଜୟ (ଉକ୍ତଳର ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ)ଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ପୁନର୍ବାର ସଂସାପନ କଲେ । (୧୮) ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ୧୧୦୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବ ୦୩ରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ସମସ୍ତ ତାମ୍ର ଫଳକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏବଂ ଏହା ଜନଶ୍ରୁତିର ବିଷୟ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସିଂହାସନ ପୁନର୍ବାର ଗ୍ରହଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଘଟଣା ଏପରି କୌତୁହଳପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇଥିଲା ଯେ ଯୁଗଯୁଗ ପାଇଁ ଏହାକୁ ଜନରବ ଘୋଷି ଚାଲିଲା । (୧୯) ଉକ୍ତଳ ସମ୍ରାଟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁନର୍ବାର ସିଂହାସନରେ ସଂସାପିତ ହେବାର ଅନ୍ତତଃ ଦ୍ରୁଙ୍କବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଭ୍ରାତା କର୍ଣ୍ଣଦେବ ଉକ୍ତଳର ରାଜା ହେଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜ ଚରିତରେ ସିଙ୍ଗ କହିକେଶରୀ ଶେଷ ସମ୍ରାଟ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । (୨୦) ସମ୍ବଦ୍ଧ ସିଙ୍ଗକହି କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ କିମ୍ବା ଏକ ରାଜକୀୟ ଉପାଧି । ତାଙ୍କୁ ଉକ୍ତଳର କେତେକ ସାମନ୍ତରାଜୀ ସମର୍ଥନ କରୁଥିଲେ । ଉକ୍ତଳ ରାଜ୍ୟର ଏକ ଅଂଶ (ଯହିଁରେ ଥିଲା ପ୍ରାଚୀ ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱର-ପୁରୀ) କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କ୍ଷମତା ବାହାରେ ଥିଲା । (୨୧) କର୍ଣ୍ଣଦେବ ପରମ ମାହେଶ୍ୱର ବୋଲି ନିଜର ତାମ୍ର ଫଳକରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବପୀଠର ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କୁ ପ୍ରାୟତଃ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତା କରୁନଥିଲେ । (୨୨) କର୍ଣ୍ଣଦେବ ଶିବ-ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଦୁଷ ହୋଇଯିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶୈବମାନେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସମର୍ଥନ ଦେଖାଇ ନଥିଲେ ଏବଂ ସମ୍ବଦ୍ଧ ରାଜବଂଶର ପତନ ପାଇଁ ଚିତା କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ପ୍ରଥମବାର ଉକ୍ତଳ ଅଭିଯାନ ସମ୍ପର୍କରେ ସତେତନ ଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ସେହି ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସୋମବଂଶୀ-କେଶରୀ ଶାସନ ଉକ୍ତଳରେ ଅବସାନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶୈବମାନେ ମଧ୍ୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଶିବ ଥିବାର ଏବଂ

ଗୋକର୍ଣ୍ଣଶୁର ମଧୁକେଶ୍ଵରଙ୍କର ପ୍ରବଳ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ଥିବାର କଥା ସ୍ଵରଣ କରି ତାଙ୍କୁ ଉକ୍ତକରେ ସମ୍ରାଟ କରାଇଦେଲେ ଶିବ-ଲିଙ୍ଗରାଜ ଅଧିକ ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତା ଲାଭ କରିବେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଓ ରାଜନୀତିରେ ଶିବ ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବଢ଼ି ବଢ଼ି ଚାଲିବ ବୋଲି ଚିତ୍ତା କରିଥିବେ । (୨୩) ପ୍ରାଚୀ କୁଶଭଦ୍ରା ତଥା ଭୁବନେଶ୍ଵର ଅଞ୍ଚଳର ସାମନ୍ତମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶୈବମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଜଶାସନ ଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସୁରିଧା ପାଇବେ କିମ୍ବା ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ସ୍ଵାର୍ଥ ସାଧନ ହେବ (ଯାହା ସୋମବଂଶୀ ଶାସନ କାଳରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇନଥୁଲା) ବୋଲି ସମର୍ଥନ କରିଥିବେ ।

କଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ଆନ୍ତର ରାଜନୈତିକ ପରିବେଶ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ଉକ୍ତକ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟିଦେବାକୁ ବାଧ କରିଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୧୦ରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟରେ କ୍ଷମତା ବିପ୍ଳାର ତୋଡ଼ ସମ୍ରାଟ ପ୍ରଥମ କୁଳୋତ୍ତଙ୍ଗ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିନଥିଲେ ଏବଂ ସେହି କ୍ଷମତାର ହ୍ରାସ ପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସେନାପତି ଜୟଗୋଷ୍ଠ ତୋଡ଼ଙ୍କୁ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ସହିତ କଲିଙ୍ଗ ଆମନ୍ତରଣ କରିବାକୁ ପଠାଇଥିଲେ । (୨୪) ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ଏହି ସେନାପତିଙ୍କୁ ଶୋଚନୀୟ ପରାଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ଏପରିକି ଯୁଦ୍ଧଭୂମିରେ ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ । ପରାଜିତ ତୋଡ଼ ନୃପତି ପ୍ରଥମ କୁଳୋତ୍ତଙ୍ଗ ବାଧହୋଇ ଏକ ତୋଡ଼ ରାଜକନ୍ୟାକୁ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ କରାଇ ଦେଇ ସନ୍ଧି କରିଥିଲେ । ପରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏହି ଅସାଧାରଣ ବିଜୟକୁ ଚିରଦିନ ସ୍ଵରଣରେ ରଖିବାକୁ ତାଙ୍କ ରାଣୀ ତୋଡ଼ ରାଜକନ୍ୟାର ନାମ ଜୟଗୋଷ୍ଠ ତୋଡ଼ ଦେବୀ ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । (୨୫) କୁଳୋତ୍ତଙ୍ଗଙ୍କର ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସହିତ ସନ୍ଧି ହେବା ଦ୍ୱାରା ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଆଉ ବେଙ୍ଗୀ ଆଡ଼କୁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ସୀମା ବତାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲେ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ସେ ପୁଣି ଉକ୍ତକ ଆଡ଼କୁ ମାଡ଼ି ଚାଲିଲେ । ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟ ପୂର୍ବପରି ତୋଡ଼ ରାଜ୍ୟର ଅଂଶ ହୋଇ ରହିଲା । ସେହି କାଳରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ଉକ୍ତକର ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ଜଣାଇ ଦିଆଯାଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଅବଶ୍ୟ ଉକ୍ତକରେ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ସିଂହାସନାରୋହଣ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଥମ ଉକ୍ତକ ଅଭିଯାନ ପରେ ଉକ୍ତକରୁ ପ୍ରସାନ କାଳରେ ସେ ସତେତନ ହୋଇଥିଲେ । ସେଥୁପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କର ୧୧୦୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ତାପ୍ରଫଳକରେ ପୂର୍ବ ପରାଜିତ ଉକ୍ତକପତିଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯଥିଲେ । ଏହାର ଅନେକ ବର୍ଷ ପରେ କୁଳୋତ୍ତଙ୍ଗଙ୍କ ସହିତ ସନ୍ଧି ପାପନ ପରେ (୧୧୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପରେ) ସେ ଉକ୍ତକ ବିଜୟ କରିବାକୁ

ପିର କଲେ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସେ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସାର୍ବଭୌମ ଶାସକ ହୋଇରହିବେ । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ସହିତ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଅଞ୍ଚଳରେ ଗୋପନରେ ରହିଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ଏହି ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଜଣେ କେଶରୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । (୨୭) ସୋମବଂଶୀ ରାଜବଂଶର ଜଣେ ସାମନ୍ତରାଜା ଏଠାରେ ଶାସନ କରୁଥିବାରୁ ସମ୍ବଦ୍ଧ ପ୍ଲାନ୍ଟି ପରେ ତାଙ୍କ ନାମରେ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ହୋଇଗଲା । (୨୮) ସେ ଯାହା ହେଉନା କହିଁକି, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପ୍ଲାନ୍ଟି ସୋମବଂଶୀ ଶାସନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶୈବମାନଙ୍କର ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳର ସାମନ୍ତରାଜଙ୍କ ସକ୍ରିୟ ସହଯୋଗ ଲାଭ କରି ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଯଯାତିନିଗର ଅଭିମୁଖେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ସମ୍ବଦ୍ଧ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ରାଜଦରବାରକୁ ନାଟବେଶରେ ବା ନାଟ୍ୟାଭିନ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଆଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ଯେପରି ପୂର୍ବାଲୋଚିତ ଆସ୍ତି ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଛନ୍ଦ୍ରବେଶରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ତାଙ୍କ ଦଳ ସହିତ ପ୍ରବେଶ କରି ପ୍ରଥମେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କିପରି ଉତ୍କଳରାଜାଙ୍କୁ ସିଂହାସନ ଫେରାଇଥିଲେ ତାହାଙ୍କୁ ଅଭିନ୍ୟ କରିବାଙ୍କୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ତାହା କରିଥିବେ । ଏହି ଅଭିନ୍ୟ ରାତ୍ରିରେ ହୋଇଥିବ । ଏହାର ସତ୍ୟତାଙ୍କୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ; କାରଣ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ନାଟବେଶରେ ଆସି କଟକ (ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟ) ଅଧିକାର କରିଥିବା ସମ୍ବାଦ ବହନ କରିଥିବା ଜନଶ୍ରୁତି କେବଳ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର ରାଜ ଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇନାହିଁ, ଏହା ମଧ୍ୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ସମସାମ୍ୟିକ ବଂଗ ନରପତି ରାମପାଳଙ୍କ ସଭାକବି ସନ୍ଧ୍ୟାକର ନନ୍ଦୀଙ୍କ ରଚିତ ରାମଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । (୨୯) ରାମଚରିତ ଏହି ଜନରବ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଉପଷାପନ କରିଛି । ଏଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ଦଶଭୂଷିତ ରାଜା ଜଯମିଂହ (ରାମପାଳଙ୍କର ସାମନ୍ତ ରାଜା) ଉକ୍ତଳେଶ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗାଗତ ନିଶାଚର ମାନଙ୍କ କବଳରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । (୩୦) କଳିଙ୍ଗରୁ ଆସିଥିବା ଏବଂ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିବା ଏହି ନିଶାଚର ଦଳ ସମ୍ବଦ୍ଧ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଦଳ ଛନ୍ଦ୍ରବେଶରେ ନାଟ୍ୟାଭିନ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଆଳରେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ରାଜ ଦରବାରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । (୩୧) ଜନଶ୍ରୁତିର ବିଭିନ୍ନ ଭାଗଙ୍କୁ ବିଶ୍ଲେଷଣ କରି ଆମେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ

ହେବା ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ସହିତ ହାତ ମିଳାଇ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶୈବମାନଙ୍କର ସହଯୋଗ ଲାଭକରି ନାଟବେଶରେ ଯପାତିନଗରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସୋମବଂଶୀ ସିଂହାସନକୁ ବଳାକ୍ଷାରରେ ଛଡ଼ାଇନେଲେ ଏବଂ ସେହି ଅସହାୟବେଳେ ସମ୍ବଦ୍ଧତଃ ପାଳରାଜାଙ୍କ ସାମନ୍ତରାଜା ଦଶ୍ତଭୁକ୍ତିପତି ଜୟସିଂହ ଯପାତିନଗରରେ ପ୍ରବେଶ କରି କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥୁଲେ ଯାହା ରାମଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । (୩୭) ଏହା ନ ହୋଇଥୁଲେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ କଳିଙ୍ଗର ଯାତ୍ରାଦଳ ଦ୍ୱାରା (ନାଟବେଶୀ ନିଶାଚରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା) ଶେଷ ହୋଇଥାଆଏ । ଏହି ଘଟଣା ଘଟିବା ପରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉକ୍ତଳ ସିଂହାସନରେ ବସିଯାଇଥୁଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ପୁନର୍ଭୁକ୍ତିରାଜ ଜୟସିଂହ ସମର୍ଥତ ପୂର୍ବ ସମ୍ବାଟ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ଚାଲିଥିବା କାଳରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶୈବମାନେ ଆଶ୍ରମ, ବଙ୍ଗ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶିବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଆସିଥିବା ତାର୍ଥ୍ୟାତ୍ମ୍ରାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରଚାର କରିଗଲେ ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ବେତାଳ ସାଥ ଏବଂ ସେ ନାଟବେଶରେ ଶିବ ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ଆଞ୍ଚଳ୍ୟ ନେଇ ଉକ୍ତଳ ସିଂହାସନ ଲାଭ କଲେ । (୩୮) ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶିବଲିଙ୍ଗରାଜ ସେବକମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟୁଗରେ ଏହି ପ୍ରଚାରକୁ କେହି ଅସ୍ଵୀକାର କରିପାରିନଥୁଲେ; କାରଣ ସେତେବେଳର ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରଣାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ଥିଲା । (୩୯) ଯଦିବା ସେହି କାଳରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ସହିତ ପୁନର୍ବାର ଯୁଦ୍ଧ କରିଥୁଲେ, ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରାପ୍ରତିକ୍ରିୟା କରି ଉକ୍ତଳରେ ସୋମବଂଶୀ ପାର୍ବତୀମହିଳା ଅବସାନ କରାଇଥୁଲେ, ଜନରବରେ ତାଙ୍କର ଅଭୂତ କାର୍ଯ୍ୟ (ନାଟବେଶରେ ଆସି କଟକ ମାଡ଼ିବସି ରାଜା ହୋଇଲେ) ଯୁଗ ଯୁଗ ପାଇଁ ରହିଗଲା । (୩୫) ଉକ୍ତଳରେ ରାଜାଙ୍କର ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ବଂଗ, ଓଡ଼ିଶା ଓ ଆଶ୍ରମରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଯିବା ଦ୍ୱାରା ତାହା ଜନରବରେ ଚିରଯୋଗିତ ହୋଇଚାଲିଲା । ଜନରବର ଏକ ଅଂଶ ଆଶ୍ରମ ଜନଶୁଦ୍ଧିରେ ପରିବର୍ତ୍ତ ହୋଇ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଜୀବନର ଏକ ଘଟଣା ସହିତ ମିଶିଗଲା । ଆଶ୍ରମ ଜନରବରେ (ଯାହା ଭୀମକବି ଘଟଣା ସହିତ ଜାତିତ) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉକ୍ତଳ ସିଂହାସନକୁ ନାଟବେଶରେ ଛଡ଼ାଇନେବା କଥା ଛାନ ପାଇନାହିଁ । ଏହି ଉପାୟରେ ସେ କଳିଙ୍ଗ

ସିଂହାସନ ଛଡ଼ାଇନେଲେ ବୋଲି ଆଶ୍ରମ ଜନଶୁତି ଘୋଷଣା କରେ, କିନ୍ତୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉତ୍କଳରାଜାଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାପ୍ରତି କଲେ ବୋଲି ଏ ଜନଶୁତି ଘୋଷଣା କରେ । ଏହିପରି ଆଶ୍ରମ ଓଡ଼ିଶାର ଜନଶୁତି, ନାନାଭାବରେ ପରିବର୍ତ୍ତତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଆଦ୍ୟକାଳର ଘଟଣାଙ୍କୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ଆଶ୍ରମରେ ପ୍ରତାରିତ ଜନରବରେ ଯାଜନଗର ପରିବର୍ତ୍ତେ ସଞ୍ଜନଗର (ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ) ପ୍ଲାନ ପାଇଛି । ଏପରି ତ୍ରୁମ ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଜନଶୁତିରେ ସମ୍ଭବ । ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବର୍ଷତ ତଥ୍ୟ (ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶୈବମାନଙ୍କର ସକ୍ରିୟ ସମର୍ଥନ ଲାଭ କରି ଉତ୍କଳ ସିଂହାସନ ଗ୍ରହଣ)କୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ (୩୭)

ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ରଚିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନର ଏକ ଘଟଣାଙ୍କୁ ବାସ୍ତବରୂପ ଦେଇ ଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଝାତିହାସିକ ସତ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବା ଉଚିତ । ପ୍ରଥମେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ଯେଉଁ ପ୍ଲାନରେ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ନେଇ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ, ତାହା ସୋମବଂଶୀ ରାଜବଂଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏକ ସାମନ୍ତରାଜାଙ୍କ ଅଧୁନରେ ଥିଲା ବୋଲି ପୂର୍ବେ ଏ ଲୋଖକ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ଏବଂ ପରେ ଏହାକୁ ତୁଡ଼ିଗଢ଼ ବୋଲି ନାମିତ କରାଗଲା । ଜନଶୁତିରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏହି ପ୍ଲାନ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିବାରୁ ତୁଡ଼ିଗଙ୍ଗ ଗଡ଼, ତୁଡ଼ିଗ ଗଡ଼ ଏବଂ ତୁଡ଼ିଗିଆଣୀ ପ୍ରଭୁତି ପ୍ଲାନ ଚିର ସ୍ଥାନୀୟ ହୋଇରହିଛି । ଏସବୁ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଉତ୍କଳରେ ଆଦ୍ୟ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନର କେନ୍ଦ୍ରସିଂହା ଥିଲା ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଅଞ୍ଚଳ । ଏପରିକି ଶାରଳା ଦାସ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ତୁଡ଼ିଗନଗର ବୋଲି ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । (୩୭) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ୧୧୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଏକ ତାମ୍ରଫଳକରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଦେଶର ରାଜଧାନୀ ବୁଆଳି ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହି ବୁଆଳି ନାମକ ପ୍ଲାନଟି ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦକା ଅଭ୍ୟାରଣ୍ୟରେ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ନିକଟରେ କାଠଯୋଡ଼ି ନଦୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠାରେ ରାଜନାର ଏବଂ ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । (୩୮) ମନେହୁଏ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଶାସନ କାଳରେ ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳ ତାଙ୍କ ଶାସନର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର (ରାଜଧାନୀ ଅଞ୍ଚଳ) ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

- ଆଶ୍ରମ ପ୍ରଦେଶରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏବଂ ଭୀମକବିକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଜନଶୁତି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ପ୍ରତଳିତ । ରେଡ଼ଟୀ ରାଜବଂଶର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି ତଥା ତେଲୁଗୁ ଭାଷାର ବିଶିଷ୍ଟ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀନାଥଙ୍କ କାଶିଖଣ୍ଡମୁରେ ଭୀମକବିଙ୍କ ସମର୍କରେ ସୁଚନା ରହିଛି । ପିଙ୍ଗଳୀ ସୁରନଙ୍କ ରଚନାରେ ଭୀମକବି ରାଘବ- ପାଣ୍ଡବୀୟମୁ ରଚନା କରିଥିବାର ସୁଚନା ରହିଛି । ପିଙ୍ଗଳୀ ସୁରନ (ଖ୍ରୀ. ୧୫୨୦-୮୦) ମଧ୍ୟ ରାଘବ ପାଣ୍ଡବୀୟମୁ ରଚନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଯେ ବେମୁଲବାଡ଼ ଭୀମକବି ପ୍ରଥମେ ଏହାକୁ ରଚନା କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଆଲୋକକୁ ଆସିପାରିନଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟ ଭୀମକବି ‘କବିଜନାଶ୍ରୟ’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ତାହାକୁ କୋମଟି ରେଚନଙ୍କୁ ଉପର୍ଗ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଭାମେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପିରୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ସନ୍ଧି ବିପ୍ରହଙ୍କ ନାମ ରେଚନ ଥିବାର ଜଣାପଡ଼ିଛି । SII South India Inscriptions, (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୃତିତ Vol. IV, No. 1363, Inscriptions of Orissa, ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୃତିତ 10, Vol.III, part.1, No. 42) ମନ୍ତ୍ର ନରସିଂହ ଭୀମକବି ସମର୍କିତ ଜନଶ୍ରୁତି ତେଲୁଗୁରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଭାରତୀ (ତେଲୁଗୁ ପତ୍ରିକା, ଅକ୍ଷୋବନ, ୧୯୪୪, ପୃ-୪୨୬-୨୭) ଭୀମକବିଙ୍କ ସମର୍କରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣା ପାଇଁ ‘ଅମରକଥୁଳୁ’, ତ୍ରିବେଣୀ ପ୍ରକାଶନୀ, ମସୁଲିପଟମୀ, ୧୯୪୭, ପୃ-୩୭-୪୦ ।

୨. ମାଦଲାପାଞ୍ଜି, ଭକ୍ତି ବିଶ୍ଵବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୭୯, ପୃ-୨୨ ।

୩. (କ) ଓଡ଼ିଦେଶ ରାଜବଂଶାବଳି, ୧୯୮୩ (Institute of Odissan Culture), ପୃ- ୧୪-୧୫ ।

(ଖ) କଟକ ରାଜବଂଶାବଳି (ଯୁଗ୍ମ ସମାଦକ- ହରମାନ କୁଳକେ ଏବଂ ଗଯାଚରଣ ତ୍ରିପାଠୀ), ଭେରା ପର୍କିନେସନସ, ଆଲହାବାଦ, ୧୯୮୭, ପୃ-୧୮ ।

(ଗ) ଗଙ୍ଗବଂଶାନ୍ତୁଚରିତ ଚମ୍ପୁ (ବାସୁଦେବ ରଥ ଘୋମଯାଜୀ), ତାଇରେନ୍ଦ୍ରାରେ ଅର୍ଥ କଲାଚର, ଓଡ଼ିଶା, ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ, ପୃ- ୧୭୩ ।

୪. ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନ ରାଜାରାଜଙ୍କ ରାଜତ୍ର ବିବରଣୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ତାମ୍ର ଫଳକରେ ସଂରକ୍ଷିତ । Epigraphia Andhrica, Andhra Pradesh Government Museum, Hyderabad, Vol.IV, P. 43-44

୫. ଦାଶ, କୈଳାସତ୍ତ୍ଵ 'A historical study of the legends on the Ganga King Chodaganga, Orissa Historical Research Journal (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୃତିତ, OHRJ) Vol XXXIV, Nos.III and IV; p.5, p. 23-24.

୬. ଗଙ୍ଗରାଜ ପଞ୍ଚମ ବଜ୍ରହଷ୍ଟଙ୍କ ଶକାବ୍ଦ ୯୭ (ଖ୍ରୀ. ୧୦୪୪)ର ଏକ ତାମ୍ର ଲେଖାନ୍ତୁସାରେ ଦତ୍ତପୁର ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । Epigraphia Indica, Vol-I, p.149 । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ତାମ୍ର ଫଳକରେ ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଶରା ଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । ଶକାବ୍ଦ ୯୮୮ (ଖ୍ରୀ. ୧୦୭୭)ରେ ଦତ୍ତପୁର ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନଙ୍କର ଅଧୀନକୁ

- ଆସିଥିଲା । IO, Vol.II, p.218; Vol. III, Part III, P. 379.
୨. IO, Vol.II, No. 47, P. 221-23
  ୩. ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରାଓ, ସି.ରි., Administration and Society in Mediaeval Andhra under the later Eastern Gangas and the Suryavansi Gajapatis: Manas Publications, Nellore, 1976, p. 113-14.
  ୪. ଦାଶ, କୈଳାସଚନ୍ଦ୍ର, ପୁରୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, OHRJ, Vol.XXIV, Nos.III & IV, p. 5-6, p. 23-24.
  ୫. IO, Vol.III, part.I, p. 20 (ଦୀଘସି ଶିଳାଲିପି)
  ୬. ଶକାବ୍ଦ ୧୦୦୩ (ଖ୍ରୀ ୧୦୮୧)ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କାମକାୟ ଗ୍ରାମରୁ ଆବିଷ୍ଟ ତାମ୍ର ଫଳକରେ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନ ସମସ୍ତ ସମ୍ପାଦ୍ୟବାଦୀ ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବାର ସ୍ଵଚ୍ଛ ହୋଇଛି । ସେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ପାଦ ବୋଲି ଉପାଧି ତାମ୍ର ଫଳକରେ ଦାବି କରିଛନ୍ତି । IO, Vol.II, No. 47, p. 221-223. ଏହି ତାମ୍ର ଫଳକଟି କଳିଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଗରୀରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହି ବର୍ଷ (ଶକାବ୍ଦ ୧୦୦୩)ର ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗର ଅନ୍ୟ ଏକ ତାମ୍ର ଫଳକ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ନଗରୀ ଗଙ୍ଗ ରାଜଧାନୀ ଥିବାର ସୂଚନା ବହନ କରେ । Indian Antiquary, Vol, XVIII, p. 61, IO, Vol III, Part I No. 20. ଏହା ଜଣାଇ ଦିଏ ଯେ ଦନ୍ତପୁରରେ ରାଜଧାନୀ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମନ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୦୩ (ଖ୍ରୀ ୧୦୮୧)ରେ କଳିଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଗରୀ ଅଧିକାର କରିଥାରିଥିବାର ଏକ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ।
  ୭. ଉତ୍କଳରାଜାଙ୍କୁ ଗଙ୍ଗରାଜ ରାଜାରାଜ ପରାଷ୍ଟ କରିଥିବାର ସୂଚନା ଗଙ୍ଗ ସେନାପତିଙ୍କ ଦୀଘସି ଶିଳାଲିପିରୁ ସଂଗୃହୀତ । IO, Vol III, Part I, p.20 No. 20
  ୮. କାମକାୟ ତାମ୍ର ଫଳକ (ଶକାବ୍ଦ ୧୦୦୩ ବା ଖ୍ରୀ ୧୦୮୧) ଏକ ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । IO, Vol III, No.47
  ୯. ଉତ୍କଳ ସୋମବଂଶୀ ନରପତି କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ରତ୍ନଗିରି ତାମ୍ର ଫଳକରେ ପୁରଞ୍ଜୟଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ସଂଘର୍ଷପୂର୍ଣ୍ଣ ସମର୍କ ସ୍ଵଚ୍ଛ । Epigraphia Indica, Vol.XXIII, p. 266
  ୧୦. ଦାଶ କୈଳାସଚନ୍ଦ୍ର, ପୁରୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, OHRJ, Vol, XXXIV, Nos.III & IV, p. 25
  ୧୧. ତତ୍ତ୍ଵୀବ ।
  ୧୨. ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗର ଖ୍ରୀ ୧୧୦୮ (ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୦)ର ତାମ୍ର ଫଳକରେ ସେ ପୂର୍ବ ପରାଜିତ ଉତ୍କଳ ପତିଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ସିଂହାସନରେ ବସାଇ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ତାମ୍ର ଫଳକରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । Epigraphia Andhrlica, Vol IV, p. 46. ଦାଶ କୈଳାସଚନ୍ଦ୍ର, "A Study on the con-

quest of Utkal by the Ganga King Chodaganga" OHRJ, Vol. XXXI, Nos.II, III & IV, 1985, p. 131-133.

୧୮. ଉତ୍ତ୍ରେବ ।
୧୯. ଉତ୍ତ୍ରେବ (ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପ୍ରଦର ମୁଖଲିଙ୍ଗମରୁ ଆବିଷ୍ଟ ଏ ୧୦୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ତାମ୍ର ଲେଖରେ ପୂର୍ବ ପରାଜିତ ଉତ୍କଳ ପତିଙ୍କୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି) ।
୨୦. ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ- ୨୧-୨୨ ।
୨୧. ସମ୍ବଦତ୍ତ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପ୍ରଥମଥର ଉତ୍କଳ ଅଭିଯାନ ପରେ ଉତ୍କଳର ଏକ ଅଂଶ (ଏଥରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶୈବ କ୍ଷେତ୍ର) ଏବଂ ପ୍ରାଚୀ- କୁଶରତ୍ରା ଅଞ୍ଚଳ ତଥା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧୀନକୁ ଆସି ଯାଇଥିଲା । ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ କର୍ଣ୍ଣ ଦେବକଳର ତାମ୍ର ଲେଖ (ରତ୍ନିରି ଠାରୁ ଆବିଷ୍ଟ) ଅନୁସାରେ ମହାନଦୀର ଅପର ପାର୍ଶ୍ଵ ଅଞ୍ଚଳ ଅର୍ଥାତ୍ କଟକ, ବାଲେଶ୍ୱର ଏବଂ ମୟୂରଭୂତ ପ୍ରଭୃତି କର୍ଣ୍ଣ ଦେବକଳର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାସନାତ୍ମତ ହୋଇଥିଲା । Epigraphia Indica, Vol.XXXIII, p. 263-74, ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର. Chronology of the Bhauma Karas and the Somavamsis of Orissa, Madras Law Journal Press, Madras, 1961, p. 38.
୨୨. ରତ୍ନିରି ତାମ୍ରଲେଖରେ କର୍ଣ୍ଣଦେବକଳର ପରମ ମାହେଶ୍ୱର ଉପାଧି ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । Epigraphia Indica, Vol.XXXIII, p. 264-74 ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତରେ ଶେଷ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ସମ୍ରାଟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶିବ- ଲିଙ୍ଗରାଜକଳର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକ ନଥୁବାର ସୂଚନା ରହିଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ- ୨୧ ।
୨୩. ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ତଥ୍ୟ ଉପରେ ଏହି ଚିତ୍ରାଧାରା ନିର୍ମିତ । ଏହା ପ୍ରକାଶ କରେ ଯେ ଶେଷ କେଶରୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ସେନାପତି ବାସୁଦେବ ଦକ୍ଷିଣାରୁ / କର୍ଣ୍ଣଦେଶରୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ଆଣିଥିଲେ ଏବଂ ଏଥପାଇଁ ସେ ଶିବ-ଲିଙ୍ଗରାଜକଳର ଆଶ୍ରା ପାଇଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାରରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର- ଶୈବ ମାନଙ୍କର ସ୍ଵାର୍ଥ ଜଢିତ ଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଶିବଲିଙ୍ଗରାଜକଳ ପ୍ରତି ପ୍ରବଳ ରାଜପୃଷ୍ଠାପୋଷକତା ହେଉଥିଲା । ଏହି ସ୍ଵାର୍ଥର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଶିଳାଲିପି ଓ ତାମ୍ରଲେଖରେ ସେ ଗୋକର୍ଣ୍ଣଶ୍ରୀ ଓ ମଧୁକେଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପାସକ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । 10, Vol. III, Part.I, Part, II, ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ- ୨୧-୨୨ ।
୨୪. ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ୧୧୭୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଏକ ତାମ୍ର ଲେଖରେ ସେ ଚୋଡ଼ ସେନାପତି ଜୟଗୋଟୀ ଚୋଡ଼ଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧ ଭୁମିରେ ହତ୍ୟା କରିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ତେମୁକୁ ତାମ୍ରପାଳକ, ଭାରତୀ, ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୭୮, ପୃ-୧୨ ।
୨୫. ଶତ ୧୦୪୦ (ଖ୍ରୀ ୧୧୭୮)ର ଦ୍ରାକ୍ଷାରାମାୟିତ ଭୀମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପିରେ ଜୟଗୋଟୀ ଚୋଡ଼ଦେବୀ କଲିଙ୍ଗ ମହାଦେବୀ ଏବଂ ପଞ୍ଚ ମହାଦେବୀ ବୋଲି ସୂଚିତ ।

SII, Vol.IV, No. 1194, 10, Vol.III, part.1, No.104. ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଏହି କଳିଙ୍ଗ ମହାଦେବୀ ବେଣ୍ଣା ରାଜ୍ୟାକ ବୀରଚୋଡ଼ଙ୍କର କନ୍ୟା ଥିଲେ । 10, Vol.III, Part-1, No. 104. ଏହି ମତକୁ ମୁଁ ସମର୍ଥନ କରିନାହିଁ । ଏହି ମହାଦେବୀଙ୍କ ନାମ ସହିତ ଜୟଶୋଷ୍ମ ନାମ ଜଡ଼ିତ ଥିବାରୁ ଚୋଡ଼ ସେନାପତି ଜୟଶୋଷ୍ମଙ୍କ ସହିତ ଏହାଙ୍କର କିଛି ସମ୍ରକ୍ଷ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇଥାଏ । ମୋର ଅନୁମାନ ଚୋଡ଼ଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧରେ ଚୋଡ଼ ସେନାପତି ଜୟଶୋଷ୍ମଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ବିଜ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ଫଳରେ ଚୋଡ଼ଙ୍କ ବାଧ ହୋଇ କୁଳୋଡ଼ୁଙ୍ଗଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ଏକ ଚୋଡ଼ ରାଜକନ୍ୟା ବିବାହ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ଉଭୟ ପକ୍ଷରେ ଶାନ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା । ସେହି ନାମ ଅର୍ଥାତ୍ ଚୋଡ଼ ରାଜକନ୍ୟାଙ୍କର ଜୟଶୋଷ୍ମ ଚୋଡ଼ଦେବୀ ନାମଟି ଚୋଡ଼ଙ୍କଙ୍କର ଚୋଡ଼ ସେନାପତି ଉପରେ ଅଭୂତପୂର୍ବ ବିଜ୍ୟର ସ୍ଥାରକୀ ସଦୃଶ ଚୋଡ଼ଙ୍କଙ୍କ ପକ୍ଷ ତରପରୁ ଆରୋପ କରାଯାଇଥିଲା ।

୨୭. Epigraphia Andhrica, Vol.IV, p.46

୨୭. ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବରାହକେଶରୀ ସାରଂଗଦର ନିର୍ମାତାବୋଲି ସ୍ମୃତି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ-୧୭ । ସ୍ଟାରଲିଂ (A. Stirling) ଏବଂ (-W, Hunter) ହର୍ଷର ପ୍ରଭୃତି ଉନବିଂଶ ଶତକର ଏତିହାସିକମାନେ ସାରଂଗଦର ନିର୍ମାତା ମାଧ୍ୟବ କେଶରୀ ବୋଲି ଗ୍ରୁହଣ କରିଛନ୍ତି । Stirling, A, An Account, Geographical, statistical and Historical of Orissa proper or Cuttack reprint, 1904, part.II, p.70. Hunter, W.W, Orissa, Vol.I, 1872, p.186.

୨୮. ଦାଶ, କେଳାସତସ୍ତ୍ର, OHRJ, vol.XXI, Nos II III and IV p, 136, p 140-41 ରାମଚରିତ (ସନ୍ଧ୍ୟାକର ନମ୍ବୀ) Memoire of Asiatic society of Bengal, Calcutta, vs III, No. pp 421 ଉବଭୂଷଣ ସନ୍ତତିମନ୍ତ୍ରଜ ଗ୍ରାହକିତମୁକ୍ତତ୍ରମ୍ ଯଃ ଜଗଦବତିମ୍ବୁ ସମସ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ଲାନ ନିଶାଚରାନ୍ ନିଘନ ।

୩୦. ଦାଶ, କେଳାସତସ୍ତ୍ର, OHRJ, vol.XXI, Nos II III and IV, p.134-136, ୩୧. ତତ୍ତ୍ଵେବ, ପୃ ୧୩୭-୧୩୭, ପୃ-୧୪୧ ।

୩୨. ତତ୍ତ୍ଵେବ । ରାମଚରିତରେ ଥିବା ଶ୍ରୋକର ବାଖ୍ୟାରେ କୁହାୟାଇଛି- ସିଂହଇତି ଦଶ୍ତଭୂକି ଭୂପତିର ଭୂତ ପ୍ରଭାବାକର କମଳ ମୁକୁଳଭୂକି ତୋହକେଶ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ସରିଦିବଲୁଭ କୁମ୍ବସମ୍ବ- ଜୟସିଂହ । ଏହାର ଅର୍ଥ: ଦଶ୍ତଭୂକି ନରପତି ଦଥା ଅସାଧାରଣ ଶକ୍ତିର ଅଧ୍ୟକାରୀ ଜୟସିଂହ ଉକ୍ଳଳରାଜୀ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ ଏକ ନିମ୍ନ ପତିତ ସ୍ଥାନରୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ । ଯେପରି ଅଗସ୍ତ୍ୟ (କୁମ୍ବ ସମ୍ବ) ସମୁଦ୍ରକୁ ନିଜ ହାତରେ ନିମ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଗଲେ । ଶ୍ରୋକ ଏବଂ ତାହାର ବାଖ୍ୟା ପାଇ: Memoirs of Asiatic Society of Bengal, Calcutta Vol.III, No.1, P. Iff,p. 42-50.

୩୩. ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ-୨୨ । ଏତିହାସିକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଉକ୍ଳଳ

ସିଂହାସନ ଲାଭ ପରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସହଯୋଗୀ ଶୈଷକେଶରୀ ସେନାପତି ବାସୁଦେବ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶିବଙ୍କ ଆଜ୍ଞାନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରତାର କରିଥିଲେ । ଜନମତକୁ ତୁଷ୍ଟ କରିବା ଏହି ପ୍ରତାରର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶୈବମାନଙ୍କର ଏହି ପ୍ରତାର ଦ୍ୱାରା ଲୋକମାନେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । କାରଣ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଅଜଣା ଥିଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତାରକୁ କିଏ କାହିଁକି ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେବ ? ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶୈବମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରତାରକୁ ସମସ୍ତେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିବେ । ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ମତ ପାଇଁ ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦତ୍ତୀ, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଲୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୭୨, ପୃ-୧୧୩ ।

୩୪. ଦାଶ, ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ (e) "The Evolution of the priestly power: The Gangavamsa period in, The Cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa, edited by Eschmann, Kulke and Tripathy. Manohar publications, Delhi, chapter-IX, 1978, 160-161(୨) ଜନଶ୍ରୁତି କାହିଁକାବେଠି, ପୁସ୍ତକ ଉତ୍ତାର, କ୍ରମପୁର-୧, ୧୯୭୯, ପୃ-୪୨ । ଦାଶ, କୈଳାସତ୍ତ୍ଵ, "ମଧ୍ୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶୈବ- ବୈଷ୍ଣବ ବିବାଦ" ନବପତ୍ର, କଲରାଲ ଏକାଡେମୀ, ରାଉରକେଳା, ୧୫ ବର୍ଷ, ୪ର୍ଥ ସଂଖ୍ୟା ୧୯୮୭, ପୃ-୪୨ ।
୩୫. ତେମ୍ବୁ ତାମ୍ରପଳକରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କର୍ମଦେବକୁ ପରାପ୍ରତି କରି ଥିବାର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ପ୍ରକଟିତ । ଦାଶ, କୈଳାସତ୍ତ୍ଵ, OHRJ, vol.XXI, Nos II, III and IV, p.136, p.141 ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ-୨୨ ।
୩୬. ଦାଶ, ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ, ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପ୍ରବନ୍ଧ, ୧୯୭୮, The cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa, p-161.
୩୭. ଶାରଳା ମହାଭାଗତ, ବିରାଟ ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ: ବୀର ବୁଦ୍ଧଜନଗର ପରିମର କୋଣେ । ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚତ୍ର, ଇତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦତ୍ତୀ, ୧୯୭୨, ପୃ- ୪୮ ।
୩୮. ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ବୁଆଳି ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ଏକ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ବୋଲି ତାଙ୍କର ୧୧୭୯ ଖ୍ୟାତିର ତାମ୍ରପଳକ ଦାବି କରେ । ଏ ସମ୍ବରେ ମୋର ପ୍ରବନ୍ଧ; ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର- ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ବୁଆଳିଗଡ଼ (ସମ୍ବାଦ, ଜୁଲାଇ ୧, ୧୯୮୮) ବୁଆଳି ନାମଟି ମୂଳ ନାମ ନିବୁଆଳିର ବିକୃତ ରୂପ ।

ନୀଳମାଧବ ଓ ଗାଲମାଧବ

ଏହି ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ, ଶାରଳା ମହାଭାରତର ମୂଷଳୀ ପର୍ବ, ନୀଳାତ୍ମି ମହୋଦୟ ଏବଂ ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସ ରଚିତ ଦେଉଳତୋଳା ପରି ଗ୍ରୂପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ଓ ମନ୍ଦିରର ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସମ୍ପର୍କିତ ଏକ ଜନଶୁତି ବିପ୍ରାରିତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି (୧) । ଏହା ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କିତ ଆଲୋଚନାର ଏକ ମୌଳିକ ଦିଗ ହିସାବରେ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ନୀଳାଚଳ ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଓ ସୁଦର୍ଶନ ଏହି ତତ୍ତ୍ଵମୂରଁ ମାଳବାଧୁପତି ଜନ୍ମତୁୟମୁକ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ନୀଳମାଧବ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ରୁପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ—ଏହାଥିଲା ଜନଶୁତିର ମୂଳ ପ୍ରସଙ୍ଗ । ସମ୍ବରତଃ ଏହି ପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କିତ ଏହି ଜନଶୁତିଟି ଅନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କିତ ଜନଶୁତି ସହିତ ପ୍ରାୟ ସମାନ ।

ଏହି ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ବହୁ ଅତୀତରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ଘନ ଅରଣ୍ୟାବୃତ ନୀଳଗିରି ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି (୨) । ଏହି ନୀଳଗିରି ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଏକ କ୍ରୋଣ ବ୍ୟାପୀ ଏକ କଞ୍ଚକତ୍ତମ ଥିଲା । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୀଳେନ୍ଦ୍ରମଣି ସଦୃଶ ବିଷ୍ଣୁ-ବାସୁଦେବଙ୍କର ଏକ ପାଷାଣ ବିଗ୍ରହ ଉପାସନାର ବସ୍ତୁଥିଲା; ନୀଳଗିରିର ପଣ୍ଡିମ ଭାଗଟି ସଂଖ୍ୟାଧୂକ ଶବରମାନଙ୍କର ବାସଗୃହ ଦ୍ୱାରା ବୈଷ୍ଣିତ ଥିଲା । ମାଳବାଧୁପତି ଜନ୍ମତୁୟମୁ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ଏପରି ଏକ ପବିତ୍ର ତୀର୍ଥ ଯାନର ସନ୍ଧାନରେ ପଠାଇଥିଲେ । ବିଦ୍ୟାପତି ଅରଣ୍ୟବୈଷ୍ଣିତ ଏହି ନୀଳାଚଳଙ୍କୁ ଆସିଥିଲେ । ନୀଳଗିରିର ଅନ୍ୟପାର୍ଶ୍ଵରୁ ଦୁଇ ଜଣଙ୍କର କଥୋପକଥନକୁ ଶୁଣି ସେ ଶବରବୈଷ୍ଣିତ ଯ୍ୟାନଟିକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ବିଷ୍ଣ୍ଵାବସ୍ତୁ ନାମକ ବୃଦ୍ଧ ଶବର

ନୀଳାଚଳରୁ ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜାକରି ସେହି ପ୍ଲାନରେ ପହଞ୍ଚିଗଲେ । ବିଦ୍ୟାପତି ତାଙ୍କୁ ଦେଖୁ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । ବିଶ୍ୱାବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ଅନୁମତି ଦେଲେ । ବିଦ୍ୟାପତି ନିଜକୁ ରାଜା ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମୁକ୍ତର ପୁରୋହିତ ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଇଥିଲେ ଏବଂ ନୀଳମାଧବଙ୍କର ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ତାଙ୍କର ବ୍ୟାକୁଲତା ବିଶ୍ୱାବସ୍ଥା ଶବର ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମ୍ବାଦରେ ବୃଦ୍ଧ ଶବରଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଅଧିକ ବଢ଼ିଯାଇଥିଲା; କାରଣ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ଏହି ଧର୍ମପୀଠ ପରିଦର୍ଶନ ପରେ ନୀଳମାଧବ (ଯେଉଁ ଦେବତା ସେ ଯାବଦି ଅପ୍ରକାଶିତ ଥିଲେ) ଜନସାଧାରଣରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଯିବେ । ପରିଶେଷରେ ବିଶ୍ୱାବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ଏକ କଣ୍ଠକିତ ଏବଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ ପଥଦେଇ ନୀଳଚିରି ଶିଖରକୁ ନେଇଗଲେ । ସେମାନେ ଗୋହିଣ କୁଣ୍ଡ ଏବଂ କହିବୁକ୍ଷ ଦର୍ଶନ ପରେ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କଲେ । ଏହାପରେ ବିଦ୍ୟାପତି ବିଶ୍ୱାବସ୍ଥାଙ୍କର ଅନୁମତି ନେଇ ରାଜା ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମୁକ୍ତ ତାଙ୍କର ନୀଳାଚଳକୁ ସଫଳ ଯାତ୍ରା ଏବଂ ନୀଳମାଧବ ଦର୍ଶନ ବିଷୟ ଜଣାଇବାପାଇଁ ଅବନ୍ତୀ ଯାତ୍ରା କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ୟତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱାବସ୍ଥା ତାଙ୍କୁ ରାଜା ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମ୍ ଆଉ ନୀଳମାଧବଙ୍କ ଦର୍ଶନ ପାଇପାରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ଜଣାଇଦେଲେ; କାରଣ ରାଜାଙ୍କ ଆଗମନ ବେଳକୁ ନୀଳମାଧବ ବାଲୁକା ଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଇଥିବେ । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାନ ପରେ ନୀଳାଚଳରେ ଏକ ଭୟଙ୍କର ବାତ୍ୟା ଦେଖାଦେଇ ତାରିଆଡେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବାଲୁକା ବ୍ୟାପିଗଲା । ଏହି ବାତ୍ୟା ପରେ ଆଉ ନୀଳମାଧବ ଏହି ଷେତ୍ରରେ ଦୃଷ୍ଟି ହେଲେ ନାହିଁ । ବିଦ୍ୟାପତି ଅବନ୍ତୀରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମୁକ୍ତ ଗୋହିଣ କୁଣ୍ଡ, କହିବୁକ୍ଷ ଏବଂ ନୀଳେଉତ୍ସମଣିଙ୍କର ପ୍ରତିମା ବିଷୟରେ ଜଣାଇଥିଲେ । ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମ୍ ନାରଦ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ସହିତ ଏହି ପ୍ଲାନକୁ ଆସିଲେ । ଓଡ଼ି ଦେଶର ରାଜା ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମୁକ୍ତ ସାକ୍ଷାତ କରି ନୀଳାଚଳରେ ହୋଇଥିବା ବାତ୍ୟା (ଯାହା ଫଳରେ ପୁରୁଷୋତ୍ମର ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟଦେବତା ନୀଳମାଧବ ବାଲୁକା ଗର୍ଭରେ ଲୀନ ହୋଇଗଲେ) ବିଷୟ ଅବଗତ କରାଇଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ମର ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନାରଦ ମଧ୍ୟ ନୀଳମାଧବ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତାନ ପରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବାଲୁକା ମଧ୍ୟରେ ଲୀନ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମ୍ ଆଉ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିପାରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି କହିଲେ । ଏହା ଶୁଣି ମହାରାଜ ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମ ହଠାତ୍ ଚେତନା ଶୂନ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । କିନ୍ତୁ ନାରଦ ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ୱାସନା ଦେଇଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ନୀଳମାଧବ ପୂଜିତ ପ୍ଲାନ ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ମର ଖଣ୍ଡର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧାୟ ମାନଙ୍କରେ

ଇନ୍ଦ୍ରହୃୟମ୍ବଳର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୃହତ୍ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଏବଂ, ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଏବଂ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କ ପରି ଦାରୁବିଗ୍ରହ ଉପାସନା ପାଇଁ ସଫଳ ଉଦ୍ୟମ ସମ୍ପର୍କରେ ବିପ୍ରାରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହି ପୁରାଣ ଖଣ୍ଡର ୨୧ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ହୋଇଛି ଯେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ଇନ୍ଦ୍ରହୃୟମ୍ବଳୋକଙ୍କୁ ଯାଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉତ୍ସବ ପାଇଁ ବ୍ରାହ୍ମାଙ୍କୁ ମୁଖ୍ୟ ପୁରୋଧା ହିସାବରେ ନିମନ୍ତଣ କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁପସ୍ଥିତିର ସୁଯୋଗ ନେଇ ରାଜା “ଗାଲ” ଏହି ମନ୍ଦିରକୁ ନିଜର ବୋଲି ଦାବୀ କରି ନେଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରହୃୟମ୍ବଳୋକରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିବା ପରେ ରାଜା ଗାଲ ତାଙ୍କ ସହିତ ସଂଘର୍ଷ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲେ; କିନ୍ତୁ ସେ ଇନ୍ଦ୍ରହୃୟମ୍ବଳର ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉତ୍ସବ ନିମିତ୍ତ ବିବିଧ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖୁ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ଫଳରେ ଏଠାରେ ସେ ଆଉ ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ ସୁଯୋଗ ପାଇପାରି ନଥିଲେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୀଳମାଧବ ଉପାସିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ବାଦ ବହନ କରୁଥିବା ଆଖ୍ୟାନଟି ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତକରେ ରଚିତ ଶାରଳା ମହାଭାରତର ମୂଷଳୀ ପର୍ବତରେ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ହୋଇଛି (୩) । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗାଲମାଧବ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ପ୍ରଥମେ ଘାନ ପାଇଁ ଏବଂ ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରହୃୟମ୍ବଳର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ସଫଳ ଉଦ୍ୟମ ଏବଂ ଦାରୁବିଗ୍ରହମାନଙ୍କର ସେହି ନବନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ରାଜା ଗାଲମାଧବଙ୍କର ଦୂତ ବସୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶବର ଅଧୀନରେ ଥିବା ରୁଦ୍ର ନଦୀକୁଳର ଧବଳୀ ପର୍ବତ ନିକଟରେ ତ୍ରୟୟମଙ୍କ ତୀର୍ଥରେ ପୂଜିତ ମାଧବଙ୍କ ଘାନଟି ଦେଖୁ ପାରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ସେ କାଞ୍ଚୁଦେଶର ରାଜାଙ୍କୁ ତାହାଙ୍କର ନୀଳମାଧବ ଦର୍ଶନ ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ବାଦ ଜଣାଇଥିଲେ । ରାଜା ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ନୀଳମାଧବ ପାଇଁ ଆସିଲେ ଏବଂ ସେ ସେଠାରେ ମାଧବଙ୍କୁ ଆଦୌ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ ନାହିଁ । ରାଜା ଶବରମାନଙ୍କ ସହିତ ମାଧବଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଯୁଦ୍ଧକଲେ । ଯୁଦ୍ଧ ଭୂମିରେ ଶବରର ଆତିକୁଟୁମ୍ବମାନେ ପରାଜିତ ହୋଇ ପ୍ରାଣଦେଲେ । ତେଣୁ ଶବର ମୁଖ୍ୟ ମାଧବଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ମାଧବ ସ୍ଵପ୍ନରେ ରାଜାଙ୍କୁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ତାଙ୍କର ବଂଶ ରହିବ ନାହିଁ ବୋଲି ଅଭିଶାପ ଦେଲେ; କାରଣ ଶବରମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ସେ ପାପ ଅର୍ଜନ କଲେ । ମାଧବ ରାଜାଙ୍କୁ ଶବରମାନଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ

ନେଇ ଯମନିକ ତୀର୍ଥ ନିକଟସ୍ଥ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତରେ ତାଙ୍କର ପାଷାଣ ବିଶ୍ରୁତ ପୂଜା କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ମାଧବଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁସାରେ ଗାଲମାଧବ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମାଧବଙ୍କର ଅଭିଶାପରେ ତାହାଙ୍କର ବଂଶ ଲୋପପାଇଗଲା । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଗାଲମାଧବ ବଂଶ କ୍ଷୟପରେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତରେ ମାଧବ ତତ୍ତ୍ଵର ପ୍ରସାର ସମ୍ପର୍କରେ ସାରଳା ମହାଭାଗତ ନୀରବ । ଏଥୁରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ଯେ ଗାଲ ବଂଶର ପତନ ପରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ୍ ଏକ ବୃଦ୍ଧତା ମନ୍ଦିର ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତରେ ନିର୍ମାଣ କଲେ ଏବଂ ଦାରୁବିଶ୍ରୁତ ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

ଉତ୍ତ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗ ପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ ଏବଂ ସାରଳା ମହାଭାଗତ ମୂଷଳୀ ପର୍ବର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ସମ୍ପର୍କିତ ବିବରଣୀରେ ମୌଳିକ ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଛି । ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ଶବର ଉପାସିତ ମାଧବଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଘାନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶବର ଉପାସିତ ମାଧବଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଘାନ ଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ମୂଷଳୀ ପର୍ବ ଅନୁସାରେ ମାଧବଙ୍କର ପାଷାଣ ବିଶ୍ରୁତ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତରେ ଶବରମାନଙ୍କର ସହଯୋଗରେ ଗାଲବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍ତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ପର୍ବତକୁ ମାଧବ ଉପାସନାର ସର୍ବ-ପ୍ରଥମ (ପ୍ରାଚୀନ) ପୀଠ ରୂପେ ସୀକାର କରାଯାଇଛି ।

ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନୀଳମାଧବ ଜନଶ୍ରୁତିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଗମ୍ଭୀର ଚରଣ ତ୍ରିପାଠୀ ମତ ଦେଇଥିଲେ :

"In the beginning of the present millennium, therefore, when the worshippers of Jagannath felt the need and the necessity to explain to themselves and to others this strange form and the wooden character of the deity, they naturally thought first of Nila Madhava which was the most common form the Vishnu in those days. They claimed and propagated that their Jagannath had not all along been so. He was originally a Nila Madhava of stone which stood under the shade of a tree and was worshipped by the chief of the Sabara race. XXX It is quite obvious that in this legend the element of Nila Madhava has been brought in as a sort of apology born out of a certain lack of self confidence in worshipping the strange looking wooden statues. (୪) ଏହି ଚିତ୍ରାଧାରାକୁ ଡକ୍କର ଏବଂ ଭିତ୍ତିଚେନ୍ତ୍ରୋନ୍ (H.v. Stietencron) ଏବଂ ଡକ୍କର

ଗଗନେତ୍ର ନାଥ ଦାଶ ନିଜ ନିଜର ଆଲୋଚନାରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ବ ଦେଇଛନ୍ତି (୪) ।

କିନ୍ତୁ ନୀଳମାଧବ ଜନଶ୍ରୁତିର ଏପରି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିଶ୍ଵେଷଣ ଜନଶ୍ରୁତିର ଉଭବ ସମର୍କରେ ବା ପ୍ରକୃତ ଘଟଣା ସମର୍କରେ ଯଥାର୍ଥ ଉଭର ନୁହେଁ । ଏହାର ବିପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

ଯଦି ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହ ଉପାସିତ ଏକ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରକୁ ବିଷ୍ଣୁ ବିଗ୍ରହ ଉପାସିତ ଧର୍ମପୀଠରେ ରୂପାନ୍ତର କରାଯାଇଥିବା ସତ୍ୟ ହୁଏ ଏବଂ ଏହା ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ-ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଲୋକମାନଙ୍କ ଜ୍ଞାତସାରର ତଥ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ କିପରି ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରସଙ୍ଗ (ଏହା ନୀଳମାଧବକର ପାଠୀ)କୁ ସେମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଲେ ? ଦ୍ୱାଦଶ-ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବୀରେ ଏହିପରି ପ୍ରଚାରକୁ ଅନ୍ୟମାନେ ଅସ୍ତ୍ରୀକାର କରିପାରିଥାଆନ୍ତେ; କିମ୍ବା ଏ ସମର୍କିତ ବିବରଣୀକୁ ସଫେହ କରିପାରିଥାଆନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ଜନଶ୍ରୁତିର ତଥ୍ୟକୁ ସମସ୍ତ ଲେଖକମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛନ୍ତି । ଏହା ଜଣାଇଦିଏ ଯେ ପୁରୁଷୋରମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସର୍ବ-ପ୍ରାଚୀନ ବା ସର୍ବ-ପ୍ରଥମ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ନୀଳମାଧବ ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରାଯାଇ ଏପରି ଏକ ଜନଶ୍ରୁତି ହୋଇନାହିଁ । ଏହି ଜନଶ୍ରୁତି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମ୍ବାଦ ବହନ କରେ (ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ତଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ) । ଏହି ତଥ୍ୟଟି ହେଲା-ଶବର ଉପାସିତ ଏକ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବାର ବିଫଳ ପ୍ରତ୍ୟେକିତା ପ୍ରତ୍ୟେକିତା । ଏଣୁ ଜନଶ୍ରୁତିର ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିଗ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ବିଚାର କରାଯାଇପାରେ ।

ପୌରାଣିକ ଉପାଦାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପାଠ ସମୁଦ୍ର କୁଳରେ ଅବସ୍ଥିତ (୫) । ଏହିପରି ଏକ କ୍ଷେତ୍ର ଉକ୍ଳକରେ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶତାବୀ ଶତାବୀଧରି ଏହି କ୍ଷେତ୍ରଟି ଏକ ଆଦିବାସୀ ସମ୍ପଦାୟ ଦେବତାଙ୍କର ଉପାସନା ପାଠ ରୂପେ ସର୍ବଭାରତୀୟ ପ୍ରତରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା । ସମ୍ବଦତ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ-ଦଶମ ଶତାବୀ ବେଳକୁ ଏହି ପାଠକୁ ବିଷ୍ଣୁ-ପୁରୁଷୋରମ ପାଠ ରୂପେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଥିଲା । ବିଷ୍ଣୁ-ପୁରୁଷୋରମ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ଉପାସିତ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହକୁ ହିନ୍ଦୁକରଣ/ଆର୍ୟକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ଆର୍ୟଦେବତା ରୂପେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଥିଲା । ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହର ସମୂର୍ଧ ଆର୍ୟକରଣ ଅପେକ୍ଷା କ୍ରମ ଆର୍ୟକରଣ ସେତେବେଳେ ସମ୍ବଦ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କ୍ରମ ଆର୍ୟକରଣ (Gradual Hinduization) ପରେ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହକୁ ବିଷ୍ଣୁ-ପୁରୁଷୋରମ ବୋଲି

ନାମିତ କରାଗଲା ଏବଂ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମଧାରଣା ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲା । ତେବେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରଣାରେ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆର୍ଯ୍ୟକରଣ (Gradual Hinduization) ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଗୁହୀତ ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

ବରଂ ଏପରି ଭାବରେ ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସନାକୁ (ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହକୁ ହିନ୍ଦୁକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ପରିବର୍ତ୍ତତ ବିଗ୍ରହ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମରେ ପୂଜାକୁ) ଓଡ଼ିଶାରେ ବିରୋଧ କରାଯାଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ପୁଣି ଏହି ବିଗ୍ରହ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହିନ୍ଦୁ ମୂର୍ଚ୍ଛରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ନଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକମାନେ ଏପରି ମୂର୍ଚ୍ଛକୁ (ବିଷ୍ଣୁ ମୂର୍ଚ୍ଛତତ୍ତ୍ଵ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ) ଗ୍ରହଣ କରିନଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁ କ୍ଷେତ୍ର ସହିତ ସଂଶ୍ଲିଷ୍ଟ ପ୍ରାଚୀ କୁଶଭଦ୍ର ଅଞ୍ଚଳ ଏ ଦିଗରେ ଯେଉଁ ହୋଇ ଉଠିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ବିବର୍ତ୍ତତ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ବିଷ୍ଣୁ ରୂପରେ ପୂଜା କରିବା ଅପେକ୍ଷା ମାଧବ ରୂପରେ ପୂଜା କରିବାକୁ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ-ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଉପାସନା (ମୁଖ୍ୟବିଗ୍ରହ ଆକାରରେ) ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏବଂ ରାଜଶକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୂର୍ବ ପରିଚିତ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହ ତତ୍କାଳ ଆର୍ୟ ବିଶ୍ୱତତ୍ତ୍ଵ ମଧ୍ୟରେ ଗର୍ଜିତ କରି ପୂଜା କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଆଦିବାସୀ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ଵକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ଵରେ ଗର୍ଜିତ କରାଯାଇ ଉଭୟ ଧର୍ମଧାରାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଆଦିବାସୀ ସମ୍ପଦାୟ ସେମାନଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ଉପାସନାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ନଥିଲେ, ଯଦିବା ହିନ୍ଦୁକରଣ ଦ୍ୱାରା ମୂଳ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହର କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକମାନଙ୍କର ବିଶେଷତଃ ପ୍ରାଚୀ-କୁଶଭଦ୍ର ଅଞ୍ଚଳ ଲୋକମାନଙ୍କର (ରାଜଶକ୍ତି/ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଶକ୍ତି ଜତ୍ୟାଦି) ମାଧବଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମୁଖ୍ୟଦେବତା ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାର ଉଦ୍ୟମ ବିଫଳ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବିଫଳ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରାଣ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇ ପୁରାଣରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ତତ୍ତ୍ଵ ଅସାରତା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୁଚିତ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହର ବିବର୍ତ୍ତତ ରୂପକୁ ବିଷ୍ଣୁ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବୋଲି ପୂଜା କରାଯିବାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ-ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞାନସି ତୀର୍ଥ ପ୍ଲାନରେ ଏପରି ମୂର୍ଚ୍ଛର ଆଦର ବା ଉପାସନା କରାଯାଇ ନଥିଲା । ଏହିପରି ମୂର୍ଚ୍ଛ ଉପାସନା କେବଳ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୀମିତ

ଥିଲା । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ପ୍ରାଚୀଅଞ୍ଚଳ ତଥା ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରମାନଙ୍କରେ ମାଧବ ତଦ୍ବର ସଂପ୍ରସାରଣ ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇଥିଲା । ମନେହୁଏ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୂଜିତ ହିନ୍ଦୁକରଣ ଦ୍ୱାରା ପରିବର୍ତ୍ତି ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହ (ଯାହା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା) ବିବୁଦ୍ଧରେ ମାଧବ ଉପାସନାକୁ ଏହି କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୂଜିତ ବିଗ୍ରହ ବିଶ୍ୱମୂର୍ତ୍ତ ତଦ୍ବ ସହିତ ମେଳ ଖାଉ ନଥବାରୁ; କିନ୍ତୁ ମାଧବ ବିଶ୍ୱମୂର୍ତ୍ତର ଏକ ଜନପ୍ରିୟ ମୂର୍ତ୍ତ ରୂପେ ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ପରିଚିତ ଥିବାର ଏହାର ଆଦର ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲା ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବଙ୍କୁ ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାର ଉଦ୍ୟମ ସଫଳ ହୋଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀ ତଥା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ପାଞ୍ଚାପାଞ୍ଜୁ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକମାନେ ନିରୁଷାହିତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ମାଧବଙ୍କୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାର ଉଦ୍ୟମ ଅବ୍ୟାହତ ରଖିଥିଲେ । ସେମାନେ ପୁଣି ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜା ମାଧବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ମାଧବଙ୍କୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ସ୍ଵାକାର କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ସାରଳା ମହାଭାରତ, ଔନ୍ଦ୍ର ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ, ନୀଳାତ୍ମି ମହୋଦୟ ଏବଂ ଦେଉଳତୋଳା ପରି ମଧ୍ୟମୁଗ୍ରୀୟ ପୌରାଣିକ ଉପାଦାନରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା କରିଥିବା ରାଜା ଗାଲ/ଗାଲମାଧବ ସମର୍ପଣରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । (୩କ) ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଷ୍ଟଳୀ ପରକୁ ବାଦ ଦେଲେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟକ ଉପାଦାନରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୃଦ୍ଧତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ବୃଦ୍ଧଲୋକଙ୍କୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହି ଅବସରରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ୍ବନ୍ଦର ଅନୁପାଳିତର ସୁଯୋଗ ନେଇ ରାଜା ଗାଲ/ଗାଲମାଧବ ମାଧବ ଉପାସନା ଏଠାରେ ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧନ କଲେ । ବୃଦ୍ଧଲୋକରୁ ବୃଦ୍ଧାଙ୍କ ସହିତ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ୍ବନ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପରେ ଗାଲ/ଗାଲମାଧବ କ୍ଲୋଧାନ୍ତିତ ହେଲେ; କାରଣ ମନ୍ଦିରଟି ଏହି କାଳରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେ ଅଧୀନକୁ ଆସିଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ଯେତେବେଳେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ୍ବନ୍ଦର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉପସବ ପାଇଁ ବ୍ୟାପକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ, ସେ ସେହି ପରିଷିତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ଔନ୍ଦ୍ର ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ ଏବଂ ନୀଳାତ୍ମି ମହୋଦୟ ଗ୍ରହଣରେ ଗାଲମାଧବ-ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ୍ ବିବାଦ ଏବଂ ସୁସମର୍କର ବିବରଣୀ ଖାନ ପାଇଛି ।

କିନ୍ତୁ ଦେଉଳ ତୋଳାରେ ଏହି ବିବାଦର ସାମାଜିକ ଦିଗ ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଥିବାର ଜଣାଯାଇଛି (୭) । ସାରଳା ଦାସ ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ଗାଲମାଧବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସମର୍କରେ ନୀରବ । ଏହି ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟକ ଉପାଦାନରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସତ୍ୟକୁ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଆଦିବାସୀ ସମ୍ପଦାୟ ଉପାସିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆର୍ଯ୍ୟାୟନ ହୋଇଥିବା ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିବା ଏକ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହର ପୂଣ୍ୟ ପାଠ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକ ପାଷାଣ ବିଗ୍ରହ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ଏହି ପାଠରେ ମୁଖ୍ୟଦେବତା ହିସାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ବିଫଳ ଉଦ୍ୟମକୁ ଉପଲ୍ଲାପନ କରିବା ଥିଲା । ଏହି ସକଳ ଉପାଦାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତେଣୁ ସାରଳା ଦାସ ପ୍ରାକ୍-ମାଧବ କାଳର (ଖ୍ରୀ: ୧୮ମ-ଦଶମ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ ଏକାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଆଦି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ରାଜା ମାଧବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବଙ୍କ ଉପାସନା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ ଏକତ୍ରିତ କରି (ସମନ୍ତି କରି) ଦେଇଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦିଆଯାଇ ନଥିବାର ଅଭ୍ୟାସ ତଥ୍ୟକୁ ଉପଲ୍ଲାପନ କରିବା ଥିଲା । ଏହିପରି ଘଟଣାବଳୀକୁ ସମନ୍ତି କରିବାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦେଶ୍ୟ । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଗାଲମାଧବଙ୍କର ମହ୍ୟପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ସମର୍କରେ ବିବରଣୀ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଗ୍ରୂପ ଗାଲମାଧବ ମହ୍ୟପରେ ନୀଳଚିରିରେ ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟମୁକ୍ତ ଦ୍ୱାରା ବୃହତ୍ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଏବଂ ସୁଦର୍ଶନ ଏହିପରି ଚତୁର୍ବ । ମୂର୍ଚ୍ଛ ଉପାସନା ସମର୍କରେ ବିବରଣୀ ଦିଏ । ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନମାନଙ୍କରେ ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ଏହି ଏତିହାସିକ ଘଟଣାର ବିବରଣୀ ଛାନ ପାଇଛି ।

(କ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବାର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଉଦ୍ୟମ ସମଳ ହୋଇ ପାରିଥିଲା; କାରଣ ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ମାଳବରୁ ଆସିବା ପରେ ନୀଳମାଧବ ବାଲୁକାରେ ହଜି ଯାଇଥିବାରୁ ତାହାଙ୍କୁ ଆଉ ଦେଖିପାରି ନଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମନ୍ଦିରଟି ମାଧବଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ନଥିଲା । ଏହା ଦାରୁବିଗ୍ରହ (କାଷ ବିଗ୍ରହ) ଉପାସନା ପାଇଁ ଉଦିଷ୍ଟ ହେଲା ।

(ଖ) ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ବୃହତ୍ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉପବରେ ପୁରୋଧା ହିସାବରେ ନିମନ୍ତଣ କରିବାକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଏହି କାଳରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପୂନର୍ବାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରିଶେଷରେ ଜନ୍ମହ୍ୟମ ବୃଦ୍ଧତା ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସଫଳ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଏବଂ ସୁଦର୍ଶନଙ୍କର ଦାରୁବିଗ୍ରହ ଅଧିକିତ କରାଇଥିଲେ । ଏହିପରି ସେଠାରେ ମାଧବ ଉପାସନା ସଫଳ ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗାଲ/ଗାଲମାଧବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ ହୋଇଥିବା ଉଦ୍ୟମର ଏତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ରହିଛି । ପୁରାଣ/ଜନଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏହି ଗାଲମାଧବଙ୍କ ଶୋଭନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଶିଳା ଲିପିରେ ଲିଖିତ ରାଜା ବୈଦ୍ୟନାଥଙ୍କର ପିତା ମାଧବଙ୍କ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିବାରେ ଅନେକ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି (୮) । ଏହି ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ବୈଦ୍ୟନାଥ (ମାଧବଙ୍କ ପୁତ୍ର) ଭୁଜଙ୍ଗମ ପୁରୀ ନାମକ ରାଜଧାନୀରେ ଶାସନ କରୁଥିଲେ (୯) । ଏହି ଭୁଜଙ୍ଗମ ପୁରୀକୁ କୁଶଭଦ୍ରା ନଦୀକୁଳର କକୋଦର ପୁର ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି (୧୦) । ରାଜା ମାଧବଙ୍କ ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ସଙ୍କଳିତ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର ରାଜ ଚରିତରେ ଥିବା ମାଧବକେଶରୀ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇପାରେ (୧୧) । ଷାରଲିଂ, ହଷ୍ଟର, ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ ପ୍ରଭୃତି ଏତିହାସିକ ମାନେ, କଟକ ରାଜବଂଶାବଳୀ ଏବଂ ଓଡ଼ିଦେଶ ରାଜ ବଂଶାବଳୀର ଲେଖକମାନେ ମଧ୍ୟ ମାଧବକେଶରୀ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି (୧୨) । ଏହି ସମସ୍ତ ଉପାଦାନର ତଥ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ମନେହୁଏ ଯେ ରାଜା ମାଧବଙ୍କର ପ୍ରାଚୀ-କୁଶଭଦ୍ରା ଅଞ୍ଚଳ, ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଠାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଏପରି କି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ଉପରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ତ୍ତୃତ ଥିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରାଜା ମାଧବ ମାଧବ-ଉପାସନା କରାଇଥିବାର କ୍ଷେତ୍ରମଧ୍ୟ କେବେଳା ଉପାଦାନରେ ଘାନପାଇଛି (୧୩) । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଏହି ରାଜା ମାଧବଙ୍କୁ କେଶରୀ ବଂଶ ତାଲିକାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି (୧୪) । ପ୍ରକୃତରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଘାପଯିତା ବୋଢ଼ିଗଲ୍ଲ ଦେବକ ରାଜତ୍ବ ପୂର୍ବରୁ ଅଧିକାଂଶ ରାଜା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ କେଶରୀ ବଂଶ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ମାଧବ ସୋମବଂଶୀ ଶାସନର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଣେ ସାମନ୍ତରାଜା ଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ସେ ପ୍ରାଚୀ-କୁଶଭଦ୍ରା ଅଞ୍ଚଳରେ ନିଜର ଶାସନର ପ୍ରାଣକେନ୍ତ୍ର ଘାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ

ତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ପୁରୀ, ହୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳ ରହିଥିଲା । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତ ଅନୁସାରେ ସେ କେଶରୀ ବଂଶ ଅଞ୍ଚର୍ଗତ ହେବା ସ୍ଵାଭାବିକ । ନୀଳାତ୍ରୀ ମହୋଦୟ ତାଙ୍କୁ ବିରଜା ମଣ୍ଡଳର ରାଜା ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରେ । କାରଣ ସେ ଥିଲେ ବିରଜା ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଧୀନଷ୍ଠ ସାମନ୍ତ ରାଜା । ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଷ୍ଟଳୀ ପର୍ବରେ ତାଙ୍କୁ କାଞ୍ଚଦେଶର ରାଜା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହାର ଅନ୍ୟ ଏକ କାରଣ ଅଛି । ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଉତ୍କଳ ବିଜୟ କାଳରେ ମାଧବ ନିଜ ଶାସିତ ଅଞ୍ଚଳରେ ସ୍ଵାଧୀନ ଶାସକ ରୂପେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବେ ଏବଂ ସେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ସମର୍ଥନ କରି ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ କ୍ୟମତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ମୁଣ୍ଡଟେକିଥିବେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶରୁ ଆସିଥିବା କଥା ପ୍ରକାଶ ପାଇପାରିଲା ଏବଂ ଯେହେତୁ ରାଜା ମାଧବ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ଉତ୍କଳ ବିଜୟ କାଳରେ ସମର୍ଥନ ଜଣାଇଥିଲେ, ସାରଳାଦାସ ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କାଞ୍ଚଦେଶ ରାଜା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ (୨୪) । କାରଣ କାଞ୍ଚ ମଧ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଦେଶ ଦିଗରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଯଦିବା ମାଧବ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିକାସୀ ଥିଲେ, ତଥାପି ଜନଶ୍ରୁତିରେ ତାଙ୍କ ଛାନ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଭ୍ରାତି ରହିଗଲା ।

ପ୍ରାଚୀ-କୁଶଭଦ୍ରୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ମାଧବଙ୍କୁ ଜନଶ୍ରୁତି/ପୁରାଣ ଚର୍ଚିତ ମାଧବଙ୍କ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିବା ପରେ ତାଙ୍କର ଗାଲ ଉପାଧ୍ୟ ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରେ । ପୂର୍ବ ଆଲୋଚନା ଅନୁସାରେ ଆର୍ୟକରଣ ଦ୍ୱାରା ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହରୁ ପରିବର୍ତ୍ତି ହୋଇ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମରେ ପୂଜିତ ବିଗ୍ରହ ଉତ୍କଳର ସମୃଦ୍ଧ କୂଳରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉପାସିତ ହେଲେ, ଯଦିବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଛାନରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇଥିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର ପ୍ରଥମ ମନ୍ଦିର ସମୃଦ୍ଧ କୂଳର ଏକ ଛାନରେ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ଛାନଟି ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ନିର୍ବାଚିତ ଛାନ ୧୦ବୁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଥିଲା । ସମ୍ବଦ୍ଧ ଏକାଦଶ ଶତକର ମଧ୍ୟଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ସୋମବଂଶୀ ନୃପତି ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ଚଣ୍ଡୀହର ପ୍ରଥମେ ଦ୍ଵିତୀୟ ଛାନରେ ଅର୍ଥାତ ବର୍ତ୍ତମାନର ବୃଦ୍ଧତ ମନ୍ଦିର ଥିବା ଛାନରେ ଏକ ମନ୍ଦିରର କିଛି ଅଂଶ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । (ପରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଏହି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିରକୁ ଭୂତଳଶାୟୀ କରାଯାଇ ବୃଦ୍ଧତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା) (୧୭) । ଯଯାତିଙ୍କର ଅଞ୍ଚକାଳ ଶାସନ ଯୋଗୁଁ ମନ୍ଦିର

ନିର୍ମାଣ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରି ନଥୁଲା ଏବଂ ପରେ ପରେ ଅନ୍ୟ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଏଥପ୍ରତି ଉଦ୍‌ବାସୀନା ରହିଯିବାରୁ ଏହି ପ୍ଲାନଟିରେ ପୁରୁଷୋଭମ ଉପାସନା କରାଯାଇ ନଥୁଲା । ସମ୍ବଦତ୍ୟ ଏକାଦଶ ଶତକର ଶେଷଦଶଶିରେ ରାଜା ମାଧବ ଏହି ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ର ଉପରେ କର୍ତ୍ତୃ ବିଷ୍ଟାର କରିଥିଲେ । ଏହି କାଳରେ ସେ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ କୁଳରେ ଉପାସିତ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହରୁ ହିନ୍ଦୁ ବିଗ୍ରହରେ ରୂପାନ୍ତରିତ (ଆର୍ଯ୍ୟକରଣ ଦ୍ୱାରା) ପୁରୁଷୋଭମ ବିଗ୍ରହ ଉପାସନାକୁ ବନ୍ଦ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତ୍ୱାହଣ ଉପାସକମାନେ ସେତେବେଳେ ଏହି ମାଧବ ଉପାସନାକୁ ସେଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ; କାରଣ ମାଧବ ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ସେବା ପୂଜାରୁ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବେ । ଏପରି ମଧ୍ୟ କୁହାୟାଇପାରେ ଯେ ରାଜା ମାଧବ ଏହି ସମସ୍ତ ଅତ୍ୱାହଣ ପୂଜକମାନଙ୍କୁ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ବିତାଡ଼ନ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ଯାହା ସଫଳ ହୋଇ ପାରିନଥୁଲା । ସମ୍ବଦତ୍ୟ ଏହି କାଳରେ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ଵୀତେପଛୀ ରାମାନ୍ତଜ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବୈଷ୍ଣବ ପାଠରେ ସଂଭାର କାର୍ଯ୍ୟ କରାଇ ପାରି ନଥିଲେ (୧୮) । ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କିତ ପରମାର ଅନ୍ତୁସାରେ ସେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ରାଜାଙ୍କର ସମାର୍ଥନ ନେଇ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂଭାର ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ (୧୯) । ସମ୍ବଦତ୍ୟ ଏହି ରାଜା ପ୍ରାଚୀ-କୁଶଭଦ୍ର ଅଞ୍ଚଳ ରାଜା ମାଧବ ହୋଇଥାଇ ପାରନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଅଂଶରେ ମାଧବ ଉପାସନା ଗୁହାଟ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ, ରାଜା ମାଧବ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଭ୍ରମଣ କରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଭିନ୍ନପ୍ଲାନ ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ ନିର୍ବାଚନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାଳରେ ସେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତିକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁରୁଷୋଭମ ମନ୍ଦିରଟିକୁ ଦେଖିପାରିଥିଲେ । ଏହି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିରଟି ସେତେବେଳେ ବାଲୁକାଙ୍କନ ହୋଇଯାଇଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ (୨୦) । ଏହା ଜଣାଇଦିଏ ଯେ ମାଧବଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ଏହି ମନ୍ଦିରକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପେକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଯଦିବା ରାଜା ମାଧବ ଏହି ପ୍ଲାନରେ ପୁରୁଷୋଭମ ବିଷ୍ଟାର ଏକ ପାଷାଣ ବିଗ୍ରହ (ମାଧବ) ଉପାସନା ଆରମ୍ଭ କଲେ, ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନ୍ୟ କୋଣରେ ଅତ୍ୱାହଣ ପୂଜକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହରୁ ବିବର୍ତ୍ତି ପୁରୁଷୋଭମ ବିଗ୍ରହ ଉପାସନାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ବାଧ ହୋଇଥିଲେ । ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୂଷଳୀ

ପରବର୍ତ୍ତେ ଅତ୍ରାହୁଣ ପୂଜକ ମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରୁଥିବା ଜାରା ଶବର ଗାଲମାଧବ ବିବାଦ ଏବଂ ଦେବତା ମାଧବଙ୍କର ଏହି ବିବାଦରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ତଥ୍ୟତି ଛାନିତ (୨୧) ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରାଜା ମାଧବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତି ମାଧବ ଉପାସନା ଚିରଯ୍ୟୀ ହୋଇପାରି ନଥିଲା; କାରଣ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଦଶଶି ମାନଙ୍କରେ ଗଙ୍ଗରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ମାଧବ ଉପାସିତ ଛାନଗେ (ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରାତନ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମଦିରରେ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପାଇଁ ବୃହଦ୍ ମଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ (୨୨) । ଏହା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ରାଜା ମାଧବ କ୍ରୋଧାନ୍ତିତ ହୋଇଥିଲେ । କାରଣ ଗଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ଏପରି ପଦକ୍ଷେପ ଦ୍ୱାରା ମାଧବ ଉପାସନା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ସେ ହୃଦୟ ପ୍ରଥମେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଏପରି କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ ଦେଖୁ ତାଙ୍କ କ୍ଷମତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ଵର ଉଠାଇବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିବେ; କିନ୍ତୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପରି ବୀର ନିକଟରେ ସେ ମୁଣ୍ଡ ନୁଆଁଇ ଦେଇଥିବେ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ମାଧବ ଉପାସିତ ସୋମବଂଶୀ ରାଜତ୍ତ କାଳର ପୁରାତନ ମଦିରଟିକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଇ ହୃତନ ମଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ସମ୍ବଦ୍ଧ ଏହା ପରେ ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ କୋଣରେ କିଛି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥିଲା, ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପ୍ରଥମେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ରାଜା ମାଧବ ସମ୍ବଦ୍ଧ ମାଧବ ଉପାସନା କରିଦେଇଥିବାରୁ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ଅଧିପତି ସେ ନିଜେ ବୋଲି ମିଥ୍ୟାଦାବୀ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ଲୋକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କିମ୍ବା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ଅନ୍ୟ ପାଖରେ ଥିବା ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହରୁ ରୂପାନ୍ତରିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବିଗ୍ରହର ଉପାସକ ଅତ୍ରାହୁଣ ସେବକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରାଜା ମାଧବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୋମବଂଶୀ ମଦିରଟିକୁ ଅଧିକାର କରି ନିଜ ସ୍ଵାର୍ଥ ପାଇଁ (ଅର୍ଥାତ୍ ମାଧବ ଉପାସନା ପାଇଁ) ଏହାକୁ ନିଜର କ୍ଷେତ୍ର ଏବଂ ନିଜେ ମଦିରର ନିର୍ମାତା ବୋଲି ମିଥ୍ୟାଦାବୀ କରିଥିବାର ମତ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ତାହାକୁ ଗାଲମାଧବ (ମିଥ୍ୟା ମାଧବ) ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହରୁ ବିବର୍ତ୍ତ ବିଷ୍ଣୁ-ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଉପାସନାର କେନ୍ଦ୍ରୟାନ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇବା ପାଇଁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ବିଷୟ ଅତ୍ରାହୁଣ ସେବକମାନେ ଜାଣିଲେ, ସେମାନେ ଆନନ୍ଦିତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ

ଆରମ୍ଭରେ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ ରାଜ୍ୟ ମାଧ୍ୟମର ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ଉପରେ ମିଥ୍ୟା ଅଧିକାର ବିଷୟ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲେ (ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜା ନିଜ ସ୍ଵାର୍ଥ ବା ମାଧ୍ୟମ ଉପାସନା . ପାଇଁ ଏପରି ଅଧିକାର ଦାବି କଲେ) ସେମାନେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗକୁ ସମର୍ଥନ କଲେ ଏବଂ ରାଜା ବାଧ୍ୟମାଧ୍ୟବ/ମିଥ୍ୟା ମାଧ୍ୟମ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ/ପ୍ରଚାର କଲେ । ଏହି ଉପାଧ୍ୟ ଉପରେ ମୋର ଅନ୍ୟ ଏକ ଅନୁମାନ ରହିଛି । ରାଜା ମାଧ୍ୟମ ଏବଂ ଦେବତା ମାଧ୍ୟମ (ଯାହାଙ୍କୁ ରାଜା ପୂଜା କରୁଥିଲେ) ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦର୍ଶାଇ ଦେବା ପାଇଁ ଲୋକମାନେ ରାଜାଙ୍କୁ ଗାଲମାଧ୍ୟବ ବୋଲି କହିବାଲିଲେ । କାରଣ ଦେବତା ମାଧ୍ୟମ ଥିଲେ ପ୍ରକୃତ ମାଧ୍ୟମ । ରାଜା ଥିଲେ ଗାଲମାଧ୍ୟବ/ଅପ୍ରକୃତ ମାଧ୍ୟମ । କିନ୍ତୁ, ସାରଳା ମହାଭାରତ ମୂଷଳୀପର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣତ ଜାରା ଶବର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରୁଥିବା ଅତ୍ରାହୁଣ ସେବକ ଗାଲମାଧ୍ୟବ ବିବାଦ ଏବଂ ଅତ୍ରାହୁଣ ସେବକମାନଙ୍କର ବିଜୟ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ବିବେଚନାକୁ ନେଲେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେବାକୁ ହେବ ଯେ ଗାଲମାଧ୍ୟବ ନାମଟି ପୁରୁଷୋରମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅତ୍ରାହୁଣ ସେବକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୁଷ୍ଠୁ । ଏହିପରି ରାଜା ମାଧ୍ୟମ ଗାଲମାଧ୍ୟବ ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲେ । ଏହି ନାମ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ଜନଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟରେ ରହିଯିବାରୁ ମଧ୍ୟୟଗୀୟ ପୁରାଣ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ସମର୍କିତ ବିବରଣୀରେ ଛାନ ପାଇଗଲା ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ, ସ୍ଵର୍ଗ ପୁରାଣ, ରେକଟେଶ୍ଵର ପ୍ରେସ, ବିମ୍ବ ।
ମୂଷଳୀ ପର୍ବ, ସାରଳା ମହାଭାରତ, ସାଂକୁତିକ ବ୍ୟାପାର ବିଭାଗ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ପୃ-
୨୪-୧୦୪ ।
- ନୀଳାଦ୍ଵିମହୋଦୟ (ସମାଦକ- ଶ୍ରୀଧର ମହାପାତ୍ର ଶର୍ମୀ), ୧୯୮୪, ଗ୍ରୂପ ମନ୍ଦିର, କଟକ ।
୨. ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ, ସ୍ଵର୍ଗ ପୁରାଣ, ଅଧ୍ୟୟ ସପ୍ତମ ଠାରୁ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ ।
୩. ମୂଷଳୀ ପର୍ବ, ପୃ-୨୪-୨୭
୪. Tripathy, G.C. "Jagannatha : The Ageless Deity of the Hindus",
in "The Cult of Jagannatha and the Regional Tradition of Orissa"
(CJRTO).
- ୧୯୭୮, P. 478-79.
୫. Stietencron, H.v., CJRTO, chapter-1, p.21
ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ, "ଜନଶ୍ରୁତି ଓ ସାମାଜିକ ଇତିହାସ : ଦେଉଳ ତୋଳାରେ ଲକିତା
ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳକଥା, ଝକାର, କୁଳାଇ, ୧୯୮୨, ପୃ-୩୩୯

୭. Wilson, H.H., The Vishnu Purana : A system of Hindu Mythology and Tradition. Third Edition, Calcutta, 1961, p.91
 ବିଶ୍ୱପୁରାଣରେ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ସମ୍ମତ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି ।
 (କ) ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡ, ସ୍ଵଦ ପୁରାଣ, ଅଧ୍ୟ- ୨ ଏ, ଭେଙ୍ଗଟେଣ୍ଟର ପ୍ରେସ, ବିମ୍ବ ।
 ମୂଳକୀପବ୍ଲ, ପୃ-୩୪-୮୭ ।
 ନୀଳାତ୍ମି ମହୋଦୟ, ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟ ।
 ଦେଉଳ ତୋଳା (ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟେର, କୃତନ ସଂପରଣ) ପୃ-୧୫-୨୮ ।
୮. ଶିଶୁକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ଦେଉଳ ତୋଳାରେ ଉତ୍ସହ୍ୟମ ଗାଲମାଧବ ବିବାଦ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ କୁର୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି, ତାହା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବୃଦ୍ଧତ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମାଣରେ ଶିଶ୍ଚୀ/ ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କୁ ଶୋଷଣ କରି ରାଜଶକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟ ହାସଲ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ବୁଝାଇଥାଏ ।
 ଦାଶ, କୌଳସଚନ୍ଦ୍ର, “ଉତ୍ସହ୍ୟମ ଆଖ୍ୟାନରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର”,
 ଅକ୍ଷପାଦ, ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଷ, ଦୃତୀୟ ସଂଖ୍ୟା, ୧୯୮୯, ପୃ-୧୭୪-୧୮୩ ।
 ଅନ୍ୟ ସାମାଜିକ ବିଗର ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ
 ଦାଶ, ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ, ଝଙ୍କାର, କୁଳାଇ, ୧୯୮୨ ।
୯. ଶୋଭନେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟର ଶିଳାଲିପି, Inscriptions of Orissa Vol.III, part.II, No. 280
 ୧୦. ତତ୍ତ୍ଵେବ, ପୃ-୩୪୮ ।
୧୧. ମାଦଳାପାଞ୍ଜି (ସଂ-ଆର୍ଜବଲ୍ଲଭ ମହାତ୍ମି), ୧୯୭୯, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର,
 ପୃ-୧୫ ।
୧୨. Stirling, A; "An Account, Geographical, Statistical and Historical of Orissa proper or Cuttack, Reprint, 1904, part.II, p.70.
 Hunter, W.W., Orissa, vol.I, 1872, p.186.
 Singh, Jagabandhu, ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ, ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ, ଓଡ଼ିଶା ସହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ,
 ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୮୨, ପୃ-୨୭୪ ।
 ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶାବଳୀ, Institute of Orissan Culture, Bhubaneswar,
 ୧୯୮୩, ପୃ-୧୩ ।
 କଟକ ରାଜବଂଶାବଳୀ (ସମ୍ପାଦକ- ଗଯାଚରଣ ତ୍ରିପାଠୀ ଏବଂ ହରମାନ କୁଳକେ)
 ପ୍ରଥମ ଭାଗ, ଆଲହାବାଦ, ୧୯୮୭, ପୃ-୧୭ ।
୧୩. କଟକ ରାଜବଂଶାବଳୀ, ପୃ-୧୬ ।
 ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶାବଳୀ, ପୃ-୧୩
 ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ, ପ୍ରଥମଭାଗ, ପୃ-୨୭୪

ଆର୍ତ୍ତବଲୁଭ ମହାତିକ ସଙ୍କଳିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ମାଧବକେଶରୀ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ପାଞ୍ଜିରେ ବରାହକେଶରୀ ସାରଜଗଡ଼ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ ସୂଚିତ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକରେ ମାଧବ କେଶରୀ ସାରଜଗଡ଼ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା କଥା ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । କଟକ ରାଜବଂଶାବଳୀ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶାବଳୀରେ ମାଧବ ପୁରୁଷୋରମ ଷେତ୍ରରେ ଶୈତଙ୍ଗାଠାରେ ମସ୍ୟ ମାଧବ ନାମକ ଏକ ଶୈବମନ୍ୟର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । ଏହା ମାଧବଙ୍କ ପୁରୁଷୋରମ ଷେତ୍ର ସହିତ ସମ୍ପର୍କର ଏକ ପ୍ରମାଣ ।

୧୪. ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ୧୯୭୯, ପୃ-୧୪ ।

୧୫. ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ୧୯୭୯, ପୃ-୨୩ ।

ମୃଷଳୀ ପର୍ବ୍ତୀ, ପୃ-୭୯ ।

୧୬. Stietencron, H.v. "The date of the Jagannatha Temple: Literary sources reconsidered", in "Sidelights on History and Culture of Orissa", (edited by M.N. Das), Vidyapuri, Cuttack, 1977, p. 518-19; CJRTO, Chapter-1 Dash, Kailash Chandra, Orissa Historical Research Journal, Vol. XXXII, Nos.III and IV, p. 65-66.

ଦାସ, କୌଳାସତସ୍ତ୍ର, ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋରମ- ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଓ ନିର୍ମାତା, "ଶ୍ରୀମନ୍ୟିର: ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ" (ସଂକଷନ- ମନୋରଜନ ସିଂହାରୀ), ପୁରୀ, ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର, ୧୯୮୯, ପୃ-୪-୭ ।

୧୭. ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଭୋଗ ଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ସେ ଅନନ୍ତ ଭୀମଙ୍କ କାଳରେ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରଟିକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦିଆଯାଇଥିଲା ଏବଂ ବୃଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା- "ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି" ୧୯୭୯, ପୃ-୩୦ ।

ରାଜଭୋଗ ଚରିତର ଲେଖକ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ଅନନ୍ତଭୀମ ବୋଲି ଝୁଲରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । କାରଣ ଏତେ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଚରିତ ଏହି ରାଜଭୋଗ ଚରିତ ରଚନା କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ଜନଶୂତ୍ରରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋରମ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇନଥିଲା । ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ଦେଉଳ ତୋଳା (ସପୁଦଶ- ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ରଚନା)ରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି:

"ଶଙ୍କନାରି ମଣ୍ଡଳେ ଦେଉଳ ତୋଳାଇଲା ।

ସାତିଏ ହାତ ଦେଉଳ ପାତାଳେ ପୋତିଲା ।

ବିଶାଶହେ ହାତ ଦେଉଳ ଉଛ କଲା ।"

ଦାସ, କୌଳାସତସ୍ତ୍ର, "ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋରମ- ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଓ ନିର୍ମାତା"

"ଶ୍ରୀମନ୍ୟିର: ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ", ପୃ-୮-୧୧ ।

୧୮. Dash, G.N., "The Evolution of the Priestly Power: the Gangavamsa period", CJRTO, Chapter-IX, p.157-160.
୧୯. Ibid.
୨୦. ଦେଉଳ ତୋଳା, ପୃ-୧୪ ।
୨୧. ମୁଖ୍ୟମିତ୍ର ପର୍ବ, ପୃ-୮୧-୮୩ ।
୨୨. ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗକ ହାରା ହ୍ରାଦଶ ଶତାବୀର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଦଶନ୍ତିମାନଙ୍କରେ ବୃହଦ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପାଇଁ;
ଦାଶ, କୈଳାସଚନ୍ଦ୍ର;
- (କ) "Gangeswar- Chodaganga and the Temple of Purusottama-Jagannatha", Orissa Historical Research Journal, Vol.XXII, Nos.III and IV, p.76-79.
- (ଖ) ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ- ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଏବଂ ନିର୍ମାତା", "ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର:
ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ" (ସଂକଳନ- ମନୋରଞ୍ଜନ ସିଂହାରୀ, ପୁରୀ), ୧୯୮୯, ପୃ-୧୧-୧୯ ।

□□□

ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ଆଖ୍ୟାଜାରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର

ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ଆଖ୍ୟାନ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଇତିହାସ ଚର୍ଚାର ଏକ ମୌଳିକ ଦିଗ । ଏହି ଆଖ୍ୟାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସହ ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରଥମେ ଗର୍ଭତ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପରେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ରଚିତ ମହାଭାରତର ମୂଳକୀୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଏହାର ଅଂଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ରଚିତ ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କର ଦେଉଳ ତୋଳାରେ ଆହୁରି କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇ ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ଆଖ୍ୟାନକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥିଲା । ସମ୍ଭାବନା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଆଖ୍ୟାନର ବିଭିନ୍ନ ପରିବର୍ତ୍ତନ/ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ସାମାଜିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଅସଲ ରୂପ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ରାଜଶକ୍ତି/ସାମନ୍ତ ଶକ୍ତିର ଅୟଥା କ୍ଷମତା ବିଷ୍ଟାରକୁ ବିରୋଧ ଏବଂ ଶ୍ରମିକ/ଶିଳ୍ପୀଙ୍କୁ ଅପରିସୀମ କଷ୍ଟଦେଇ ରାଜଶକ୍ତି/ସାମନ୍ତଶକ୍ତିର ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଶଲାଭ କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗର ସମାଲୋଚନା କରିବା ଥିଲା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ/ପରିବର୍ତ୍ତନର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଶ୍ରମିକ/ଶିଳ୍ପୀଙ୍କୁ ରାଜଶକ୍ତି/ସମାଜର ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନେ ସେମାନଙ୍କର ସୁବିଧା ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ କେବଳ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ନଥିଲା, ତାହା ସର୍ବଭାରତୀୟ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଏକ ମୌଳିକ ଦିଗ ବୋଲି ନିକଟରେ ଝାତିହାସିକମାନେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । (୧) କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରାର ପ୍ରତିଫଳନ ବରଂ ତାହାର ବାସ୍ତବ ରୂପ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵର ବିଷ୍ଟାରିତ ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଶତାବ୍ଦୀ

ଶତାବୀ ଧରି ରାଜକୀୟ/ସାମନ୍ତବାଦୀ ଚିତ୍ତାଧାରା ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ଏହି ବେଦନାପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବଚିକୁ କବିମାନେ ପ୍ରକାଶ କରି ସାମାଜିକ ଚିତ୍ତାଧାରାରେ ବୈପ୍ଲବିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦାବୀ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ଆଖ୍ୟାନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଚତୁର୍ଦଶ ଶତାବୀ ବେଳର ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିଆଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ପୁରାଣଖଣ୍ଡ ସର୍ବ-ପ୍ରଥମେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ସମର୍କିତ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିବା କଥା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ଏଥୁରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ମାଳବାଧିପତି ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ଶବର ବିଶ୍ୱାବସ୍ଥ ଉପାସିତ ନୀଳଗିରିର ନୀଳମାଧବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୃଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଲେ । ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯାଇ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉପବରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପୁରୋଧା ହିସାବରେ ନିମନ୍ତଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ନୀଳଗିରିରେ ପ୍ରବେଶ କଲାବେଳକୁ ତାଙ୍କ ମନ୍ଦିରଟି “ଗାଳ” ରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିଲା । ସେ ସେଠାରେ ନୀଳମାଧବ ଉପାସନା କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ୟମ କରିଥିଲେ । ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମଙ୍କର ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ବ୍ୟାପକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଦେଖୁ ସେ ପ୍ରଥମେ କ୍ରୋଧାନ୍ତିତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ପରେ ସେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମଙ୍କ ନିକଟରେ କ୍ଷମା ମାଗି ନେଇଥିଲେ । ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ଆଖ୍ୟାନର ଏହି ଅଂଶଟିରେ ବୃଦ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ରାଜଶକ୍ତି / ସାମନ୍ତଶକ୍ତିର ଭୂମିକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ଏହି ଆଖ୍ୟାନର କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରେ । ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ଓ ଗାଲମାଧବ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାରଳା ଦାସ ନୀଳଗିରିରେ ଏହି ଦୁଇଜଣ ରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦର କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନାହାନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସର୍ବ-ପ୍ରଥମ ଗାଲ ମାଧବ ଓ ପରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବାର ଉଦ୍‌ୟମ ସମର୍କରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାତ୍ମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍ସ ଏହି ପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ ଓ ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ଅଗ୍ରଗତିରେ ରାଜଶକ୍ତି / ସାମନ୍ତ ଶକ୍ତିର ଭୂମିକାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ / ସାମନ୍ତ ଶକ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସାମାଜିକ ଶ୍ରେଣୀମାନଙ୍କର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ଅବଦାନର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । ଏଥୁରେ କେବଳ ସାମନ୍ତବାଦୀ / ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାବଧାରାର ପ୍ରତିପଳନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ସମର୍କିତ ଏହି ସାମନ୍ତବାଦୀ ଭାବଧାରାକୁ ସାରଳାଦାସ ଅନେକାଂଶରେ

ସମର୍ଥନ କରି ଅନ୍ୟ ସାମାଜିକ ଶ୍ରେଣୀଗୁଡ଼ିକର ଏ ଦିଗରେ ବଳିଷ୍ଠ ଅବଦାନକୁ ଆଲୋକକୁ ଆଣିବାକୁ ଉଦ୍‌ୟମ କରିଛନ୍ତି । ଗାଲମାଧବଙ୍କର ଆଦିବାସୀ ଉପାସିତ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଯଥା ହସ୍ତକ୍ଷେପ ଏବଂ ଦାରୁ ବିଗ୍ରହ ଉଠାଇବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସେ ରାଜଶକ୍ତି/ସାମାଜିକ ବହୁତ ତଳକୁ ନେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟିକୁ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି :

ମାଧବ ବୋଇଲେ ରାଜା ତୁ ମନ୍ଦିରକୁତ୍ୟ କଲୁ

ଶବର ପୁତ୍ରକୁ ମୋର କିମ୍ବାଇ ମାଇଲୁ ।

ତାହାଙ୍କର ଉପରେ ବଂଶ ମୋତେ କରିଥୁଲେ ପୂଜା

ତେଣୁକରି ଭୟଟି କଳା ଯମରାଜା ।

ମମ ଉଗତଙ୍କୁ କଲୁ ଯେ ଝିଂଘାସ

ଆହୋ ଗାଲବ ରାଜା ତୋର ନ ରହିବେ ବଂଶ ।

ଆହେ ଉତ୍ସଦ୍ଵ୍ୟମ ସେ ନୋହେ ଚନ୍ଦନ ଦାରୁ

ଆୟର ପିଣ୍ଡ ଅଟଇ ମହାଗରୁ ।

ସମରାଷ୍ଟଳାଗିଲେ ନୃଆରିବୁ ଏହାକୁ ଚାଳି

ଜାରା ଶବର ବସୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପାରନ୍ତି ଯେ ତୋଳି ।

ହାସ୍ୟ ପରିହାସେ ଉତ୍ତଳ ଭାବମତି

ଶବର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯେ ଅନେକ ପାରତି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଡ଼େ ତଡ଼ଇ ଶବର ଆଡ଼େ ଉଠଇ

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆଞ୍ଚାରେ ସେ ଉଛ କନିଷ୍ଠଇ । (୧)

ସେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଦିବାସୀ ମୂଳକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କ ପଢ଼ିପାବନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡରେ ଏହି ମୂଳଟିକୁ ଲୁଚାଇ ଦେବା ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ “ପରମ ପାବନ” ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (୩) ସାରଳାଦାସ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କ୍ଷେତ୍ରର ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶା ସମାଜର “ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀ”ର ଲୋକମାନଙ୍କର ଅବଦାନକୁ ଆଲୋକକୁ ଆଣିବାକୁ ଉଦ୍‌ୟମ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ମହାଭାରତର ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ରାଜଶକ୍ତି/ସାମାଜିକ ଶକ୍ତିର ନିମ୍ନ ସୋପାନର ଲୋକମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅଯଥା କ୍ଷମତା ବିଷ୍ଟାର ଓ ଶୋଷଣ ନୀତି ପ୍ରୟୋଗ

ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ଵର ଉଭୋଳନ କରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଆଦିବାସୀ ଓ ନିମ୍ନ ସୋପାନର ଲୋକମାନଙ୍କର ଧର୍ମଧାରାକୁ ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ମାଧ୍ୟମରେ ସାମନ୍ତ ଶକ୍ତିର ନିଜସ୍ଵ କରିବାର ଉଦ୍ୟମକୁ ସେ ଆବେଦି ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ସମୟକାଳ ମଧ୍ୟୁଗର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଆରମ୍ଭ ଓ ଏହି କାଳରେ ସାମନ୍ତଶକ୍ତି/ରାଜଶକ୍ତି ସମାଜରେ ନିଜର ସୁଖ ସୁବିଧା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୁଚିତ ନିମ୍ନ ସୋପାନର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଶୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ତଥାପି କବି ମହାଶୟ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନଙ୍କର ପୁରୁଷୋଭମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅବଦାନକୁ ଉପସ୍ଥାପନ କରିପାରିନାହାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ / ଶ୍ରମ ବିନା ଏହି ବୃଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମୁଣ୍ଡଟେକି ଉଠିପାରି ନଥାନ୍ତା ଏବଂ ରାଜଶକ୍ତିର ପ୍ରବଳ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ସବେ ଜଗନ୍ନାଥ ତବ ଆଦୃତ ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା । କବି ସାରଳା ଦାସ ମଧ୍ୟ ସାମନ୍ତବାଦୀ ପରିବେଶରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିପାରି ନଥିବାରୁ ସାମନ୍ତ / ରାଜଶକ୍ତି ସମାଜର ନିମ୍ନ ସୋପାନର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଶୋଷଣ କରିଥିବାର ମର୍ମ ବିଦାରକ ତଥ୍ୟ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଘାନ ପାଇପାରି ନଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵର ସର୍ବଭାରତୀୟ ସମାଜ ଏବଂ ଧର୍ମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଚିରତନ ଶ୍ରି ପାଇଁ ଶ୍ରମିକ / ଶିଳ୍ପୀର ସଫଳ ଭୂମିକା ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ନିଃସ୍ଵାର୍ଥପର ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ ଏହି ବୃଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମୁଣ୍ଡଟେକି ଉଠିଥିଲା ଏବଂ ପରେ ବ୍ୟାପକ ସେବାପୂଜାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେବା ଦ୍ୱାରା ସର୍ବ-ଭାରତୀୟ ପ୍ରଭାବରେ ସାଧୁ ସଙ୍ଗ ତଥା ଧର୍ମପ୍ରିୟ ଲୋକମାନେ ଏହି ତତ୍ତ୍ଵର ମହବୁଦ୍ଧ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିଲେ ।

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପୁଦଶ-ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକରେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅବଦାନକୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ସୁଖ ସୁବିଧାକୁ ଅପହରଣ କରି ଶୋଷଣ ନୀତି ଦ୍ୱାରା ବୃଦ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ରାଜଶକ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବାର ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଦେଉଳତୋଳା ନାମକ ଉପ-ପୁରାଣ ଖଣ୍ଡରେ ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସ ଘାନ ଦେଇଥିଲେ । (୪) ଦ୍ୱାରା ପୁରାଣର ଉକ୍ତଙ୍କଣ୍ଠ (ପୁରୁଷୋଭମ ଖଣ୍ଠ)ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ଯେ ମହାରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ରୁଦ୍ୟମ୍ ପଥର ସଂଗ୍ରହ ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଧନ ବ୍ୟୟ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପଥର ସଂଗ୍ରାହକ ମାନଙ୍କୁ ଅମାପ ଧନ ଦ୍ୱାରା ତୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ପୁରୁଷୋଭମ ଖଣ୍ଠ ବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି :

ତତ୍ତ୍ଵ ସ କୋଟିଶା ବିଭାଗ ଦିଗ୍ବୀପ ପାଷାଣ-ଦାରକେ ॥

ଆହୁତୌ ବହୁଦେଶେତ୍ୟୋ ଦୃଷ୍ଟଦାଂ ପାର୍ଥିବୋରମଃ ॥

ଉଚାଚେଦଂ ମୁଦାୟୁତ୍ତଃ ସଜାୟାଂ ପୃଥବୀଶ୍ଵରଃ ॥

ଅଷ୍ଟାଦଶେତ୍ୟୋ ଦ୍ଵିପେତ୍ୟୋ ଯନ୍ତ୍ରୟା ପୌରୁଷାଙ୍ଗିତମ୍ ।

ତଦସର୍ବ ଜଗଦୀଶ୍ୟ ପ୍ରାସାଦାୟାପବର୍ଜିତମ୍ ।

କୈତ୍ରୟାତ୍ରା ପ୍ରସଙ୍ଗେନ ଶ୍ରମୋ ଲବଧସ୍ତୁ ଯୋ ମୟା ॥

ସକଳଅସ୍ତ୍ର ସ ମେ ବିଷ୍ଣୋ ପ୍ରାସାଦାୟାର୍ଥ୍ୟୋଗତଃ ॥ (୫)

କିନ୍ତୁ ରାଜଶକ୍ତିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଶୋଷଣ ନୀତିକୁ ଲୁଚାଇ ଦେବାପାଇଁ
ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡରେ ଏହିପରି ମହାନୁଭବତାର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ
ସ୍ଵରଣ କରିବାର କଥା ହେଉଛି - ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ଜଗନ୍ନାଥ ତଥା
ଆଲୋଚନାରେ କେବଳ ସାମନ୍ତବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ଏହା
ସେହି ଶ୍ରେଣୀ ସମର୍ଥତ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷଙ୍କର ରଚନା ।

ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସ ସାରଳା ମହାଭାରତ ରଚନାର ଅନ୍ତତଃ ୨୦୦/୩୦୦ ବର୍ଷ
ପରେ ଦେଉଳ ତୋଳା ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏଥରେ ସ୍ଵରୂପାନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ
ଖଣ୍ଡ ବର୍ଣ୍ଣତ ଜନ୍ମହୃଦୟମ୍ ଆଖ୍ୟାନର ଏକ ପରିମାର୍ଜିତ ବିବରଣୀ ଉପଞ୍ଚାପନ
କରାଯାଇଛି । ଏଥରେ ସାମାଜିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଏକ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ଘାନୀତ । ଅନ୍ତତଃ
ଶତାବୀ ଶତାବୀ ବ୍ୟାପି ଶିଷ୍ଟୀ/ଶ୍ରୁମିକମାନଙ୍କୁ ରାଜଶକ୍ତି/ସାମନ୍ତ ଶକ୍ତି ଶୋଷଣକରି
ନିଜର କାର୍ତ୍ତି ଘାପନ କରିଥିବାର ଏକ କୌତୁକଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି ରଚନାରେ ଘାନ ପାଇଛି ।
ଏଥରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ହୋଇଛି ଯେ ଜନ୍ମହୃଦୟ ବୃଦ୍ଧତ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି
ବ୍ରହ୍ମଲୋକଙ୍କୁ ଯାଇ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ନିମନ୍ତଣ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ
ଆଶି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ବେଳକୁ ତାଙ୍କ ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରଟି ରାଜା
ଗାଲଙ୍କ ଅଧୀନକୁ ଆସି ଯାଇଥିଲା । ଗାଲମାଧବ ଏହି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଛି ବୋଲି
ଦାବୀ କଲା । ଏଥରେ ଜନ୍ମହୃଦୟ ବ୍ୟଥତ ଏବଂ ବିପ୍ରିତ ହେଲେ । ତାଙ୍କର ହୁଇ ପ୍ରକାର
ସାକ୍ଷୀଥିଲେ-କଷ୍ଟବଚର ଭୂଷଣ କାକ ଏବଂ ତାଙ୍କ (ଜନ୍ମହୃଦୟ) ପୁଷ୍ପରିଣୀର କୁର୍ମମାନ ।
କାକ ସର୍ବ-ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଜଣାଇଦେଲା ଯେ ଜନ୍ମହୃଦୟ ହିଁ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ।
ଏହି ସମ୍ବାଦ ଗାଲମାଧବ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଜନ୍ମହୃଦୟ
କୁର୍ମମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇଥିଲେ । କୁର୍ମମାନେ ଜନ୍ମହୃଦୟ ପୁଷ୍ପରିଣୀର କୁଳରେ ଖରା
ଖାଉଥିଲେ । ସେମାନେ ଜନ୍ମହୃଦୟଙ୍କ କାଳରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର

ନିର୍ମାଣରେ ଶ୍ରମିକ ହିସାବରେ ପଥର ବୋହିଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ କବି ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବରେ ବହୁ କୁର୍ମମାନ ଥାଇ
ବଡ଼ ଦେଉଳକୁ ସେ ପଥରଛନ୍ତି ବହି ।

ସେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବକୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ ଭୟ ପାଇ ପୁଷ୍ଟରିଣୀ ମଧ୍ୟକୁ ଡେଇଁ
ପଡ଼ିଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ସେମାନଙ୍କୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । କୁର୍ମମାନେ
ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବକୁ ଭୟ କରନ୍ତି ବୋଲି କହିଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବକୁ ଭୟ କରିବାର କାରଣ
ପଚାରିବାରୁ କୁର୍ମମାନେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବ ସେମାନଙ୍କୁ ବହୁତ ଶାସ୍ତି
ଦେଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଝାତିକୁଟୁମ୍ବମାନେ ବଡ଼ଦେଉଳକୁ ପଥର ବୋହି ବୋହି
ମରି ଯାଇଥିଲେ । ଏହି କଥାଟି ସ୍ଵରଣ ମାତ୍ରେ ସେମାନେ ଦୁଃଖ ପାଆନ୍ତି । ପ୍ରସଙ୍ଗଟିକୁ
ଅତି ଚମକାର ଭାବରେ କବି ଉପସ୍ଥାନ କରିଛନ୍ତି :

କୁର୍ମମାନେ ବୋଲୁଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା ମୁଖ ଚାହିଁ
ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ବକୁ ସଙ୍ଗେ ଆଣିଛ ଗୋସାଇଁ
ତାହା ତରେ ପଳାଉଛୁ ନ ପାରିବୁ ରହି
ବ୍ରହ୍ମାଏ ବୋଇଲେ ଏ ତୁମ୍ଭର କିସ କଲା
କୁର୍ମମାନେ ବୋଇଲେ ଏ କେତେ ଶାସ୍ତି ଦେଲା
ଆମ ଲକ୍ଷେ କୁଟୁମ୍ବ ଯେ ଏହାଯୋଗୁଁ ମଲେ
ବଡ଼ ଦେଉଳକୁ ସେ ପଥର ବୁହାଇଲେ
ନିତି ନିତି ଗଲୁ ଦେବ ହେଉଅଛି କ୍ଲାଳା
ତାହାକୁ ଦେଖଣ ଆୟେ ହେଲୁ ମତି ଭୋଳା
ଦେଉଳ ଗଢାକୁ ଆୟେ ବହିଛୁ ପଥର
ସ୍ଵରୂପ କହିଲୁ ଆୟେ ଶୁଣ ବେଦବର

କୁର୍ମମାନଙ୍କ ମୁଖର ଏହି ଶାଣିତ, ହୃଦୟ ବିଦାରକ ବାଣୀରେ ଅତୀତରେ
ରାଜଶକ୍ତି/ସାମନ୍ତଶକ୍ତିର ଶିଷ୍ଟୀ/ଶ୍ରମିକ ଶୋଷଣ ନୀତି ଦ୍ୱାରା ବୁଝଦି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର
ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଏକାନ୍ତ ନିର୍ଭରଯୋଗ୍ୟ ଥଥ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ସମଗ୍ର
ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସମାଜରେ ଥବା ପୀଡ଼ା/ବାଧ୍ୟତାମୂଳକ ସାମନ୍ତ ସେବା (In-
voluntary Labour) ଏଥରୁ ସୂଚିତ ହୋଇଥାଏ । ଦେଉଳ ତୋଳାରେ କବି କୁର୍ମମାନଙ୍କୁ

ଅତୀତର ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କର ବିକୃତ ଅବତାର ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ କିପରି ରାଜା ସେହି ଶ୍ରମିକମାନଙ୍କୁ ବିନା ପୁରସ୍କାରରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ନିଜକୁ ଯଶସ୍ଵୀ ପୁରୁଷ ରୂପେ ଲାଭିବାର ଜଳଙ୍ଗିତ ପୃଷ୍ଠାରେ ଅବତାରଣା କରିଥିଲେ ତାହାର ଏକ ନିର୍ଭର୍ଯ୍ୟାଗ୍ୟ ବିବରଣୀ ସେ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଏଥରେ ଧର୍ମଧାରାର ପ୍ରସାର ନାମରେ ରାଜଶକ୍ତିର ଶୋଷଣ ନୀତିର ଶାନ୍ତି ବିବରଣୀ ଛାନ ପାଇଛି ।

ମଧ୍ୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ରାଜବଂଶର ତାମ୍ରଫଳକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିବରଣୀରେ ସମାଜର ପାତା (ବାଧତାମୂଳକ ସାମନ୍ତ ସେବା / ବେ୦୧ ବେଗାରୀ) ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଦିଗ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ରାଜଶକ୍ତିର ପାତା, ବାଧା ଓ ଉପଦ୍ରବ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ସାମନ୍ତ ପ୍ରତି ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ରାଜଶକ୍ତି ସାମନ୍ତବର୍ଗଙ୍କୁ କୌଣସି ଗ୍ରାମ ଦାନ କରୁଥିଲେ, ତାହାର ପ୍ରମାଣ ବହନ କରୁଥିବା ତାମ୍ରଲିପିରେ ସେ ସାମନ୍ତ ଉପରେ କୌଣସି ବାଧା ରଖିବାର ବିବରଣୀ ଛାନ ଦେଉନଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାମନ୍ତର ପ୍ରଜା ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ରାଜଶକ୍ତିର ନିଯନ୍ତ୍ରଣ ବାହାରେ ଥିଲା । ସାମନ୍ତ ପ୍ରଜାକୁ ବିଭିନ୍ନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟବହାର କରି ନିଜର ସୁବିଧା ହାସଳ କରୁଥିଲା । ଏହାହୁରା ସାମନ୍ତର ରାଜଶକ୍ତି ସହିତ ତିକ୍ତ ସମ୍ପର୍କ ରହି ନଥିଲା । ବରଂ ରାଜଶକ୍ତିକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସୁଖ ଯୋଗାଇ ଦେବା ପାଇଁ ସାମନ୍ତ ବିନା ମୂଲ୍ୟରେ ତାହାର ପ୍ରଜାକୁ ସେବା କରିବାକୁ ପଠାଇ ଦେଉଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ସଂଖ୍ୟାଧିକ ମନ୍ଦିର, ସେ ସବୁରେ ଥିବା ଉଚ୍ଚକୋଟାର ଭାସ୍କର୍ୟ ଏବଂ ତାମ୍ର ଲେଖାଗୁଡ଼ିକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ପ୍ରଜା ମାଧ୍ୟମରେ ସୁଖ୍ୟ/ସଶ ଲାଭ କରିବାର ପ୍ରମାଣିକ ବିବରଣୀରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମଧ୍ୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉର୍ଫିଷ୍ଟରର ଲୋକମାନେ ନିଜର ସକଳ ସୁଖ ସୁବିଧା ନିମନ୍ତେ ବିଶେଷତଃ ଆପଣାର ଗୌରବ ପାଇଁ ପ୍ରାସାଦ ଓ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରକର୍ଷରେ ନିମ୍ନଷ୍ଟରର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ବିନା ପୁରସ୍କାରରେ ଖଟାଇ ପାରୁଥିଲେ । ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରମରୁ ମୁଣ୍ଡଚେକି ଉଠିଲା ସେଥିରେ ସାମନ୍ତ / ରାଜଶକ୍ତିର ଗୌରବ / ଗାରିମାମୟ କାର୍ତ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଛାନ ପାଇଲା । ଅଥବା ସେହି ଶିତ୍ତୀ / ଶ୍ରମିକର ମହାନ ଅବଦାନର ସାମାନ୍ୟ ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ରହିପାରି ନଥିଲା । ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ଦେଉଳ ତୋଳାରେ ସେହି ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ଚିତ୍ରାର ସ୍ଵାକ୍ଷର ରହିଛି । ଯେଉଁ ଶିତ୍ତୀ / ଶ୍ରମିକମାନେ ବେଦନାଭରା ଜୀବନରେ ଉତ୍ତୁଳି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଗଲେ, ସେମାନଙ୍କର

ଦୟନୀୟ ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର ଅତି ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ଏଥୁରେ ପ୍ରକାଶିତ । ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସ ଖୁବ୍ ସମ୍ମରତଃ ଏକ ମାନବିକତା ଭରା, ସାମ୍ୟବାଦୀ ସମାଜର ସ୍ଵପ୍ନ ମଧ୍ୟୁଗର ଏହି କାଳରେ ଦେଖୁ ପାରିଥିଲେ । କବି ଏହି ମଧ୍ୟୁଗୀୟ ସାମନ୍ତବାଦୀ ସମାଜର ଦୂଷିତ ଚିତ୍ର ପରିବେଶଣ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସିଦ୍ଧାତ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ ରାଜୀ ଏପରି ବାଧତାମୂଳକ ସେବାକୁ ଉପାହିତ କରୁଥୁବାରୁ ତାଙ୍କପରେ ତାଙ୍କ ବଂଶରେ ଆଉ କେହି ରହିବେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜଶକ୍ତିର ଏହି ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଚିତ୍ତାର ଶେଷ ହେବା ଉଚିତ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟିକୁ କବି ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି :

ତୁମେ ଯେବେ ବର ଦେବ ମାଗୁଅଛି ମୁହିଁ
ମୋହର ବଂଶରେ କେହି ନଥୁବେ ଗୋସାଇଁ
ଠାକୁର ବୋଲିଲେ ଏହା ମାଗୁ କାହିଁପାଇଁ
ତୋତେ ଘେନି ଯୁଗ ରାଜ୍ୟ କରୁଥୁବି ମୁହିଁ
ଇନ୍ଦ୍ରହ୍ୟମ୍ ବୋଲେ ମୋର ତେଣେ କାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ
ସବୁଦିନେ କୀରତି ମୋହରି ଥୁବ ରହି
ପୁତ୍ର ନାତି ବୋଲିବେ ଯେ ଦେଉଳ ଆମ୍ବର
ଆମ୍ବର ବୋଲିଲେ ଧର୍ମ ଯିବ ଯେ ମୋହର

ସ୍ଵର୍ଗ ପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡରେ ଥିବା ଇନ୍ଦ୍ରହ୍ୟମ୍ ଆଖ୍ୟାନରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଛାନ ପାଇ ନାହିଁ । ସର୍ବ-ପ୍ରଥମେ ଏହା ଜୟାନନ୍ଦଙ୍କ ରଚିତ “ଚେତନ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ” ନାମକ ଏକ ଜୀବନୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉପଯାପିତ ହୋଇଛି । ଉକ୍ତର ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାଶ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକ ଚମକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି :

“This request by Indradyumna though often cited as the supreme self-sacrifice on the part of Indradyumna has in fact, been carefully put in his mouth by the priests who sought to prevent the interference of Prataparudra in the affairs of Jagannath cult declaring it as immoral and against the express wish of Indradyumna I, the founder of the cult.” (୭)

ପ୍ରତାପରୁତ୍ର ଗଜପତି ଜଗନ୍ନାଥ ପୀଠରେ ନିଜର କ୍ଷମତା ବିପ୍ରାର କରିଥୁବା କଥାରେ ସତ୍ୟତା ଆଇପାରେ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଏହିପରି ଏକ କାରଣରୁ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଇନ୍ଦ୍ରହ୍ୟମ୍ ଆଖ୍ୟାରେ ପ୍ରବେଶ କରାଯାଇଥିଲା ବୋଲି କହିବା ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟର

ସ୍ଵରୂପ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଶତାବୀ ଶତାବୀ ଧରି ଶିଛୁ/ ଶ୍ରମିକଙ୍କ ରାଜଶକ୍ତି ଶୋଷଣ କରୁଥିବାରୁ ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣ ଦାସ ଏପରି ଉଦ୍ୟମରୁ ରାଜଶକ୍ତିର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଲତ୍ରହୁୟମ ଆଖ୍ୟାନରେ କୁର୍ମ ପ୍ରସଙ୍ଗର ବିବରଣୀରେ ଏପରି ବିଷୟର ଅବତାରଣା କରିଥିବା ସମ୍ଭବ । ଶିଶୁ କୃଷ୍ଣଦାସ ଓ ଜୟାନନ୍ଦଙ୍କର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ସାରଳାଦାସ ମଧ୍ୟ ରାଜଶକ୍ତି/ସାମନ୍ତ ଶକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ଖର୍ବ କରିବା ପାଇଁ ଗାଲମାଧବ ନୀଳମାଧବଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଶବରମାନଙ୍କୁ ଦଣ୍ଡ ଦେବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସ୍ଵର ଉଭୋଳନ କରିଛନ୍ତି :

“ମମଉଗନ୍ତଙ୍କୁ କଲୁ ଯେ ଝିଂଘାସ/ଆହୋ ଗାଲବରାଜା ତୋର ନ ରହିବ ବଂଶ” । ଅତତଃ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ କାଳରୁ ରାଜଶକ୍ତି/ସାମନ୍ତଶକ୍ତିର ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଗୁଡ଼ିକରେ ଅଯଥା କ୍ଷମତାବିଷ୍ଟାର ଓ ଯଶଲାଭ ପାଇଁ ଶ୍ରମିକ/ଶିଛୁମାନଙ୍କର ଅପବ୍ୟବହାର ଓ ଶୋଷଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ଵର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଥିଲା ଓ ତାହା ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବୀ ବେଳକୁ ଦେଉଳତୋଳା ପରି ଗ୍ରହଣରେ ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. Rai, G.K. "Involuntary Labour in Ancient India," Chaitanya Publishing House, Allahabad, 1981., Yadava, B.N.S., "Problem of the inter action between Socio-economic classes in the early mediaeval complex," Indian Historical Review, Vol. III, No. I, P. 43-58
୨. (ମୁଷ୍ଟଳୀ ପର୍ବ, ଓଡ଼ିଶା ସାଂସ୍କୃତିକ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ “ସାରଳା ମହାଭାଗତ”)
୩. ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଷ୍ଟାରିତ ଆଲୋଚନା ମୋର ପ୍ରବନ୍ଧ “ପତିତପାବନ ଜଗନ୍ନାଥ”, ପାଲଗୁନି, ଗୁର୍ବ ବର୍ଷ, ୭୭ ତମ ସଂଖ୍ୟା, ୧୯୮୯, ଜାନ୍ମୟାରୀ-ମାର୍ଚ୍ଚ ପୃ ୧୭-୧୦୦ରେ କରାଯାଇଛି)
୪. ଦାଶ, କେଳାସ ବନ୍ଦ୍ର “Gangeswar-Chodaganga and the temple of Purusottama-jagannatha, Orissa Historical Research Journal, Vol. XXXII, Nos. III and IV. P. 78-79)
୫. ଅନ୍ୟ ପୁରାଣ, ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡ ୨୦ ଅଧ୍ୟୟ, ଶ୍ଲୋକ - ୪୭-୪୮
୬. Dash, G.N., "The Evolution of the Priestly Power : The Suryavamsa period, in, "The cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa," edited by Eschmann, Kulke and Tripathy, Delhi, 1978, P. 220.

ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ

ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ସମ୍ପାଦମାନଙ୍କର ଅଭିଲେଖ (ତାମ୍ରଫଳକ) ମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶାରେ
ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କୁ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର
ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନିଆୟାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ତଥା
ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ପରମରାରେ ମାଳବାଧୁପତି ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟମୁକ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଏହି
ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ତଥା ବିଶ୍ଵହ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହିସାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (୧)
କିନ୍ତୁ କୌଣସି ମଧ୍ୟମୁଗୀୟ ପରମରାରେ (ସାହିତ୍ୟକ ଉପାଦାନରେ) ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ
ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ଏହା ଫଳରେ ଗବେଷକ ଓ ପାଠକ
(ଡକ୍ଟର ଓ ଡୀର୍ଘଯାତ୍ରୀ) ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି ଦୃଷ୍ଟର ସମ୍ମାନ
ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ଗବେଷକ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ
ଗ୍ରହଣ କରିନେଲାବେଳେ ଭକ୍ତ/ସେବକ/ଡୀର୍ଘଯାତ୍ରୀ ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟମୁକ୍ତର ଏହି ଅବଦାନ
ଗାଥାରେ ବିହୁଳ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟମୁକ୍ତ କାହିଁକି ଓ
କିପରି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରକଳ୍ପ ସହିତ ଜଡ଼ିତ କରାଗଲା, ତାହାର ଏକ
ବିଶ୍ଵେଷଣାମୂଳକ ବିବରଣୀ ଯ୍ୟାନ ଦିଆୟାଇଛି ।

ଇନ୍ଦ୍ରହୃଦୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ମହାଭାରତ (ସଂସ୍କୃତ)ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କେତେକ
ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ସୁଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱାଦୁରାଣାନ୍ତର୍ଗତ ଉକ୍ତଳଙ୍କଣ୍ଠ,
ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣାନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍ଗଣ୍ଠ, କପିଳ ସଂହିତା, ନୀଳାତ୍ମି ମହୋଦୟ ପ୍ରଭୃତିରେ
ତାଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରକଳ୍ପ ସହିତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ସଂଶୁଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି ।
(୨) ଦ୍ୱାଦୁରାଣାନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଙ୍ଗଣ୍ଠରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ଯେପରି ବ୍ୟାପକ
ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି, ଏହା ପୂର୍ବେ ରଚିତ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ସେପରି ଭାବରେ

ଆଲୋଚନା କରାଯାଇନାହିଁ । ଏହାପରେ ରଚନା କରାଯାଇଥିବା ସମସ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କର ପୁରୁଷୋଭମ ଖଣ୍ଡମାନଙ୍କରେ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମଙ୍କୁ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । କେବଳ ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ପୁରୁଷୋଭମ ପାଠ ସମ୍ପର୍କିତ ଆଲୋଚନାରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ପରିବର୍ତ୍ତେ ରହୁଗ୍ରୀବ ନାମକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । (୩) ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣର ପୁରୁଷୋଭମ ଖଣ୍ଡର ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ କୃତନ ତଥ୍ୟର ଅପୂର୍ବ ସମାବେଶ ଫଳରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମଦିରର ନିର୍ମାଣ ଓ ବିଗ୍ରହ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଏକ ମନୋଜ୍ ଜତିହାସ ଏଥରେ ଉପଯାପିତ ।

(୪)

କ୍ଷୟପୁରାଣର ବିଭିନ୍ନ ଖଣ୍ଡଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ସମୟରେ ରଚନା କରାଯାଇଥାଉଥିଲା କାହିଁକି ଏହାର ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ (ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ର ମହାମ୍ୟ ସମ୍ପର୍କିତ) ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର-ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ୱରା ଅବସାନର ଯଥେଷ୍ଟ ପରେ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ନରସିଂହଦେବ (ଶ୍ରୀ. ୧୨୭୮ - ୧୩୦୪) ରାଜଦ୍ୱରା ଶେଷ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସମୂର୍ଣ୍ଣ ବୃଦ୍ଧତା ଜଗନ୍ନାଥ ମଦିର ନିର୍ମାଣ, ବିଗ୍ରହମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏବଂ ବ୍ୟାପକ ସେବାପୂର୍ଜାର ବିବରଣୀ, ବିଭିନ୍ନ ଯାତ୍ରା (ଯଥା- ଗୁଣ୍ଡିଚା ବା ରଥଯାତ୍ରା)ର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏହାର ରଚନା ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କର ରାଜଦ୍ୱରା କାଳରେ ହୀଁ ସମ୍ବନ୍ଧବ ହୋଇଥିଲା । (୫) ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କର ଶିଳାଳିପି ଓ ତାମ୍ରଫଳକଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମଦିରର ବ୍ୟାପକ ସେବାର ବିବରଣୀ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ପୁରାଣଖଣ୍ଡ ଅନୁସାରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ହୀଁ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ନିର୍ମାତା ।

ପୁରୁଷୋଭମ ଖଣ୍ଡର ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଆଲୋଚନାରୁ ତଥା ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋଭମ ମଦିର ସମ୍ପର୍କିତ ସକଳ ଅଭିଲୋକୀୟ ବିବରଣୀରୁ ସମ୍ମର୍ଶ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ଜଣେ ପରିଚିତ ଜତିହାସ ଚିହ୍ନିତ ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହଁଛି ।

ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମଙ୍କର ଔତିହାସିକ ପ୍ରାମାଣିକତା ପାଇଁ ଆଲୋଚନାନେ ଏହି ନାମ ସହିତ ମେଳ ଖାଉଥିବା ଜତିହାସ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜମାନଙ୍କୁ ଆଲୋଚନାର ପରିସରକୁ ଆଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ ଆବିଷାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । (୬) ଜନ୍ମଦ୍ୱୟମ ଜନ୍ମଦମନ, ଜନ୍ମବଳ

ବା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ହୋଇନପାରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ନାମ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସହିତ ସଂଯୋଜନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ପୁରୁଷୋଭମ ଖଣ୍ଡର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ତଥା ଏହି ରାଜମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀଙ୍କୁ ମିଳାଇଦେବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ସେପରି ସଂଯୋଜନା ସଫଳ ହୋଇପାରିଛି କି ?

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କର ଔତିହାସିକତା ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସ୍ଵର୍ଗତ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମତପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି-

Indradyumna who prominently figures in all the legends as the builder of the first temple of Jagannatha, still remains a legendary person and his historicity has not yet been established. Had it been possible to prove his historicity, it would have been possible to throw some light on the early history of the shrine. (୭)

ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣତ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କର ଔତିହାସିକ ପ୍ରାମାଣିକତାର ଅନ୍ତର୍ଭାବ ଏମାବତ୍ର ଏକ ବୃଥା ପ୍ରତ୍ୟେକ ହୋଇ ରହିଛି । ତକ୍ତର କାହୁ ଚରଣ ମିଶ୍ର ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ସୂଚନା ଦେଇ କହନ୍ତି:

The explanation offered by the author of Daru- Brahma Gita appears to be more plausible. He says that Indradyumna is not a particular person but a hereditary title. That is why Yayati is styled as Indradyumna II and Ramachandra Deva of Bhoi dynasty was given the title Abhinava Indradyumna, for both of them reinstalled the deities in the temple. (୮)

ତକ୍ତର ମିଶ୍ର ସତ୍ୟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେବାକୁ ଉଦ୍‌ୟମ କରିଛନ୍ତି; ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରଥମ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଉପାଧିର ମୂଳକଥାର ସୂଚନା ନାହିଁ ।

ଡେବେ ଏଠାରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ, ପୁରୁଷୋଭମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ଓ ତହିଁରେ ବିଗ୍ରହମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ରାଜଶକ୍ତିର ଭୂମିକାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ଏକ ନିର୍ଭୁଲ ସଂକେତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

ସେଥିପାଇଁ ଜମାନୀ ଔତିହାସିକ ଷିଟେନ୍କ୍ରୋନ (H.v. Stietencron R. Geibଙ୍କ ଆଲୋଚନାକୁ କେତେକାଂଶରେ ସମର୍ଥନ କରି ମତପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି:

The Indradyumna legend while patently describing in its different portions the achievements of all the three rulers combined into one mythical person plays with four stages of development

which are projected into the past, but none of which belongs to pre-Yayati period. (୯)

କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି, ଯଦି ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ଏହି ରାଜଶକ୍ତିର ସଂକେତ ସ୍ଵରୂପ, ତେବେ କାହିଁକି ଓ କିପରି ଏହି ନାମକୁ ଅଧିକାଂଶ ପୁରାଣକାର ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ ? ପୁରାଣ ଖଣ୍ଡରେ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ସମ୍ପର୍କରେ ଜନଶ୍ରୁତି ଥିଲା କି ? କିମ୍ବା ପୁରାଣରେ ସ୍ମୃତି ହେବା ପରେ ଏପରି ଜନଶ୍ରୁତି ସୃଷ୍ଟି କରାଗଲା ବିଭିନ୍ନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନେଇ ? ଏସବୁ ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରୁ କେତେକ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିଆୟାଇଛି ।

କ୍ଷେତ୍ରପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମହାମ୍ୟ ରଚିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ନାମର ଆଭାସ ମିଳେ । ମହାଭାରତର ବନପର୍ବର ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ଆଖ୍ୟାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ତଥା ରଷିମାନଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନି ତାଙ୍କଠାରୁ ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନତର ରାଜଶ୍ରୀ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ବୋଲି ସୁଚନା ଦେଇଥିଲେ । ସେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ସହସ୍ରବାର ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେତେବେଳର ଦାନ ସକାଶେ ଅଣାୟାଇଥିବା ଗୋରୁଙ୍କ ଖୁରା ବାଜି ଯେଉଁ ପୁଷ୍ପରିଣୀ ତିଆରି ହୋଇଯାଇଥିଲା, ତାହାକୁ ମହାଭାରତ ରଚନା କାଳରେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ପୁଷ୍ପରିଣୀ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଥିଲା । (୧୦)

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ନାମ ଅତିପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ଆଭାସ ମିଳେ । ସେ ପୁଣି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିଙ୍କଠାରୁ ପୁରାତନ । ଏଥରୁ ସକ୍ଷ ମନେ ହୁଏ ଯେ ମହାଭାରତ ରଚନା କାଳର ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସମ୍ପ୍ରାଚ ଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ପୁରାଣ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ଆଭାସ ମହାଭାରତରୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଡକ୍ଟର ବେଣୀ ମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ଆଲୋଚନା ଅନୁସାରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଯଦିତ ମହାଭାରତୀୟ ବନପର୍ବର ଏହି ଅଧ୍ୟାୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ଆଖ୍ୟାନ ଓ ମହାବେଦୀ ପ୍ରସଙ୍ଗର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ, ତଥାପି କ୍ଷେତ୍ରପୁରାଣରେ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ଚରିତକୁ ମହାବେଦୀ ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଦିଆୟାଇଛି । (୧୧) ଡକ୍ଟର ବେଣୀ ମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ଆଲୋଚନା ଯଥାର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଏପରି ସଂଯୋଜନା ମୂଳରେ ଥିବା ରହସ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ ଉଦ୍ଘାଟନ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ମହାଭାରତର ମହାବେଦୀ ଓ ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସହିତ ସଦ ପୁରାଣାନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡର ଲତ୍ତଦ୍ୟମ୍ଙ୍କର କି

ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା, ଏହାର ଆଲୋଚନା ସେ କରିନାହାନ୍ତି ।

ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମହାବେଦୀ ସହିତ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡର ଜନ୍ମଦ୍ୟମଙ୍କୁ ସଂପୁର୍ଣ୍ଣ କରାଇବାର ମୂଳ ରହସ୍ୟ ହେଉଛି ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିଙ୍କ ସହିତ ଜନ୍ମଦ୍ୟମଙ୍କ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗ, ମହାଭାରତରେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିଙ୍କୁ ପାଣ୍ଡବ ଓ ରକ୍ଷିମାନେ ପ୍ରଶ୍ନ ଛଳରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଚୀନତର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ରଙ୍ଗୁ କରିଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଜନ୍ମଦ୍ୟମ ରାଜର୍ଷିଙ୍କ ଅବତାରଣା । ଏପରି ଆଲୋଚନା ମହାଭାରତରେ ପୁରୀଧାମର ନିର୍ମାଣକ ସହିତ ସଂଯୋଜନା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଉପସାପନ କରାଯାଇ ନଥିଲା । ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ମହତ୍ଵର ପ୍ରତିପାଦନ ମହାଭାରତର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ମାତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ମହାମ୍ୟର ପ୍ରଣେତା ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୀ ଉପକୂଳରେ ମାର୍କଣ୍ଡେୟର ମନ୍ଦିର ଦେଖୁଥିଲେ । ମହାଭାରତର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିଙ୍କର ଏହା ଏକ ପୀଠ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇ ତାଙ୍କ ସହିତ ଜନ୍ମଦ୍ୟମଙ୍କର ଆଲୋଚନାରୁ ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ଜନ୍ମଦ୍ୟମଙ୍କୁ ସଂଶୀଳ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ମହାଭାରତରେ ଜନ୍ମଦ୍ୟମ ମାର୍କଣ୍ଡେୟଙ୍କ ୩୦ରୁ ପ୍ରାଚୀନ । ସେ ରାଜର୍ଷ, ସହସ୍ର ଯଞ୍ଚାନୁଷ୍ଠାନକାରୀ । ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ମହାମ୍ୟ ପ୍ରଣେତାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜନ୍ମଦ୍ୟମ ପୁରୁଷରିଣୀ (ଯାହା ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଦ୍ୟମାନ) ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୀଠୀରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନତର । ପୁଣି ମାର୍କଣ୍ଡେୟର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଜନନୀଥ ମନ୍ଦିର ଥିବାରୁ ଜନ୍ମଦ୍ୟମ ଏହି ଧାମର ନିର୍ମାଣ ହୋଇପାରିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ପୁରାଣକାରଙ୍କୁ ମନେ ହୋଇଛି । ଏହି ସଂଯୋଜନା କଞ୍ଚନା ବଳରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇପାରିଛି ।

ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡର ପ୍ରଣେତା ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ପୁରାଣ ରଚନା କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳକୁ ବିଭିନ୍ନ ରାଜାମାନେ ଏହି ଧାମର ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଉଦ୍‌ୟମ କରିପାରିଥିଲେ । କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରାଜା ଏହି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା କଥା ଜନମତ ସ୍ବୀକାର କରିନଥିଲା । ଗଙ୍ଗାଶୂନ୍ୟ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଯଦିବା ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ମନଙ୍କ ପାଇଁ ଉତ୍ତରଜ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିର ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ମନଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । (୧୨) ପୁଣି ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏହି ବୃହତ୍ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଜନଶୂନ୍ୟ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ନିରବ ଥିଲା । (୧୩) ମନ୍ଦିରର ନାଟମଣ୍ଡପ ଓ ଭୋଗମଣ୍ଡପ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ତାମ୍ରପଳକମାନଙ୍କରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗକୁ ବିଶ୍ୱ-ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଧାମର

ପ୍ରାସାଦର ନିର୍ମାତା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଧାମର ପୂର୍ଣ୍ଣପୋଷକତା ଜଣେ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହୋଇନଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍କ ରୂପ ପାଇଁ ତଥା ମୂର୍ଚ୍ଛତର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ସାମାଜିକ ତଥା ରାଜନୈତିକ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଉଦ୍‌ସ୍ଥିତ ରାଜଶକ୍ତିର ସେଥିରେ ସକ୍ରିୟ ଭୂମିକା ଥିଲା । ରାଜଶକ୍ତିର ଭୂମିକା ଗୋଟିଏ ଇତିହାସ ପରିଚିତ ମାମରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ ସତ୍ୟର ଅଫଳାପ ହେବ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ, ସେଥିପାଇଁ ପୁରାଣ ବନ୍ଦିତ ଏକ ସମ୍ବାଦକୁ ରାଜଶକ୍ତିର ଏକ ଅପୂର୍ବ ସଙ୍କେତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଯଦି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଧାମରେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ନଥାତା, ପୁଣି ଉତ୍ସବଦ୍ୟମଙ୍କ ନାମ ମହାଭାରତରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇନଥାତା, ତେବେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମହାମ୍ୟର ପ୍ରଶେଷ ଉତ୍ସବଦ୍ୟମଙ୍କ ରାଜଶକ୍ତିର ସଙ୍କେତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇନଥାତେ । ଉତ୍ସବଦ୍ୟମ ମହାଭାରତ ବର୍ଣ୍ଣତ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵର ମୁନିଙ୍କଠାରୁ ଅତିପ୍ରାଚୀନ । ସ୍ଵୟମ୍ଭୁ ମନ୍ଦିର ପଞ୍ଚମବଂଶ, ସହସ୍ର ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନକାରୀ, ଜନକଳ୍ୟାଣକାରୀ ଅନାଦି ଅନନ୍ତ କାଳର ରାଜର୍ଷି ଓ ପୂରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରାଜଶକ୍ତି ଭୂମିକାର ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦୂଲ ସଙ୍କେତ ।

ଏହି ଉତ୍ସବଦ୍ୟମଙ୍କ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଧାମର ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇ ପୁରାଣକାର କେତୋଟି କଥା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି;

(କ) ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ- ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ଉତ୍ସବର କୌଣସି ଆଞ୍ଚଳିକ ରାଜା ନୁହଁଛି ।

(ଖ) ଉତ୍ସବ ବାହାରର ସାର୍ବଜୀବ ସମ୍ବାଦମାନଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ତଥା ଧର୍ମଗତ ଅଭିସନ୍ଧିରୁ ଉତ୍ସବରେ ଏହି ବିଶାଳ ମନ୍ଦିର ।

(ଗ) ଏହି ନିର୍ମାତାଙ୍କ ମୂଳସ୍ଥାନ ଅବଶ୍ୟକ ବା ମାଳବ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମପାଇଁ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରତିରୁ ସର୍ବଭାରତୀୟ ଖ୍ୟାତିସମନ୍ତ ଧର୍ମପାଇଁ ବୋଲି ପରିଚିତ କରାଯାଇଛି । କାରଣ ନିର୍ମାତା ଉତ୍ସବଦ୍ୟମ ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣବନ୍ଦିତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସର୍ବଭାରତୀୟ ନରପତି ।

ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବୃଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଓ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟାପକ ସେବାପୂଜା ବ୍ୟବସ୍ଥା ପରେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ଇତିହାସ ଲେଖିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କରାଯାଇଥିବ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶେଷତଃ

ପୁରୁଷୋତ୍ମନକେତ୍ର ସହିତ ଜିଦ୍ଧିତ କୌଣସି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବ ହୋଇଥିବ । ଏହା ହୁଏତ ସେତେବେଳେ ପୁରୁଷୋତ୍ମନକେତ୍ର ମହାମ୍ୟରୂପ ନେଇଥିବ । ପରବର୍ତ୍ତି କାଳରେ ସେଥିରୁ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇ ପୁରାଣଖଣ୍ଡମାନଙ୍କରେ ପୁରୁଷୋତ୍ମନକେତ୍ର ସମ୍ପର୍କିତ ବିବରଣୀ ଗର୍ଭିତ କରାଯାଇଥିବ । ଏପରିକି ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କେତ୍ର ସମ୍ପର୍କିତ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ବିବରଣୀ ମନ୍ଦିରର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ ପୂଜକ / ସେବକମାନଙ୍କର ସହଯୋଗରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଥିବ । ଏହାର କାରଣ ଏପରି କେତ୍ର- ମହାମ୍ୟ ଡ୍ରୁଣା ବାହାରର ବା ପୁରୀର ବିଶିଷ୍ଟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଜଣା ନଥ୍ବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇନପାରେ; ଏପରି ହେଲେ ଏହାକୁ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ମନ୍ଦିରର ସେବକ/ପୂଜକମାନେ କୁଣ୍ଡିତ ହୋଇଯିବେ । ଏପରି ଏକ କେତ୍ର ମହାମ୍ୟ ଥିଲା କି ନାହିଁ, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ନିର୍ଭର୍ଯ୍ୟୋଗ୍ୟ ବିବରଣୀ ଦିଆଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ତେବେ ପୁରାଣଖଣ୍ଡ ଗର୍ଭିତ ପୁରୁଷୋତ୍ମନକେତ୍ର ଜତିହାସର ମୂଳ ଉପାଦାନ ପୁରୀର ବିଭିନ୍ନ ଗୋଟୀ (ସେବକ, ପୂଜକ ଓ ଭକ୍ତ/ ପଣ୍ଡିତ) ସକ୍ରିୟ ସହଯୋଗରେ ସଂଗ୍ରହୀତ । ଏଣୁ ସମ୍ଭବ ପୁରାଣାତ୍ମର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ମନକେତ୍ର ମହାମ୍ୟ ରଚନା ପୂର୍ବେ ବା ପରେ ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ବ ଜନଶୁଦ୍ଧି ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହେଲା- ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଗବେଷଣା ଆବଶ୍ୟକ ।

ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ବ ବୃଦ୍ଧତ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଟା ବୋଲି ଜନମାନସରେ ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ କ୍ଷେତ୍ରପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡ, ବ୍ରାହ୍ମପୁରାଣର ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡ, ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଷଳୀ ପର୍ବ, କପିଳ ସଂହିତା, ନୀଳାତ୍ମ ମହୋଦୟ ଏବଂ ଦେଉଳତୋଳାର ଭୂମିକାକୁ ଅସ୍ତ୍ରୀକାର କରାଯାଇନପାରେ । ଆବୁଳ-ଫାଜଲଙ୍କର ଆଜନ-ଇ ଆକବରୀ ଓ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଭୋଗ ମଧ୍ୟ ଏସବୁ ଉପାଦାନରୁ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିଲେ । ଯଦିବା ସୋମବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ ଯମାତି ଓ ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି, ତଥାପି ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ବ ଜତିହାସ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମାଳବାଧପତି ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଏହି ଧାମର ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଥିଲା । ପୁଣି ଖୋର୍ଦ୍ଧର ତୋଇବଂଶୀ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କୁ ଅଭିନବ ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ବ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିକାର ପୌରାଣିକ ଜନ୍ମଦ୍ୟୁମ୍ବଙ୍କୁ କେଶରୀ ଓ ଗଙ୍ଗରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜଭୂର ଯଥେଷ୍ଟ ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଧାମର ନିର୍ମାଟା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ଜନଧାରଣାରେ

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା ।

ଏହିପୂରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଶଶ୍ଵର ରଚନା ପରେ ପରେ ଆଞ୍ଜଳିକ ଚିତ୍ରାଧାରାରେ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ବଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇଦେବାରେ ସେତେବେଳର ମନ୍ଦିର ସେବକ / ପୂଜକମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଭୂମିକା ଥିଲା । ଯଦିବା ରାଜବଂଶ ଏହି ନବ ପୁରାଣର ପ୍ରସଙ୍ଗଟିକୁ ଜାଣିଥିଲେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ କାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନେଇ ବାଦବିବାଦକୁ ଏଡାଇବା ପାଇଁ ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଉଲ୍ଲେଖରେ ସେମାନଙ୍କର ଇଣିତ ଥିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମନେହୁଏ । ଏହାପଳରେ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମ୍ବାଟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ବ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ ପରିଚିତ ହେଲେ ଏବଂ ଏତିହାସିକ ସମ୍ବାଟଗଣା (ଯେଉଁମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଅବଦାନରେ ଏହି ମନ୍ଦିର ମୁଣ୍ଡ କେକିଉଠିଥିଲା) ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ବ ନାମ ଭିତରେ ଆମ୍ବଗୋପନ କରିଥିଲେ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ବ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ରାଜଶକ୍ତିର ଭୂମିକାର ଆଜାସ ଦିଆଯାଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ଆଦିମ / ଶବର ସେବକ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ସେବକ ତଥା ରାଜସେବକ ତିନୋଟି ମୌଳିକ ଶକ୍ତି ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ଓ ଉନ୍ନତିରେ ସକ୍ରିୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱାବସ୍ତୁ, ଅଣାଆୟ୍ୟ ଶକ୍ତିର ସଂକେତ, ବିଦ୍ୟାପତି (ବ୍ରାହ୍ମଣ) ଆୟ୍ୟଶକ୍ତିର ସଂକେତ ଓ ସର୍ବୋପରି ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ବ ରାଜଶକ୍ତିର ସଂକେତ । ଗୋଟିଏ ଶକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଶକ୍ତି ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଷ୍ଟାର କରି ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ଅଧିକ ଉନ୍ନତି କରିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ସେହି ଶକ୍ତିର ପ୍ରତିନିଧିମାନେ ହିଁ ଦାବି କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ତିନୋଟି ଶକ୍ତିର ଅପୂର୍ବ ଉଦ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ - ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମ ବିଶ୍ୱରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. Epigraphia Indica, Vol. XXXI, P- 255, Verse- 29

ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତ, ମନମୋହନ "The date of the Jagannath temple in Puri", Journal of Asiatic Society of Bengal, Vol. LXVII, (1898), p- 318-31

ମହାପାତ୍ର, କେଦାରନାଥ, "Antiquity of Jagannatha- Puri as a place of pilgrimage", Orissa Historical Research Journal (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୂଚିତ OHRJ), Vol. III, No.1 (1954), p.13

୨. ବିଭନ୍ନ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ (ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି) ଲହୁଦୟୁମ୍ନ ନାମର ଉଲ୍ଲୋଖ ରହିଛି । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ବିଷ୍ଣୁରିତ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ; Puranic Encyclopaedia, edited by Vettam Mani, Motilal Banarsi Dass Delhi, 1975, p. 328-329.

ମିଶ୍ର, କାହୁ ଚରଣ "The cult of Jagannath, 1984, p. 73-80.

ମହାପାତ୍ର, ଗୋପୀନାଥ The land of Vishnu, A study on Jagannath Cult, Delhi, 1979, p. 19-25.

୩. ମିଶ୍ର, କାହୁ ଚରଣ, ପୁରୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୭୫-୭୭ ।

୪. ଅନ୍ୟପୁରାଣ (ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କ୍ଷେତ୍ର ମହାମ୍ୟ), ଭେଜଟେଶ୍ୱର ପ୍ରେସ, ବିମେ ।

୫. ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡରେ କୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କ ବିହୁଦାର ନିକଟରେ ବାସୁଦେବ ପୂଜା ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ରହିଛି । ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡ, ହାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ; "ବିହୁ ତୀର୍ଥେ ନୃପଃ ସାହା ତାରଯାନମ୍ ପୁରୁଷୋତ୍ମନମ..." ଏହା ବାସୁଦେବରେ ଅନେକ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିରର ସୂଚନା ଆଣେ ଏବଂ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାଳ ଖ୍ରୀ: ୧୨୭୮ । ଏଥରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଖଣ୍ଡ (ଅନ୍ୟପୁରାଣ)ର ରଚନା ଖ୍ରୀ: ୧୨୭୮ ପରେ ହୋଇଥିବ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଅନେକ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପି (Inscriptions of Orissa, compiled by S.N. Rajaguru, Vol.IV, Part-1, No. 136) ଗ୍ୟାଚରଣ ତ୍ର୍ଯାଠୀ ମଧ୍ୟ ଏହି ଖଣ୍ଡରଚନା କାଳକୁ ଖ୍ରୀ: ୧୩୦୦ ବୋଲି ଗ୍ରୁହଣ କରିଛନ୍ତି ।

Tripathy, G.C., "On the Concept of Purusottama in the Agamas", "The Cult of Jagannatha and the Regional Tradition of Orissa.

(ଏହାପରେ ସବ୍ରତ ସୂଚିତ (CJRTO), chapter-II, 1978/86, Manohar Publications, Delhi.

Stietencron, H.v., "The date of the Jagannatha temple, Literary sources reconsidered", Sidelights of History and culture of Orissa, Vidyapuri, Cuttack, 1977, p-531, footnote 35.

Hazra, R.C., Studies in the Puranic Records on Hindu rites and Customs, The University of Dacca, 1940. P. 165.

୬. ମିଶ୍ର, କାହୁ ଚରଣ, ପୁରୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୮୩-୮୪ ।

"All these identifications do not get any support of authentic historical evidence, partial similarity in names cannot lead us to any definite conclusion", p.83.

ମହାପାତ୍ର, ଗୋପୀନାଥ, ପୁରୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୨୯-୩୭ ।

ମହାପାତ୍ର ଉତ୍ସଦ୍ୟୁମକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି; ଯଦିବା ଉତ୍ସଦ୍ୟୁମକୁ ଏତିହାସିକ ସ୍ଥିତି ଉପରେ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନା ସନ୍ତୋଷକଳାକ ହୋଇଲାହଁ । ବରଂ ଉତ୍ସଦ୍ୟୁମକୁ ସ୍ଥିତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ତାଙ୍କର ଏତିହାସିକତାକୁ ସେ ଏଡ଼ାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

୭. ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, History of Orissa, Hindu period, 1981, p.387.
୮. ମିଶ୍ର, କାନ୍ତୁ ଚରଣ, ପୁରୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୮୩-୮୪ ।
୯. Die Indradyumna Legende, Ein Beitrag Zur Geschichte des Jagannatha Kultes, Wiesbaden, 1975, CJRTO, p. 67.
୧୦. ମିଶ୍ର, କାନ୍ତୁ ଚରଣ, ପୁରୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ - ୭୩
ପାତ୍ରୀ, ବେଣେମାଧବ, ଦାରୁଦେବତା, ୧୯୭୫, ପୃ-୨୦
୧୧. ଦାରୁଦେବତା, ପୃ-୧୦
୧୨. ଦାଶ, କୌଳାସ ଚନ୍ଦ୍ର, "Nila Madhava and Gala Madhava: A study of a legend on the early phase of the Jagannatha Cult", The Journal of the Asiatic Society, Calcutta, Vol.XXXIII, Nos.1 and 2, 1991, p.93-94.
୧୩. ଦାଶ, କୌଳାସ ଚନ୍ଦ୍ର, Legend, History and culture of India, Calcutta, 1997, Chapter.1

ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଶିଳାଲିପି

ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଷେତ୍ରର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ଵରେ ଥବା ଅଷ୍ଟଶହୁ ପାଠ
ମଧ୍ୟରେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଖାନ ଦାବି କରେ । (୧) ଏହି ମନ୍ଦିର ଗଙ୍ଗବଂଶୀ
ସମ୍ରାଟ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ବିଶାଳ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିମଣୀ କରିବାର ଶତାଧୂକ ବର୍ଷ
ପୂର୍ବରୁ ଶୈବପାଠ ଭାବରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଦରେ
ଥୁବାଗଙ୍ଗବଂଶ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳର କେତେକ ଲିପି ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ
ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଲିଖିତା ସାଂକଳନ ବା ପୁନଃମୂଲ୍ୟାୟନ ପାଇଁ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାମାଣୀକ
ଉପାଦାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । (୨) ଏହି ଆଲୋଚନାରେ ସେହି ମନ୍ଦିରର
ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଶିଳାଲିପିର ବିଶ୍ଵେଷଣ ତଥା ତାହାର ଝାତିହାସିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ସ୍ମୃତି
ଖାନୀତ ।

ଆଲୋଚ୍ୟ ଲିପିଟିର ପାଠୋଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ସ୍ଵର୍ଗତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ,
ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଓ ଦିନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର । (୩) ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ
ଦାଶ ମନ୍ଦିରରେ ଏହି ଲିପିଥିବା କଥା ୧୯୩୮ମସିହା ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସରେ ଓଡ଼ିଶାର
ଦୈନିକ ସମାଦପତ୍ର ମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ କାନ୍ଦରେ ବହୁତ
କୁନ୍ତ ଲିପି ଦିଆଯାଇଥିବାରୁ ଲିପିଗୁଡ଼ିକ ବାହାରକୁ ଦ୍ଵାରା ଦିଶୁନଥିଲା । ତୁନ
ଛାଡ଼ିଯାଇଥିବା ଖାନମାନଙ୍କରେ କେତେକ ଲିପିର ଅଂଶଦେଖୁପାରି ଦାଶ ସେବାୟତଙ୍କୁ
ଅନୁରୋଧ କରି କେତେକ ଖାନରୁ ପୁରୁଣା କୁନ୍ତ ଛଡ଼ାଇ ଲିପିର ଛାପ ନେଇଥିଲେ ।
ତେଣୁ ତାଙ୍କର ପାଠ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ପାରିନଥିଲା ।

ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅସୁବିଧାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ହୋଇଥିବେ,
ଯଦିବା ଏ ଦିଗରେ ତାଙ୍କର ଅସୁବିଧା ସେ ପ୍ରକାଶ କରିନାହାନ୍ତି; ତେବେ

ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶଙ୍କ ଲିପିରପାଠ ପରି ତାଙ୍କର ପାଠ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଦପୂର୍ଣ୍ଣ । ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ତିତଥି ବିଭାଗର ଉଦ୍ୟମରେ ମଧ୍ୟ ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲା । ଲିପିତଥିବିହ ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ଏହାର ଏକ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । (୪) ଏହି ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ସରକାର ମହାଶୟଙ୍କ ଲିପିକୁ ଦେଖୁବା ପରେ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଇ ସେହି ଲିପିଟିର ପାଠୋଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ସରକାରଙ୍କ ପଠିତ ଲିପିଟି ସହିତ ମନ୍ଦିର ଲିପିଟି ପ୍ରାୟ ମିଳିଯାଉଛି । ଲିପିଟିର ଲମ୍ବ ଦୂର ଫୁଟ ଆଠ ଲଞ୍ଚ, ଓସାର ଏକ ଫୁଟ ଏକ ଲଞ୍ଚ । ଲିପିଟି ମନ୍ଦିରର ଦ୍ଵିତୀୟ ଦ୍ୱାରର ଦକ୍ଷିଣ କାନ୍ଦରେ (ମୂଳ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ୱାର ମୁହଁ ଆଗ କାନ୍ଦରେ) ରହିଛି । ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାରଙ୍କ ପଠିତ ଲିପିର ବିବରଣୀ ନିମ୍ନରେ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ଦିଆଗଲା ।

॥ ସିଦ୍ଧମ् ॥ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାଟ ଶ୍ରୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନ ବିଜୟରାଜ୍ୟ ଶ୍ରୀ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵରଦେବସ୍ୟ ଯାବଦି ଚନ୍ଦ୍ରାର୍କ (୦) ପ୍ରବର୍ଦ୍ଧମାନମଖଣ୍ଡଦ୍ଵିପ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ମଦେବ ଅଜଭୋଗ ନିରଳୋ ଗ୍ରାମ ବାସ୍ତବ୍ୟ ସାଧୁ (ଧୂ) ଭି (ଭୀ)ମଦେବ ଏବଂ ରୁଦେବଂ ହରି ଏକ ଛାଯାଦ୍ଵିପ ସୁନା ଗୃହିଟଂ (୧) ରଦାନିଂ ସାଧୁ ଭୀମଦେବସ୍ୟ ପୁତ୍ର ନାନେନ ବିଶୁଧ୍ୟ (ବିସୁଧ) କ୍ରିୟତେ (୧) ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵର ଦେବ ପୁଜାହାରୀ ହରିଃ ଏବଂ ବନ୍ଦୁ ଏବଂ କୋହ୍ରିଣେଶ୍ଵର (?) (୪) ଦେବସ୍ୟ ପୁଜାହାରୀ ବାସ୍ତ୍ଵ ଏସାଂ (ଶାଂ) ତି (ଭି)-ଜୀନା ଏକା ଛାଯା (୧) ଜି (ଜୀ) ବନ୍ଦ ସ୍ଵେ (ଶ୍ରେ)ଷ୍ଠ ଦ୍ଵିପସୁନା ଗୃହିଟଂ (୧) ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ଵର (ଦେ) ବସ୍ୟ ପ୍ରତିମାସେ ଦ୍ଵିପା ଉପଯୋଗେ ତେଲ୍ୟ (ଲାଂ) ଦା (ଦ୍ୱେ) ଶତେ (୧) ଏତଦର୍ଥେ ସାକ୍ଷି (ଶାଂ) (ତା) ମୁଦ୍ରହସ୍ତ ଦେବଧର ଏବଂ ନୀଳକମ୍ପୁଣ୍ଡଃ ପସା (ଶା) ପାଲକ ଶ୍ରୀଧର ଏବଂ ଶ୍ରୀଶାର୍ଣ୍ଣିଯଶ ସାମମବାଜି ମହାଦେବଃ ଦେବମେଣ୍ଟଃ ଶ୍ରୀ କରଣ ହରି (୪) ।

ଅନ୍ତର୍ଭୂତ ହରି ତା

ଲିପିର ରଚନାକାଳ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ଓ ଦିନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତର ନାଟ ଅଙ୍କ ବୋଲି ପ୍ରିର କରିଥିଲେ । (୧) କିନ୍ତୁ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଏହାର ସମୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତର ନାଟ ଅଙ୍କ ବୋଲି ପ୍ରିର କରିଥିଲେ । (୨) ପ୍ରକୃତରେ ଲିପିର ଆତ୍ୟନେ ଥିଲା କିନ୍ତୁ ଅଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟି ପାଞ୍ଚ ପରି ଦିଶେ । ସରକାର ଭୁବନେଶ୍ଵର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରରେ ଥିବା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତର ନାଟ ଅଙ୍କ (ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୭)ର ଏକ ଲିପିରେ ଥିବା ସଂଖ୍ୟା ଦୂରଟିକୁ ଦେଖୁ ଏହି ସଂଖ୍ୟା ସମ୍ପର୍କରେ ଏପରି ସିଦ୍ଧାତ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । (୩) ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର

ଲିପିରେ ଥିବା ସଂଖ୍ୟାଟି ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚପରି ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଚ ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି ବୋଲି ଏହି ଲିପିର ସମୟ ୫୭ ଅଙ୍କ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଏଥରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ସେହି ଅଙ୍କଟି ଶକାବ ୧୦୩୨ରେ ପଡ଼ିଥିଲା । (୯) ଏଣୁ ଏହି ଶିଳାଲେଖର ଉତ୍ତିରେ ମାର୍କଷେଷ୍ଟର ଲିପିର ସମୟ କାଳ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ୩୭ ଅଙ୍କ ବୋଲି ସେ ଛିର କରିଥିଲେ । ରାଜଶୁଭ୍ର ମହାଶୟ ଲିପିଟିର ସମୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ୪୭ ଅଙ୍କ ବୋଲି କହିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଅଙ୍କଟିର ଆରମ୍ଭ ସେମ୍ପେମର ମାସ ୧୧୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦାର ବୋଲି ଛିର କରି ନେଇଥିଲେ । (୧୦) କିନ୍ତୁ ୧୧୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦାରଠାରୁ ଏବଂ ୧୧୩୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପଣ୍ଡିମ ପୂର୍ବ ଭାରତର ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିଜ୍ଯରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଶିଳାଲେଖଗୁଡ଼ିକର ବିବରଣୀରୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜଣାଯାଏ । (୧୧) ୧୧୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ତାଙ୍କର ବିଜିତ ଉତ୍କଳ ରାଜଧାନୀରେ ଅବସାନ କରୁଥିଲେ । (୧୨) ଏହାପରେ ସେ ଦଶଭୂକ୍ତି, ମନ୍ୟାରାତ୍ରି ପ୍ରଭୃତି ପୂର୍ବ ଭାରତର ରାଜ୍ୟ ଜୟରେ ଚାରି/ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ବିଭାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ୧୧୩୧ - ୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମନ ବିନିଯୋଗ କରିବା ସମ୍ବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗର ଉତ୍କଳ ବିଜ୍ଯ ଓ ସୋମବାଣୀ ଶାସନର ଅବସାନ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ୩୭ ଅଙ୍କ ବେଳକୁ ହୋଇଥିଲା । (୧୩) ଏହି ସମୟରେ ସେ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରରେ ଦାନଦେବା ସହିତ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିବା ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇପାରେ । (୧୪) ତେଣୁ ଏହି ଲିପିଟିରେ ଥିବା ଅଙ୍କଟିକୁ ୩୭ ବୋଲି ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ ।

ଲିପିଟିରେ ଥିବା ଅଙ୍କଟିକୁ ୩୭ ବୋଲି ସୁଚାଇ ଦେବା ପରେ ଏହାର ସମୟ ୩୭ ଅଙ୍କ ବୋଲି ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ଯାହା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । (୧୫) ଲିପିରେ ଶାନ ପାଇଥିବା ବିବରଣୀକୁ ବିଶ୍ଲେଷଣ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ୩୭ ଅଙ୍କର ଅନେକ ବର୍ଷ ପରେ ମନ୍ଦିରରେ ଏହା ଉତ୍କାର୍ଷ ହୋଇଥିଲା । ଏଥରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ଵର ୩୭ ଅଙ୍କରେ ଖ୍ରୀ ମାର୍କଷେଷ୍ଟର ଦେବକର ଅଖଣ୍ଡ ଦ୍ୱୀପ ଏବଂ ପୁରୁଷୋଭମ ଦେବକର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ପାଇଁ ନିରନ୍ତ୍ର ଗ୍ରାମ ବାଷ୍ପବ୍ୟ ସଧୁ ଭୀମଦେବ, ବୁଦ୍ଧ ଏବଂ ହରି ଏକ ଛାଯା ଦୀପ ଓ ସୁନା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସାଧୁ ଭୀମଦେବକର ପୁତ୍ର ନାନ ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତ ହେଲେ । ମାର୍କଷେଷ୍ଟର ଦେବକର ପୁଜାରୀ ହରି ଏବଂ ବନ୍ଦ ତଥା

କୋଙ୍ଗଣେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ପୂଜାରୀ ବାସୁ- ଏହି ତିନିଜଣ ମାର୍କଷେଷ୍ଟରଙ୍କ ପାଖରେ ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଏକ ଛାଯା ଦୀପ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଓ ଆବଶ୍ୟକ ତେଲର ମୂଲ୍ୟ ପାଇଁ ସୁନା ଜୀବନ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମାର୍କଷେଷ୍ଟରଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ ପାଇଁ କେବଳ ପ୍ରତି ମାସରେ ତେଲ ବାବଦକୁ ଖର୍ଚ୍ଚ ନିମନ୍ତେ ସୁନା ଜୀବନ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ରଖିଲେ । ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ପାଇଁ ମନ୍ଦିରର କେତେକ କର୍ମଚାରୀ ସାକ୍ଷୀ ରହିଲେ ।

ଏହି ବିବରଣୀରୁ ସଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ୱରା ନାନ ଅଙ୍କରେ ମାର୍କଷେଷ୍ଟରଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ମଙ୍କର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ପାଇଁ ନିରଳୋ ଗ୍ରାମ ନିବାସୀ ସାଧୁ ଭୀମଦେବ, ବୁଦ୍ଧ ଏବଂ ହରିକୁ ଯେଉଁ ଦାୟିତ୍ବ ଦିଆଯାଇଥିଲା, ତାହାମନ୍ଦିର ଶିଳାରେ ଲେଖାନ୍ୟାଇ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୌଖିକ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ସମ୍ବଦ୍ଧ ସାଧୁ ଭୀମଦେବଙ୍କ ମହ୍ୟ ପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ନାନ ଏହି ଦାୟିତ୍ବରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇଲେ । ସାଧୁ ଭୀମଦେବଙ୍କର ମହ୍ୟ କେବେ ହେଲା କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ନାନ କେବେ ଏହି ଦାୟିତ୍ବରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇଲେ ତାହା ଶିଳାଲିପିରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇନାହିଁ । ସେଥିରେ ଥିବା ଜଦାନିଃଶବ୍ଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ୱରା ନାନ ଅଙ୍କର ଅନେକ ବର୍ଷ ପରେ ନାନ ଏହି ଦାୟିତ୍ବରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇଲେ । ପୁଣି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦାୟିତ୍ବ ଯେଉଁମାନେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ସେମାନେ ପୁରୁଷୋତ୍ମଙ୍କର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ପାଇଁ ଖର୍ଚ୍ଚର ଦାୟିତ୍ବ ନେଇନଥିଲେ, କେବଳ ମାର୍କଷେଷ୍ଟରଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ ପାଇଁ ଥିବା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଦାୟିତ୍ବ ନେଲେ ସେମାନେ ଥିଲେ ମନ୍ଦିରର ସେବକ ସମ୍ପଦାୟ ।

୧. ମାର୍କଷେଷ୍ଟର ପୂଜାରୀ ହରି ଏବଂ ବନ୍ଦୁ

୨. କୋଙ୍ଗଣେଶ୍ୱର ପୂଜାରୀ ବସୁ

ଯେଉଁମାନେ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ପାଇଁ ସାକ୍ଷୀ ଥିଲେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କର୍ମଚାରୀ ଓ ସେବକ ଯଥା- ପଶାପାଳକ, ମୁଦିରଥ, ସାମମବାଜୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏଥରୁ ମନେହୁଏ ଯେ ପୁରୁଷୋତ୍ମଙ୍କର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସହିତ ମାର୍କଷେଷ୍ଟରଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଏକତ୍ର ମିଶାଇ ଦିଆନ୍ୟାଇ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ୱରା ଶେଷ କାଳରେ ବା ତାଙ୍କ ରାଜଦ୍ୱରା ଶେଷ ପରେ (ୟେତେବେଳେ ସାଧୁ ଭୀମଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ର ବଞ୍ଚିଥିଲେ) ମାର୍କଷେଷ୍ଟରଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡବତୀ ପାଇଁ କେବଳ ଖର୍ଚ୍ଚର

ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଗଲା । ହୁଏତ ସେତେବେଳେ ପୁରୁଷୋତ୍ମଙ୍କର ଅଜଭୋଗ ପାଇଁ ଅନ୍ୟତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥିଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଶିଳାଲିପିଗୁଡ଼ିକରେ ଦାନଦେବବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାବେଳେ ଗ୍ରାମ ସହିତ ବିଷୟର ନାମ ଦିଆଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନିରଳୋ ଗ୍ରାମ ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ତାହା ସୂଚାଇ ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ ।

ତେଣୁ ଏହି ଲିପିଟି ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ସେବକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଦାୟ (ଯେଉଁମାନେ ଏହି ନୃତନ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ହାତକୁ ନେଲେ) ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଦ୍ୱାରା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତର ଶେଷକାଳରେ ବା ଆହୁରି ପରେ ମନ୍ଦିରର ଶିଳାଖଣ୍ଡରେ ଉଚ୍ଛ୍ଵେଷ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ସମୟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ତର ୩୭/୪୩ ଅଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ପରେ ବୋଲି ଛିର କରିବାକୁ ହେବ ।

ଦିନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଶିଳାଲିପିର ବିବରଣୀର ତ୍ରୁମପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଜ୍ୟା କରି ସେଥିରେ ଥିବା ଅଙ୍କକୁ ଲିପିଟିର ରଚନାର ସମୟ ବୋଲି ଛିର କରିଛନ୍ତି । ସରକାରଙ୍କର ମତ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉଭାର କରାଯାଇପାରେ-

"The inscription of Chodaganga appears to have been engraved in 1114-15 A.D. it begins with the Siddham symbol and the date. The first sentence in lines 1-4 apparently means to say that in the year 37 during the reign of the illustrious Chodaganga Deva, Sadhu Bhimadeva, a resident of Niralo grama called an angabhoga of the god Purusotama as well as Ruda and Hari (both probably of the same place) accepted some amount or coins of gold for one chhayadipa meant to be a perpetual lamp to be burnt before the god Markandeswara. X X X The next sentence in line 4 states now Bhimadeva's son Nana arranged for the discharge (of his obligation) X X X From the above two sentences we learn that formerly an endowment had been created by depositing some amount of coins of gold with Bhimadeva and others, and that in the 37th regnal year of the Ganga king Anantavarman Chodaganga Deva, Bhima deva's son Nana freed himself from this responsibility." (୧୯)

କିନ୍ତୁ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ଆଲୋଚନା କଲେ ସଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱରଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପ ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିଲା ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା

ପୁରୁଷୋତ୍ମକର ଅଜ୍ଞୋଗ ପାଇଁ ମଧ୍ୟବନ୍ଧୀ ହୋଇଥିଲା । ନିରଳୋ ଗ୍ରାମର ଅଜ୍ଞୋଗ ସହିତ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ; ବରଂ ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଦାୟିତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କଲେ ସେମାନଙ୍କର ବାସନ୍ଧାନ ନିରଳୋ ବୋଲି ସୂଚାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଏହି ଶିଳାଲେଖ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ- ଜଗନ୍ନାଥ ତୃତୀୟ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଦିଗର ସୂଚନା ଦିଏ । ଏଥରେ ପୁରୁଷୋତ୍ମକର ଅଜ୍ଞୋଗ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଥମ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ଅଜ୍ଞୋଗ ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କରେ ଛାନ ପାଇଛି । ସିଂହାଚଳମର ବରାହ ନରସିଂହ ମନ୍ଦିରର ଦେବତା ବରାହ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନରସିଂହ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପନ୍ଥରପୁରର ଦେବତା ଶ୍ରୀ ବିଠଠଳଙ୍କ ଅଜ୍ଞୋଗ ପାଇଁ ବ୍ୟବନ୍ଧୀ କରାଯାଇଥିବାର ଅଭିଲେଖୀୟ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । (୧୭) ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରରେ ଷୋଡ଼ଶ ଉପଚାରରେ ପୂଜାକୁ ଅଜ୍ଞୋଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ଥାଏ । ଏସବୁ ନିମ୍ନରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ୧ - ଆବାହନ, ୨ - ଆସନ, ୩ - ପାଦ୍ୟ, ୪ - ଅର୍ପ୍ୟ, ୫ - ଆଚମନ, ୬ - ସ୍ନାନ, ୭ - ପଞ୍ଚାମୃତ, ୮ - ଯଞ୍ଜ ଉପବିତ୍ର, ୯ - ଧୂହ, ୧୦ - ପୁଷ୍ପ, ୧୧ - ଧୂପ, ୧୨ - ଦୀପ, ୧୩ - ନୈବେଦ୍ୟ, ୧୪ - ତାମ୍ବୁଳ, ୧୫ - ଦର୍ଶିଣା, ୧୬ - ଆରତ୍ତି ।

ଡକ୍ଟର କଳ୍ୟାଣୀ ସୁନ୍ଦରମଙ୍କ ମତରେ "Angabhoga includes all the services performed to the lord for his physical enjoyment". (୧୮)

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ମକର ସେବାପୂଜା ଓ ଅଜ୍ଞୋଗା ପାଇଁ ଯେଉଁ ବ୍ୟବନ୍ଧୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ତାହାକୁ ଅଜ୍ଞୋଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ । ଖୁବ ସମ୍ବତ୍ସ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କାଷ୍ଟ ବିଗ୍ରହ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରତି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସରେ ଥରେ ତାଙ୍କ ଅଜ୍ଞକୁ ଧୋଇ ଦିଆଯାଏ ଓ ତାହାପରେ ତାକୁ ନବ ରୂପରେ ମଣ୍ଡିତ କରିବାକୁ କିଛି ସମୟ ନିଆଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁନ୍ଦର ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଟିକୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଯାତ୍ରା ବା ସ୍ନାନ ଯାତ୍ରା ପରେ ଅଣବସର ସମୟରେ କରାଯାଉଛି ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମହାଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପର୍ବ ପାଲିତ ହେଉଥିଲା ବୋଲି ଏକାଦଶ ଶତକର ସାହିତ୍ୟକ ଉପାଦାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । (୧୯) ଏଣୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସେହି ପର୍ବ ପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ବିଗ୍ରହକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ଦାନ ବ୍ୟବନ୍ଧୀ କରିଥିଲେ ତାହା ଅଜ୍ଞୋଗ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପୂର୍ବରୁ ସ୍ନାନଯାତ୍ରା ପରେ ବିଗ୍ରହକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ କରାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା କେବଳ ଆଶ୍ରମିକ ଉଦ୍‌ଦେଶ୍ୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଉଥିଲା, ହୁଏତ ବିଗ୍ରହକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ କରିବାର

ବ୍ୟାପକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ଅନ୍ୟ ସେବା ପୂଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ।

ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଅଖଣ୍ଡବତୀ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ଦାୟିତ୍ବ ଯେଉଁମାନଙ୍କଠାରେ ଅର୍ପଣ କରାଗଲା, ସେମାନେ ନିରଳୋ ନାମକ ଗ୍ରାମର ଅଧିବାସୀ । ନିରଳୋ ଗ୍ରାମ ଅବସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ଶିଳାଲେଖଟି ନିରବ । କିନ୍ତୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍କର ଭକ୍ତି ବିଜୟ ପରଠାରୁ ରାଜଦ୍ଵର ଶେଷ କାଳ ମଧ୍ୟରେ (ଖ୍ରୀ. ୧୧୧୩-୧୪୭) ପ୍ରାଚୀ କୁଶଭଦ୍ରା ଅଞ୍ଚଳ ତଥା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ନିକଟରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ (ଯଥା- ରାହାଙ୍ଗ, କୋଟ ରାହଙ୍ଗ, କୋଟିବ, ପୈଦା, କଳମୋର, ସିରାଇମ୍ ଓ ଜଳଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ତର୍ଗତ) ଥବା ଗ୍ରାମଗୁଡ଼ିକର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ଦିରର ସେବା ପୂଜା ପାଇଁ ଦାନ ଦିଆଯାଇଥିଲା । (୨୦) ଏଣୁ ମନେହୁରେ ଏହି ନିରଳୋ ଗ୍ରାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ଅଛି ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ତା ନହେଲେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବକର ଅଙ୍ଗଭୋଗ ଓ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଅଖଣ୍ଡ ବତୀ ପାଇଁ ଖର୍ଚ୍ଚ ଯୋଗାଇ ଦେବା ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବ ନାହିଁ ।

ମନ୍ଦିର ପରିଚାଳନାରେ ଯେଉଁ ସେବକ ବା କର୍ମଚାରୀମାନେ ଏକାଦଶ ଓ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଏହି ଶିଳାଲିପିରୁ ମିଳେ । ସେମାନେ ଥିଲେ ପୂଜାରୀ, ମୁଦ୍ରହସ୍ତ, ସେମାଯାଜୀ, ପଶାପାଳକ ଓ ଶ୍ରୀକରଣ । ପଶାପାଳକକୁ ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ପଶାୟିତ ବା ପଶାୟତ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଜାଗିରିଦାର ବା କିଛି ଅଞ୍ଚଳର ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । (୨୧) ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାରାୟଣ ଦାଶ ପୁଷ୍ପାଳକ ଶବ୍ଦରୁ ପଶୁପାଳକ ହୋଇଥିବାର ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । (୨୨) ଦେଉଳ ଜିତରେ ଥବା ପଶୁମାନଙ୍କର ପାଳନ ପାଇଁ ନିଯୁକ୍ତ ଥବା ସେବକକୁ ପଶୁପାଳକ କୁହାୟାଏ ବୋଲି ସେ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୨୩) କିନ୍ତୁ ପଶାପାଳକର ପୁଷ୍ପ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ଥିବାର ସୂଚନା ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ପରମରାରୁ ଜଣାୟାଏ । ଏହା ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । “ପାଟ ରହି ନିଶକ ଭାନୁଦେବ ରାଜା ହେଲେ । ଏ ରାଜାଙ୍କ ପାତ୍ର ଶ୍ରୀଧର ରାୟ । ଏ ରାଜା ଦିନେ ଦରଶନକୁ ଆସିଥିଲେ । ଫୁଲ ମହାପ୍ରସାଦ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଲାଗିରେ ନଥିଲା । ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରସାଦ ଦେବାକୁ କିଛି ନ ମିଳିଲା । ଏ ପଶୁପାଳକ ମୁଣ୍ଡରେ ଦୟଶାମାଳ ଥିଲା । ଏହା ମଥାରୁ ଆଣି ରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରସାଦ କରିଦେଲେ । (୨୪)

ପଶୁପାଳକ ନାମଧାରୀ ସେବକର ପୁଷ୍ପ ସହିତ ବା ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ପାଇଁ ବ୍ୟବ୍ହୃତ

ପୁଷ୍ପର ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି । ଖୁବ ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ପଶୁପାଳକ/ପୁଷ୍ପାଳକ ଜଣେ ଅକ୍ରାହୁଣ ସେବକରୁପେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ବନ୍ଦୁ ପୂର୍ବରୁ ମନ୍ଦିରରେ ନିୟମିତ ହୋଇଥିଲେ । (୨୫)

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. ପୂରୁଷୋତ୍ତମ ଖଣ୍ଡ, ସ୍ଵର୍ଗପୁରାଣ, ଦୃଢ଼ୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ଭୋକଗେଶ୍ୱର ପ୍ରେସ, ବିମ୍ବ ।
୨. Sircar, D.C., Studies in the Religious life of Ancient and Mediaeval India, Chapter - IV, 1971.
Stietencron, H.v., 'Advent of Visnuism in Orissa', in The Cult of Jagannatha and the Regional Tradition of Orissa' edited by Eschmann, A., Kulke, H. and Tripathy, G.C., 1978, P. 27-29.
୩. ଦାଶ, ସ୍ଵର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ, ପୁରୀ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଲିପି, ନବଜୀବନ, ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ,
ଅଷ୍ଟମ ସଂଖ୍ୟା, ୧୯୪୭, ପୃ. -୫୭୯-୫୭୭ ।
Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part - I, No. 120 (Complied by S.N. Rajaguru) Sircar, D.C., Puri inscription of Chodaganga, Epigraphia Indica (EI), Vol. XXXIII, pp. 181 ff.
୪. Sircar, D.C. op. cit.
୫. ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଏବଂ ସ୍ଵର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ଲିପିରେ 'କୋଜଣେଶ୍ୱର' ବୋଲି
ପଡ଼ିଥିଲେ । ଏହା ଶୁଦ୍ଧପାଠ ପରି ମନେହୁଏ ।
Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part - I, No. 120.
ନବଜୀବନ, ୧୯୪୭, ଅଷ୍ଟମ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୫୭୯-୫୭୭ ।
୬. Sircar, D.C. op. cit., pp. 181 ff.
ଦାଶ ସ୍ଵର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ, ନବଜୀବନ, ୧୯୪୭, ଅଷ୍ଟମ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୫୭୯-୫୭୭ ।
୭. Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part - I, No. 120.
୮. Sircar, D.C., op. cit. pp. 181 ff.
Studies in the Religious life in Ancient and Mediaeval India, 1971, P. 73.
୯. Epigraphia Indica, Vol. XXX, P. 29.
୧୦. Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part - I, No. 120.
୧୧. Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part - I, Nos. 153 and 158.
Epigraphia Andhrlica, Vol. II, 1974, P. 71-72.
ଚୋଡ଼ଗଜଦେବକର ଦୃଢ଼ୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଯୁଦ୍ଧ ବିଜ୍ୟର ବିବରଣୀ ମୋର ଅପ୍ରକାଶିତ

ସନ୍ଦର୍ଭ (Anantavarma Chodaganga Deva and His Times) ରେ
ଖାନ ପାଇଛି

୧୯. Dash, Kailash Chandra,

(1) A note on the new capital seat of Chodaganga, Journal of Orissan History, Orissa History Congress, 1981, Vol. II, No. - 1, p. 10-13.

(2) ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ହୁଆଳିଗଡ଼, ଦୈନିକ ସମ୍ବାଦ, ୧.୭.୧୯୮୮।

୨୦. Dash, Kailash Chandra, 'A study on the conquest of Utkala by the Ganga kind Chodaganga, Orissa Historical Research Journal, Vol. XXXI, Nos. II, III and IV.

୨୧. Dash, Kalilash Chandra, Gangesvara-Chodaganga and the temple of Purusottama-Jagannatha, OHRJ, Vol. XXXII, Nos. III and IV, p. 72-83.

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ଉତ୍କଳ ବିଜୟ କାଳରେ ପୁରୁଷୋରମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିବାର ଅଭିଲେଖୀୟ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ବେଢାରେ ଥିବା ନୃସିଂହ ମନ୍ଦିରରୁ କୂନ ଛଡ଼ାଇଦେବା ପରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ଵାକର ଅନେକ ଲିପି ଏଠାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ରାଜଦ୍ଵାର ଏକ ଶୁଭଦୂର୍ଘ୍ର ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଧାରାବାହିକ ବିବରଣୀ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ । ଏକ ଶିଳାଲିପିରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗର ଦାନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହାର ସମୟ ଶକବର୍ଷ ଶର-ଲୋକ-ଖେହୁଗଣିତେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୫ । ଏଥରୁ ସମ୍ଭବ ମନୋହର ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କର ପୁରୁଷୋରମକ୍ଷେତ୍ର ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ୧୧୦୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟବର୍ଷଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

୨୨. ନବଜୀବନ, ୧୯୪୭, ଅଷ୍ଟମ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୪୭୯-୭୭ ।

El. Vol. XXXIII, pp. 181 ff.

୨୩. Sircar, D.C., Studies in the Religious life in Ancient and Mediaeval India, 1971, P. 73-74.

୨୪. Sundaram, K., The Simhachalam Temple, Simhachalam Devesthanam, Waltair, 1969, P. 84.
Gokhale, Sobhana, Anga Bhoga Ranga Bhoga of Sri Vitthala of Pandharapur, Orissa Historical Research Journal, Vol. XXXIII, No. 1 and 2, P. 173-179.

୨୮. Sundaram, K., op. cit., P. 84.

ଅଗରୋଗ ପାଇଁ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ; Sircar, D.C., El, Vol. XXXIII, pp. 181 ff.

୨୯. Majumdar, B.P., The Socio-Economic History of Northern

India, Calcutta, 1960, P. 282; P. 310.

ରାଜମାର୍ଗସ୍ତୁ, ପରମାର ଭୋକଙ୍କ ରଚିତ; କାଳବିବେକ (ଜୀମୂଢବାହନଙ୍କ ରଚିତ),
ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କର ନୈଷଧ୍ୟ ଚରିତ ।

୨୦. IO, Vol. III, No. 153; EI, Vol. XXX, P. 32, P. 91-92; EI, Vol.
XXIX, P. 47-48.

ନବଜୀବନ, ପ୍ରଥମବର୍ଷ, ୨ୟ ସଂଖ୍ୟା, ୧୯୪୪, ପୃ. ୧୭-୧୯ ।

ଫଳାର, ୧୯୪୩, ଚତୁର୍ଥ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୩୪୩-୪୭ ।

୨୧. Sircar, D.C., Studies in the Religious life in Ancient and
Mediaeval India, P. 75

୨୨. ଦାଶ ସ୍କୁର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ, ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ, ୧୯୮୪, ପୃ. ୧୪୪ ।

୨୩. ଡକ୍ଟ୍ରୋବ ।

୨୪. ମାଦଲାପାଞ୍ଜି, ୧୯୭୯, ପୃ. ୩୯

୨୫. ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ, "The Evolution of the Priestly Power : The
Gangavamsa period", in "The Cult of Jagannatha and the
Regional Tradition of Orissa", 1978, P. 165-66.

ରାମାନୁଜ, ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର

॥ ୧ ॥

ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ଭାଗରେ ଏବଂ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ଵେତପଛୀ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର କରି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ରସାର ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ଏହି ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ ରାମାନୁଜ ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ହଠାତ ଜନପ୍ରିୟ ହୋଇ ଉଠିଲା । ରାମାନୁଜଙ୍କର ଏହି ବ୍ୟାପକ ଫଳରେ ଐତିହାସିକ ଏହି ଦିଗ ଉପରେ ଯଥାର୍ଥ ଆଲୋକପାତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସମ୍ପର୍କତ ଜନଶ୍ରୁତିର ଐତିହାସିକ ଦିଗ ଉପରେ ଆବଶ୍ୟକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆଯିବା ଉଚିତ; ନଚେତ ଖଣ୍ଡିତ ବିବରଣୀରେ ଇତିହାସ ବିକଳାଙ୍ଗ ହୋଇ ଉଠିବ । ଓଡ଼ିଶା ଓ ଆନ୍ଧ୍ରରେ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଗଙ୍ଗା ସମ୍ବାନ୍ଧ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଜନଶ୍ରୁତି ଶତାବୀ ଶତାବୀ ଧରି ରହିଆସିଛି । ଏହି ଜନଶ୍ରୁତିର ଐତିହାସିକ ଭିତ୍ତିଭୂମିକୁ ଆବିଷ୍କାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବୀର ଆଦ୍ୟ ଦଶଶିତରେ ଏହି ତିନୋଟି ପ୍ରସଙ୍ଗର ସଂଯୋଗ କିପରି ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ଆଲୋଚନା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ମୂଳ ବନ୍ଦବ୍ୟ ।

॥ ୨ ॥

ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ତାଙ୍କର

ଶ୍ରୀକୂର୍ମମର ଶୈବ ପୀଠକୁ ବେଷ୍ଟବ ପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବାର ସଫଳ ଉଦ୍ୟମ ସହିତ କଳିଙ୍ଗର ଶୈବ ସମ୍ରାଟ ଚୋଡ଼ଗଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଧାରାରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ/ ପ୍ରଭାବିତ କରିବା ବିଷୟ ଉପରେ ଜନଶ୍ଵତି ପ୍ରଚଳିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଜନଶ୍ଵତି ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ସମାଚାର ପ୍ରକାଶିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଛାନ ପାଇଛି । (୧) ଏପରିକି ଆର୍ଦ୍ରବଲୁହ ମହାତ୍ମିକ ସଙ୍କଳିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତରେ ଗଜପତି ପୁରୁଷୋଭମଦେବଙ୍କ ବିଷୟ ଚର୍ଚାରେ ଏ ଜନଶ୍ଵତି ପ୍ରବେଶ କରିଯାଇଛି (୨) । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନ୍ତତଃ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶୋଭଣା-ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ଏ ଜନଶ୍ଵତି ଅଜଣା ନଥିଲା ।

ରାମାନୁଜଙ୍କର ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଥା ତାଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବଧାର୍ମ ପ୍ରସାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ରାମାନୁଜ ଦିବ୍ୟ ଚରିତାଇ, ଅନ୍ତାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ରଚିତ ପ୍ରପନ୍ନାମୃତ ଏବଂ ଗୋଟାଦ୍ଵିନାଥ ଗୁରୁ ପରମପାରାରେ ଛାନ ପାଇଛି (୩) । ଏହି ଜନଶ୍ଵତିକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି । ବିଶିଷ୍ଟ ଅନ୍ତେତବାଦର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ତଥା ଦକ୍ଷିଣଭାରତର ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ରାମାନୁଜ ଉଭର ଭାରତ ଭ୍ରମଣରୁ ଫେରିବାବେଳେ ପୁରୁଷୋଭମକ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ସେବକମାନଙ୍କର ଜୀବନଧାରଣ ପଢ଼ନ୍ତି ଏବଂ ଉପାସନା ପଢ଼ନ୍ତି ଦେଖୁ ଅସତ୍ତ୍ଵ ହେଲେ । ସେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ରାଜାଙ୍କର ସହଯୋଗରେ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉପାସନା ପଢ଼ନ୍ତି ଏବଂ ସେବକମାନଙ୍କର ଜୀବନଧାରଣର ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ସେବକମାନେ ଏଥରେ ଏକମତ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ; ରାମାନୁଜଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଧାରାକୁ ସେମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରାମାନୁଜ ଦୃଢ଼ପରିକର ହୋଇ ନୂଡ଼ନ ସେବକମାନ ନିଯୁକ୍ତି କଲେ । ତେଣୁ ପୂର୍ବ ସେବକମାନେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନିକଟରେ ରାମାନୁଜଙ୍କର ସଂଭାର ଦ୍ୱାରା ଅସତ୍ତ୍ଵ ବୋଲି ଜଣାଇ ଦେଲେ । ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସେହି ପୁରାତନ ସେବକମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଉପାସନା ପଢ଼ନ୍ତିରେ ସତ୍ତ୍ଵ ଥିଲେ । ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ରାମାନୁଜଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋଭମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ସଂଭାରମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତ ହେବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ରାମାନୁଜ ଏହା ନ ଶୁଣି ତାଙ୍କର ସଂଭାର ମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରି ଚାଲିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ତାଙ୍କର ବାହନ ଗରୁଡ଼କୁ ରାମାନୁଜ ଶୋଇଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ଶ୍ରୀକୂର୍ମମରେ ଛାଡ଼ିଆସିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଦେଲେ । ରାମାନୁଜ ତା'ପରଦିନ ନିଦ୍ରାରୁ ଉଠି ଶିବଳିଙ୍ଗ ଆକାରରେ ପୂଜାପାଉଥିବା ଭିନ୍ନ ଏକ ଛାନରେ ନିଜକୁ ଆବିଷାର

କଲେ । ସେ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ହୋଇଥିବାରୁ ଶିବ ଉପାସନା କରିପାରିଲେ ନାହିଁ ଏବଂ ଶିବଙ୍କ ପ୍ରଦର ଖାଦ୍ୟ ଖାଇଲେ ନାହିଁ । ସେ ସେଠାରେ ଅନଶ୍ଵନ କଲେ । ରାତ୍ରରେ ସ୍ଵପ୍ନରେ ସେ ଏବଂ ସେ ଖାନର ସେବକମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର କୁର୍ମ ଅବତାରକୁ ଭୁଲବଶତଃ ଶିବ ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଦେବବାଣୀ ଶୁଭିଲା ।

ତେଣୁ ତଦକ୍ଷଣାତ୍ ବିଷ୍ଣୁ-ଶ୍ରୀକୁର୍ମନାଥଙ୍କୁ ସେଠାରେ ପୂଜା କରିବା ଉଚିତ ବୋଲି ରାମାନୁଜଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଗଲା । ଏହା ଫଳରେ ରାମାନୁଜ ଶ୍ରୀକୁର୍ମକ୍ଷେତ୍ରଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁ କୁର୍ମନାଥ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ରାଜାଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରି ବୈଷ୍ଣବ କଲେ ।

ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବିବେଚନା କରି ଆମକାଳର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ଆଲୋଚକ ତକ୍ତର ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାଶ ମତ ଦିଅନ୍ତି -

It seems that Ramanuja, with the support of the ruling monarch in the control of the Puri tract, tried to introduce Brahmanic mode of worship at the shrine of Lord Jagannatha in Puri. But the priests who were not adept at Brahmanic rites-were unable to adopt it. When Ramanuja, determined to carry on his reform proposals and engaged a new set of Brahmin priests, the opposition from the Non-Brahmin priests was Vehement. In the face of their fierce resistance in spite of the possible support of the monarch in control of the Puri tract, Ramanuja had to abandon his attempt. (୪)

ସବୁଠାରୁ କୌତୁହଳର ବିଷ୍ୟ ହେଉଛି- ଏ ପରମରାଙ୍କ ରାମାନୁଜପଛୀମାନେ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । ଏଥୁରେ ରାମାନୁଜଙ୍କ ବିପଳତାର ସୂଚନା ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଘଟଣାଟି ସତ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ରାମାନୁଜପଛୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଖାନ ପାଇଛି । ରାମାନୁଜପଛୀମାନେ ରାମାନୁଜଙ୍କ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ସେଠାରେ ସଂଭାରମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିପଳତାକୁ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆଣିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିବାର ଅନ୍ୟ କାରଣ ହେଉଛି ଏହା ସହିତ ଜଡ଼ିତ ରାମାନୁଜଙ୍କ ଦକ୍ଷିଣଭାରତର ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବପୀଠ ଶ୍ରୀକୁର୍ମମଙ୍କ ବିଷ୍ଣୁ ପାଠରେ ପରିଣତ କରିବାର ଅଭୂତ ସଫଳତା (ଯେଉଁଠାରେ ଶୈବମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସକ୍ରିୟ ଥିଲେ) ।

ରାମାନୁଜ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିବା ଓ ସଂଭାରମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଉଦ୍ୟମ ଚଳାଇଥିବା ଜନଶ୍ରୁତି ସପକ୍ଷରେ ଅନେକ ପ୍ରମାଣୀ/ତଥ୍ୟ ରହିଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ମୂର୍ଚ୍ଛଦୂଷର କପାଳ ଭାଗରେ ଥିବା ପବିତ୍ର ଚିହ୍ନଙ୍କୁ ରାମାନୁଜପଛୀମାନଙ୍କର

କପାଳର ଚିହ୍ନ ସହିତ ପରିଚିତ କରାଯାଏ । ଏହାକୁ ରାମାନୁଜ ପୁରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ପ୍ରମାଣ ହିସାବରେ ଗବେଷକମାନେ ଗ୍ରୁହଣ କରିଛନ୍ତି (୪) । ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ରଠାରୁ ୧୬ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅଲାରନାଥ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ରାମାନୁଜଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣଭାରତର ଅଲ୍ଲୋରମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରବଳ ସମ୍ମାନ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣଭାରତୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଧାରା ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ରକୁ ସର୍ବ କରିଥୁବାର ଅନ୍ୟଏକ ପ୍ରମାଣ ହିସାବରେ ଗ୍ରୁହଣକରାଯାଇଥାଏ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ରାଜଚରିତ ଅନୁସାରେ ମଦନ ମହାଦେବଙ୍କ ରାଜଭୂରେ ଏହି ଅଲାରନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା (୫) । ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜାରାଜଙ୍କୁ ମଦନମହାଦେବଙ୍କ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଥାଏ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଗ୍ରୁହଣ କରିନେବାରେ ଅସୁରିଧା ନାହିଁ । ସମ୍ବଦତ୍ୟ ରାମାନୁଜ ଏବଂ ତାଙ୍କର ସହକର୍ମୀମାନେ ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ରରେ ପରାଜ୍ୟ ବରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ କିମ୍ବା ପରେ ଏହି ଛାନରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରାଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଛାନଟି ଅଲ୍ଲୋର ନାମ ସହିତ ଜଡ଼ିତ କରାଗଲା । ପରେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଏକ ପୁତ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟ ରାଜାରାଜ ଏଠାରେ ମନ୍ଦିର ତିଆରି କରି ପୂଜା ଉପଚାର କରାଇଥିବେ । ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ରରେ ଥିବା ଏମାର ମଠ (ଏହା ରାମାନୁଜ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ଜଡ଼ିତ) ରାମାନୁଜ ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପର୍କରେ ଅନ୍ୟଏକ ପ୍ରମାଣ । ଏମାର ଶବ୍ଦଟି ଜୟାର ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଥାଇପାରେ । ଏହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାମିଲ ନାମ ଥିଲା ଇମ-ପେରୁ-ମନ୍-ଆର ବା ଏହା ରାମାନୁଜଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ ମନ୍ତ୍ରଥର ପରିଚଯ ଦିଏ (୬) । ଏ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପାଦାନକୁ ବିବେଚନାକୁ ନେଲେ ସବୁ ସ୍ଵୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ରାମାନୁଜ ଏବଂ ତାଙ୍କ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ର ସହିତ କିଛି ନା କିଛି ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା ।

ରାମାନୁଜଙ୍କର ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତରେ ସତ୍ୟତା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଘଟଣାର ସମୟ ଛିର କରିବା ଏକ ମୌଳିକ ସମସ୍ୟା । ଆଲୋଚକ ତଥା ଔତ୍ତିହାସିକମାନେ ୧୦୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟରେ ତୋଳ ସମ୍ବାଦ କୁଳୋତୁଙ୍ଗ (ପ୍ରଥମ)ଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବ ବିରୋଧୀ ନୀତିର ଶିକାର ହୋଇ ରାମାନୁଜ ହୃଦୟକ ରାଜ୍ୟରେ ଆୟ-ନିର୍ବାସନ ଗ୍ରୁହଣକଲେ ବୋଲି ମତଦେଇଛନ୍ତି (୭) ।

ଏଣୁ ସମ୍ବଦତ୍ୟ ୧୦୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟର ପୂର୍ବରୁ ସେ ପୁରୁଷୋରମଣ୍ଡେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଥିବେ ବୋଲି ଗଗନେସ୍ତ୍ର ନାଥ ଦାଶ ମତଦେଇଛନ୍ତି (୮) ।

ରାମାନୁଜଙ୍କର ୧୦୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦୀରୁ ହୟଶଳ ରାଜ୍ୟର ଆମ୍ବ-ନିର୍ବାସନ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଆଳକୋଣ୍ଡଭିଲି ଗୋବିନ୍ଦାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଜେ.ଡି.ଏମ. ତେରେଟ, ହରମାନ କୁଳକେ ଏବଂ ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ଦାଶ ପ୍ରଭୃତି ଆଲୋଚକଗଣ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି (୧୦) । ତୋଳ ସମ୍ବାଦ କୃମିକଣ୍ଠ ତୋଳଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବ ବିରୋଧୀ ନାତିଯୋଗ୍ରୁ ରାମାନୁଜଙ୍କୁ ଏହି ଆମ୍ବ-ନିର୍ବାସନ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । କୃମିକଣ୍ଠ ତୋଳଙ୍କୁ ତୋଳ-ଚାଲୁକ୍ୟ ସମ୍ବାଦ ପ୍ରଥମ କୁଳୋତୁଙ୍ଗ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିବା ମତକୁ ଅନେକ ଗବେଷକ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି (୧୧) । କିନ୍ତୁ ରାମାନୁଜ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପ୍ରିୟ ସମ୍ବାଦୀୟଙ୍କୁ ଅସୁବିଧାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କରାଇଥିବା ତୋଳ ସମ୍ବାଦ (କୃମିକଣ୍ଠ ତୋଳ) ପ୍ରଥମ କୁଳୋତୁଙ୍ଗ ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରିବାରେ ଅନେକ ବିପକ୍ଷ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି ।

୧. ରାମାନୁଜଙ୍କର ହୟଶଳ ରାଜ୍ୟରେ ଆମ୍ବ ନିର୍ବାସନର ପାରମରିକ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦୯୭ ଏବଂ ସେଠୀରୁ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବଯୋଜନ ଶ୍ରୀରଙ୍ଗମ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୧୮ । (୧୨) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୧୯ରେ ସେ କୃମିକଣ୍ଠ ତୋଳଙ୍କର ମତ୍ତୁୟ ସମାଦ ଶୁଣି ମେଲ୍ଲକୋଟିରୁ ତୋଳ ରାଜ୍ୟକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ଏଣୁ କୃମିକଣ୍ଠ ତୋଳଙ୍କର ମତ୍ତୁୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୧୯ ପୂର୍ବରୁ ଘଟିଥିଲା । ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ଏପରିଷ୍ଳଳେ କୃମିକଣ୍ଠ ତୋଳଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ କୁଳୋତୁଙ୍ଗଙ୍କ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ପ୍ରଥମ କୁଳୋତୁଙ୍ଗଙ୍କର ରାଜତ୍ଵର ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦୭୦ ରୁ ୧୧୧୮ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏବଂ ଏହାପରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୨୨ରେ ସେ ମତ୍ତୁୟବରଣ କରିଥିଲେ (୧୩) ।

୨. ତୋଳ-ଚାଲୁକ୍ୟ ନୃପତି ପ୍ରଥମ କୁଳୋତୁଙ୍ଗ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ଵକାଳରେ ବୈଷ୍ଣବ-ବିରୋଧୀ ନାତି ଅନୁସରଣ କରି ନଥିବାର ଯୁକ୍ତି କରାଯାଇଛି । ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟର ରାଜ୍ୟପାଳ ତଥା ପ୍ରଥମ କୁଳୋତୁଙ୍ଗଙ୍କର ପୁତ୍ର ପରାତ୍ତକ ଦେବଙ୍କର ମଲ୍ଲଭରମୀରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ତାମ୍ରଫଳକର ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ ଏହି କୁଳୋତୁଙ୍ଗ କାଞ୍ଚପୁରମର ହଷ୍ଟୀ ଗ୍ରାମକୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ପ୍ଲାନର ଦେବତା ବରଦରାଜ ସ୍ବାମୀଙ୍କ ଅନୁକମ୍ପାଳାଭ ପରେ ସେ ପରାତ୍ତକଙ୍କ ପୁତ୍ର ହିସାବରେ ପାଇଥିଲେ (୧୪) । ଏହା ଜଣାଇଦିଏ ଯେ କୁଳୋତୁଙ୍ଗ ତୋଳ (ପ୍ରଥମ) ବୈଷ୍ଣବ-ବିରୋଧୀ ନଥିଲେ ଏବଂ ବରଦରାଜ ସ୍ବାମୀଙ୍କର ଭତ୍ତ ଥିଲେ । ଏପରିଷ୍ଳଳେ ସେ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ସଂହାର ପାଇଁ ପଦକ୍ଷେପ ନେଇଥିବା କଥା ଏବଂ ରାମାନୁଜଙ୍କ ପରି ପରମ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦୃଢ଼ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ଗ୍ରହଣ

କରିଥିବା କଥା ଗ୍ରହଣୀୟ ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ବୀରଚୋଡ଼ ତଥା ବେଙ୍ଗୀର ଅନ୍ୟେକ ରାଜ୍ୟପାଳ ଚେଶୁରୁତୀରେ ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର ପାଇଁ ଗ୍ରାମ ଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ମନ୍ଦିରଟି ତାଙ୍କର ସେନାପତି ମେଡ଼ମାୟ୍ (ଜଣେ ବୈଷ୍ଣବ ତ୍ରାଳୁଣ)ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । (୧୫) ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରଥମ କୁଳୋଡୁଙ୍ଗ ରାଜତ୍ରିକାଳରେ ତୋଡ଼ିରାଜ୍ୟରେ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପରିବେଶ ଅନୁକୂଳ ଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ ।

୩. ତୋଳ-ଚାଲୁକ୍ୟ ସମ୍ରାଟ ପ୍ରଥମ କୁଳୋଡୁଙ୍ଗଙ୍କର ସମଗ୍ର ରାଜତ୍ରିକାଳ ପୂର୍ବ-ଗଙ୍ଗବଂଶୀ, ପଣ୍ଡିମ ଚାଲୁକ୍ୟ ବଂଶୀ ଏବଂ ହୟଶଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରାୟତ୍ତଃ ବିତ୍ତିଯାଇଥିଲା । ଏଣୁ ରାମାନୁଜପଣ୍ଡୀ ତଥା ଶ୍ରୀବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟରୁ ବିତାଡ଼ନ ବା ସଂହାର କରବା ନାହିଁ ପ୍ରୟୋଗ ପାଇଁ ସେ ସମୟ ପାଇନଥିବେ ।

୪. ହୟଶଳ ରାଜା ବିଷ୍ଣୁବର୍ଷନ ରାମାନୁଜଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବା ପଳକରେ ସେ ତୋଳରାଜ୍ୟକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ତୋଳ ରାଜ୍ୟରୁ ବିତାଡ଼ିତ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଆଶ୍ରିତ ରାମାନୁଜ ଏବଂ ତାଙ୍କ ସହତରମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବା ଥିଲା ଏହି ଆକ୍ରମଣର ମୂଳଲକ୍ଷ୍ୟ । ଆଲୋଚନାମାନଙ୍କର ଏହି ମତ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । (୧୬) ପ୍ରକୃତରେ ଏହି ହୟଶଳ ରାଜା ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରଙ୍କର ତାମ୍ରପଳକର ବିବରଣୀରେ ନିଜ ସେନାନାଥ ନିର୍ଦ୍ଦିତ ଜନନାଥପୁର ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । (୧୭) କିନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁବର୍ଷନଙ୍କର ତୋଳରାଜ୍ୟ ଅଭିଯାନର ଭିନ୍ନ କାରଣ ରହିଛି ।

କୁଳୋଡୁଙ୍ଗ (ପ୍ରଥମ)ଙ୍କର ରାଜତ୍ରି ଶେଷ ଭାଗରେ ତୋଳ ରାଜ୍ୟ ସିଂହାସନଙ୍କୁ ନେଇ ଭ୍ରାତୃବିବାଦ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟପାଳ ପରାତ୍କକ ଏବଂ ବିକ୍ରମତୋଳ (ଉଦୟ କୁଳୋଡୁଙ୍ଗଙ୍କର ହୁଇପୁତ୍ର)ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତୋଳ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ବିବାଦ ଚାଲିଥିଲା । ଚାଲୁକ୍ୟ-ତୋଳ ସିଂହାସନରେ ଶେଷରେ ବିକ୍ରମ ତୋଳଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ସେତେବେଳେ ପରାତ୍କକ ବେଙ୍ଗୀର ରାଜ୍ୟପାଳ ଥିଲେ । ଏହି ବିବାଦ କାଳରେ କୁଳୋଡୁଙ୍ଗ ସମର୍ଥତ ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟପାଳ ପରାତ୍କକଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ସିଂହଳର ବିକ୍ରମବାହୁ ବେଙ୍ଗୀକୁ ଆସିଥିଲେ । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଯେହେତୁ ବିକ୍ରମ ତୋଳ ଜଣେ ହୟଶଳ ରାଜକନ୍ୟା ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ ବିଷ୍ଣୁବର୍ଷନ (ହୟଶଳ ରାଜା) ସେଥିପାଇଁ ବିକ୍ରମ ତୋଳଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ବେଙ୍ଗୀ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । (୧୮) ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଷ୍ଣୁବର୍ଷନ

ଶ୍ରୀବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ବା ରାମାନୁଜ ପଛୀମାନଙ୍କର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ଚୋଳରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରି ନଥୁଲେ ।

୫. ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପୂର୍ବନାମ ଥିଲା ବିଜିଗ । ବାଳକୃଷ୍ଣ ରାଜଗୋପାଳଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ବିଜିଗ ଶରତି ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦରୁ କାନାଡ଼ା ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । (୧୯) କିନ୍ତୁ ଆର. ଏନ୍. ସାଲେଟୋର (R.N. Salelore) ଏହି ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ । (୨୦) ତାଙ୍କ ମତରେ ବିଜିଗ ବା ବିଜି ଦେବ ବିଜି ଶବ୍ଦରୁ ଆସିଛି । ଏହା ସଂସ୍କୃତରେ ବିଷ୍ଟି ବା ବାଧତାମୂଳକ ଶ୍ରମ ସେବାକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଏହି ରାଜା କେତେକ ରାଜ୍ୟଜୟ କରି ସେସବୁ ରାଜ୍ୟର ରାଜାମାନଙ୍କ ଠାରୁ ବାଧତାମୂଳକ ଶ୍ରମ / ସେବା / ବେଠି ଦେଗାରୀ ଦାବି କରୁଥିବାରୁ ଏପରି ନାମ ଦିଆଯାଇଛି (୨୧) ହୟଶଳ ରାଜା ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ରୂପେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ବିଜିଗ ନାମର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ବାହିବା ବାସ୍ତବିକ ଏକ ଜଟିଲ ସମସ୍ୟା । ଉତ୍ତମ ମତରେ ଅବଶ୍ୟ କିଛି ନା କିଛି ସତ୍ୟତା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ନାମ ଗ୍ରହଣ ସହିତ ପୂର୍ବ ନାମ ବିଜିଗର କିଛି ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ହୟଶଳ ରାଜାଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ନାମ ଚୋଳ ରାଜ୍ୟ ଅଭିଯାନ ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟ ଅଭିଯାନ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀ: ୧୧୧୮ରେ ତାଙ୍କର ରାଜନୈତିକ ମହଦ୍ଵର ସୁଚନା ଦେଇଥାଏ; କାରଣ ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ମୁଖ୍ୟ ଉପାଧ୍ୟ ହିସାବରେ ସେତେବେଳେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।

କୁଳୋଡ଼ଙ୍ଗଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନେ ବେଙ୍ଗୀର ଶାସକ ହିସାବରେ, ଚୋଳଗଙ୍ଗ ଏବଂ ପଣ୍ଡିମ ଚାଲୁକ୍ୟ ସମ୍ରାଟ କ୍ଷଣାଦିତ୍ୟ ବେଙ୍ଗୀ ବିଜେତା ହିସାବରେ ଏହି ଉପାଧ୍ୟରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବା କଥା ସେମାନଙ୍କର ତାମ୍ରଫଳକମାନଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାପଡ଼ିଛି । (୨୨) ଏଣୁ ହୟଶଳ ରାଜା ବିଜିଗଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ନାମ ସହିତ ତାଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବା ବିଷ୍ଣୁ ଜଡ଼ିତ ହୋଇନପାରେ । ଏହା ବେଙ୍ଗୀ ରାଜ୍ୟଜୟ କରିବାର ଏକ ଅଭ୍ରାତ୍ମ ସଂକେତ । ବିଜିଦେବ (ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କର୍ଣ୍ଣାଟକରେ ପରିଚିତ ଥିବା ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ନାମରେ ଶ୍ରମ/ସେବା ଓ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଏକାର୍ଥ ହୋଇଥାଏ) ବିଷ୍ଣୁବର୍ଦ୍ଧନ ହେବାପରେ ତାଙ୍କ ଧର୍ମ ନାଟିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଦାର ହୋଇଥିଲେ । (୨୩) ପାରମାରିକ ବିବରଣୀକୁ ବାଦଦେଲେ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିର୍ଭରସୋଗ୍ୟ ବିବରଣୀରେ ସେ କେବଳ ପ୍ରଥମରୁ ଜେନ ଥିବାର ସୁଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । ଜେନ ମଦିରଗୁଡ଼ିକର ପୃଷ୍ଠାପୋଷକତା ସହିତ ରାଜତ୍ତର ଆଦ୍ୟକାଳରେ ସେ ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକୁ

ଦାନ ଦେଇଥିଲେ । (୨୪) ସମ୍ବତ୍ଶ ରାମାନୁଜ ତ୍ରୋଣାନୁର (କର୍ଣ୍ଣଟକ)ରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ସେ ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ରାମାନୁଜଙ୍କର ତର ଦର୍ଶନ ତାଙ୍କୁ ଉଦ୍‌ବୃଦ୍ଧ କରିଥିଲା । ଏହାକୁ କେତ୍ର କରି ସେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଦାର୍ଶିତ ହୋଇଥିବାର ପରମଗା ପରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଗଲା । (୨୫)

(୨) ସମସାମ୍ୟିକ ଅଭିଲେଖ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟକ ଉପାଦାନ ଅନୁଶୀଳନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦ୍ୱିତୀୟ କୁଳୋଡ଼ୁଙ୍ଗ ଚୋଡ଼ (ଖ୍ରୀ. ୧୧୩୪-୪୦) ଚିଦାମରମ୍ ମନ୍ଦିର ସଂକ୍ଷାର କରିବା ସମୟରେ ବୈଷ୍ଣବବିରୋଧୀ କାର୍ଯ୍ୟାବଳିକୁ ଉପସହିତ କରିଥିଲେ ।

(୨୬) ସମ୍ବତ୍ଶ ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ କୁଳୋଡ଼ୁଙ୍ଗ ଚୋଡ଼ କାଳର ବୈଷ୍ଣବ ବିରୋଧୀ କାର୍ଯ୍ୟାବଳି ଜନରବରେ ଯୁଗ ଯୁଗ ପାଇଁ ରହିଗଲା ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବପଦ୍ଧତି ରାମାନୁଜ ମଧ୍ୟ ସେହି ଜନଶୁଦ୍ଧିରେ ରହିଗଲେ । ଟି. ଏନ. ସୁବ୍ରମନ୍ୟମଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଦ୍ୱିତୀୟ କୁଳୋଡ଼ୁଙ୍ଗ ଜଣେ ପରମ ଶୈବ ଥିଲେ ଏବଂ ସେ ବୈଷ୍ଣବ ସଂହାର ନୀତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । (୨୭) ପିଲ୍ଲାଇ ଲୋକନ୍ତକୀୟରଙ୍କ ରଚିତ ରାମାନୁଜ ଦିବ୍ୟ ଚରିତମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ରାମାନୁଜ ତାଙ୍କର ଶ୍ରୀ ଭାଷ୍ୟର ଦୁଇ ଦ୍ୱିତୀୟାଂଶ ଶ୍ରୀରଙ୍ଗମରୁ ଜବରଦସ୍ତ ବିତାହିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସମାପ୍ତ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ଶ୍ରୀ ରଙ୍ଗମଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ସମାପ୍ତ କରିଥିଲେ । (୨୮) ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରକାଶିତ ଏକ ଉଦ୍ଧିତାଂଶ ଶ୍ରୀଭାଷ୍ୟର ରଚନା ଶକାଦ ୧୦୭୭ (ଖ୍ରୀ ୧୧୪୪-୪୭)ରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରେ । (୨୯) ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦ୍ଧିତାଂଶ (ଶ୍ରୀକ) ରାମାନୁଜ ଶ୍ରୀରଙ୍ଗମ ଶକାଦ ୧୦୪୯ (ଖ୍ରୀ. ୧୧୩୭)ରେ ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ଯ୍ୟାନକୁ ୧୧ ବର୍ଷ ପ୍ରବାସ ଅବସ୍ଥାନ ପରେ ଫେରିଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଦାବି କରେ । (୩୦) ଏ ସମସ୍ତ ଶ୍ରୀକମାନ ଅନୁଶୀଳନ କରି ଟି. ଏନ. ସୁବ୍ରମନ୍ୟମ କେତୋଟି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେଇଥିଲେ; (୩)

(୧) ଚୋଳ ରାଜା ଦ୍ୱିତୀୟ କୁଳୋଡ଼ୁଙ୍ଗ ରାମାନୁଜଙ୍କର ସମସାମ୍ୟିକ ଥିଲେ ।

(୨) ଆଚାର୍ୟ୍ୟ ଶ୍ରୀ ରାମାନୁଜ ହୟଶଳ ରାଜ୍ୟକୁ ୧୧୩୮ ଶ୍ରୀଷ୍ଵାରରେ ପଳାଯନ କରିଥିଲେ ।

(୩) ଶ୍ରୀଷ୍ଵାର ୧୧୪୦ ସୁଦ୍ଧା ଶ୍ରୀ ରଙ୍ଗମଙ୍କ ପୁନର୍ବାର ଫେରି ଆସିଥିଲେ ।

(୪) ଏହାପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୧୪୪-୪୭ ଶ୍ରୀଷ୍ଵାର ସୁଦ୍ଧା ସେ ଶ୍ରୀ ଭାଷ୍ୟ ରଚନା ଶେଷ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ ପାରମପରିକ ରୀତିରେ ଶ୍ରୀତ ରାମାନୁଜଙ୍କର ଜନ୍ମକାଳ ଖ୍ରୀ ୧୦୧୮ ର ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଗୁରୁପରମରା ଅନୁସାରେ ରାମାନୁଜ ୧୨୦ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚଥିବା କଥାକୁ ଅସ୍ଵାକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାର ୧୧୪୭ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ସମୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ସମୟ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାର ୧୦୩୭ (ଆନୁମାନିକ) ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ ।

ଏହି ବିଷ୍ଟାରିତ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ରାମାନୁଜ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାର ୧୦୯୭ ଠାରୁ କର୍ଣ୍ଣାଟକ ରାଜ୍ୟରେ ଆମ୍ବ-ନିର୍ବାସନ ଗ୍ରହଣ କରିନଥିଲେ ଏବଂ ଏହି କାଳରେ ସେ ଶ୍ରୀ ରଜମରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥାଇ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରସାର ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେତେବେଳେ ଶୈବ ସମ୍ପାଦନ ତୋଡ଼ଗାଇ ଶାସିତ କଳିଙ୍ଗରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ପାଇଁ ସେ ଉଦ୍ୟମ ଚଳାଇଥିବେ । ତକ୍ତର ଗଗନେତ୍ର ନାଥ ଦାଶ ରାମାନୁଜଙ୍କର ଆମ୍ବ- ନିର୍ବାସନ କାଳ ଖ୍ରୀ ୧୦୯୭ ଠାରୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପରମପାରାର ଅନ୍ୟତମ ଅଂଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୀ କୁର୍ମମର ବୈଷ୍ଣବୀ କରଣ (ଶୈବ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ବୈଷ୍ଣବ ପାଠରେ ପରିଣାମ ହେବା ବିଷ୍ୟ)କୁ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । (୩୭) କିନ୍ତୁ ଏହି ମତର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆବଶ୍ୟକ ।

ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗବେଷକମାନଙ୍କୁ ଜଣାଥିବା ଶ୍ରୀକୁର୍ମମର ଶିଳାଲେଖାମାଳା ମଧ୍ୟରୁ ସର୍ବ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳାଲେଖ ତୋଡ଼ଗାଇ ରାଜତ୍ତର ୨୮ ସ୍ତ୍ରୀହି (ରାଜକୀୟ ବର୍ଷ)ରେ ଉଚ୍ଛ୍ଵସ ହୋଇଥିଲା । (୩୩) ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୪ ଲେଖାଯାଇଛି । ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଏହି ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୪ଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣକରି ସ୍ତ୍ରୀହିଙ୍କୁ ୩୮ ବୋଲି ଛିର କଲେ । (୩୪) କିନ୍ତୁ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୭ରେ ତୋଡ଼ଗାଇକର ୩୭ ଅଙ୍କ ପଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି ଲିଙ୍ଗରାଜ ମଦିର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାପଡ଼େ । (୩୫) ଏପରିକି ମୁଖଲିଙ୍ଗମର ଏକ ଶିଳାଲିପିରେ ତୋଡ଼ଗାଇକର ସ୍ତ୍ରୀ ୩୦ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୪ରେ ପଡ଼ିଥିବାର ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । (୩୬) ଏଣୁ ରାଜଗୁରୁ ମହାଶୟଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ମନ୍ଦର ଶିଳାରେ ଲିପିର ଲେଖକ ଅନେକ ସମୟରେ ରାଜକୀୟ ବର୍ଷ / ଶକାବ୍ଦକୁ ଭୁଲରେ ଗଣିଥାଅନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରୀକୁର୍ମମର ଶିଳାଲିପିଟି ରାଜାଙ୍କ ତରଫରୁ ଲେଖାଯାଇ ନଥିଲା । ଏହା ତୋଡ଼ଗାଇ ରାଜତ୍ତକାଳର । କିନ୍ତୁ ତୌଳକାର ସମ୍ପଦାୟ ତରଫରୁ ଶ୍ରୀ କୁର୍ମମର ଦାନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିଷ୍ୟ ଏଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ସେହି ସମ୍ପଦାୟ ସ୍ତ୍ରୀହି ୨୮ ହିସାବଟି ଠିକ୍ ଚିନ୍ତା କରିନଥିବେ କାହିଁକି ? ଶକାବ୍ଦ ୧୦୨୫ଙ୍କୁ ୧୦୩୪

ବୋଲି ଲେଖୁ ନଥୁବେ କାହିଁକି ? ଏପରି ତ୍ରୁମ କଣ ଅସମ୍ବ ଲିପିଷ୍ଟେତ୍ରୁରେ ? ଏହା ହେଲେ ଶିଳାଲେଖର ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୦୩ ହେବ । ମୁଖଲିଙ୍ଗମ୍ର ଏକ ଶିଳାଲିପିରେ ୧୦୨୪ ଶକାବରେ ଚୋଡ଼ଗଜଙ୍କର ୨୮ ସ୍ତ୍ରୀହି ଚାଲିଥୁବାର ସୂଚନା ରହିଛି । (୩୩) ଯୁଦ୍ଧିଷ୍ଠିଳରେ ଯଦି ମଧ୍ୟ ଏହି ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୪କୁ ଠିକ୍ ବୋଲି ଗ୍ରୁହଣ କରାଯାଏ, ଏହି ଶିଳାଲେଖା ସେହି ବର୍ଷରୁ ଖ୍ରୀକୁର୍ମମ୍ବ ବୈଷ୍ଣବପୀଠରେ ପରିଚିତ ହେବା କଥା ପ୍ରକାଶ କରେ ନାହିଁ, ଯାହା ଜମାନୀ ଏତିହାସିକ ଷିଟେନ୍କ୍ରୋନ୍ (Stietencron) ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୩୪) ଖ୍ରୀକୁର୍ମମ୍ବ ବୈଷ୍ଣବପୀଠରେ ପରିଣତ ହେବା ବିଷୟ ଶକାବ୍ଦ ୧୦୩୪ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୧୧୩) ପୂର୍ବର ଘଟଣା । ଶିଳାଲେଖଟିର ବିଷୟକୁ ବିଚାରକୁ ନେଲେ ସମ୍ଭାବନା ଯେ ତେଲିକିବେବୁରୁ (ତୈଳକାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ) ବିଷ୍ଣୁ ଖ୍ରୀକୁର୍ମନାଥ (ଖ୍ରୀ କୁର୍ମମ୍ବ ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା)ଙ୍କର ସେବା ପୂଜା ପାଇଁ କିଛି ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବା ସମୟର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପୀଠ ବୈଷ୍ଣବପୀଠ ହିସାବରେ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଏହା ଯେ ଏହି ଶିଳାଲେଖ ରଚନା ପୂର୍ବର ଅନ୍ୟ କିଛି ଶିଳାଲେଖ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖ୍ରୀକୁର୍ମମ୍ବ ମିଳିନାହିଁ । ଏଣୁ ଖ୍ରୀକୁର୍ମମ୍ବ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ପ୍ରଥମ ଦଶଶତ ଆରମ୍ଭ କାଳରେ ଅନ୍ତତଃ ବୈଷ୍ଣବ ପୀଠରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଏ ଲେଖକ ଏକ ସମ୍ବାଦ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେବାକୁ ପ୍ରଲୁହ ହେଉଛି । ଖ୍ରୀକୁର୍ମମ୍ବ ବୈଷ୍ଣବ ପୀଠରେ ପରିଣତ ହେବା ଘଟଣାର ସମୟ ଖ୍ରୀ: ୧୦୯୭ ଠାରୁ ୧୧୦୮ ମଧ୍ୟରେ ହେଉ କରାଯାଇପାରେ ।

ସମ୍ବଦତ୍ତ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୦୯୭ ଠାରୁ ୧୧୦୦ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଷେତ୍ରରେ ସଂଭାଗମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଫଳ ହେବା ପରେ ଖ୍ରୀକୁର୍ମମ୍ବ ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କରିଥୁବେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଶୈବଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିବା ଖ୍ରୀ କୁର୍ମମ୍ବକୁ ବୈଷ୍ଣବପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥୁବେ । ଏହି ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗର ଶୈବ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଜ ଉତ୍କଳ ଅଭିପାନ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିବେ କିମ୍ବା ଉତ୍କଳ ଆଡ଼କୁ ଅଭିଯାନ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିବେ କିମ୍ବା ଉତ୍କଳ ଆଡ଼କୁ ଅଭିଯାନ ଚଳାଇଥିବେ । ଖ୍ରୀ: ୧୧୦୪ ପୂର୍ବରୁ ସେ ପ୍ରଥମବାର ଉତ୍କଳ ବିଜୟ କାଳରେ କେବଳ ପରାଜିତ ଉତ୍କଳପତିଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । (୩୫) ସମ୍ବଦତ୍ତ ଏହି କାଳରେ ସେ ପୁରୁଷୋତ୍ମନଷେତ୍ର ସମ୍ପର୍କରେ ସତେତନ ଥିଲେ ଏବଂ ଜାଣିଥିଲେ ଯେ ରାମାନୁଜ ସେଠାରେ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରି ବିଫଳ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ

ସୋମବଂଶୀ ନରପତିଙ୍କର ଏହି ବୈଷ୍ଣବପଠୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରତି ଉଦାସ ମନୋଭାବ ସମ୍ପର୍କରେ ସତେତନ ହୋଇଥିଲେ । ଉତ୍କଳରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ବିପୁଲ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଏପରିକି ଏହାକୁ ସର୍ବଭାରତୀୟ ଖ୍ୟାତିସମ୍ପନ୍ନ ଏକ ବୈଷ୍ଣବପଠୀରେ ପରିଣତ କରିବା ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ପରାମର୍ଶ ଓ ପ୍ରେରଣା ଉତ୍କଳ ବିଜୟର ଏହି ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସେ ରାମାନୁଜଙ୍କ ଠାରୁ ପାଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏପରିକି ଉତ୍କଳ ବିଜୟ ପୂର୍ବରୁ ସେ ରାମାନୁଜଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ପଦକ୍ଷେପ ନେବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ଅନୁମାନକୁ ସତ୍ୟଠାରୁ ଏଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଖ୍ୟାତ ଏଠାରୁ ମୁଖଲିଙ୍ଗମର ତାମ୍ର ଫଳକରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ଉପାଧ୍ୟ ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । (୪୦) କିନ୍ତୁ ଖ୍ୟାତ ଏଠାର ଅଦପାକ ଗ୍ରାମରୁ ଆବିଷ୍ଟ ତାମ୍ରଫଳକରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଏହି ଉପାଧ୍ୟ ଛାନ ପାଇ ନଥ୍ବାର ଜଣାଯାଇଛି । (୪୧) ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବଶ୍ୟ ରାମାନୁଜ- ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସାକ୍ଷାତ ସମ୍ପର୍କରେ ସଂଖ୍ୟାଧୂକ ଗଙ୍ଗ ଅଭିଲେଖରେ ସ୍ମୃତିନା ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ କଳିଙ୍ଗର ଗଙ୍ଗରାଜା ତାଙ୍କ ଧର୍ମ ନୀତିରେ ଉଦାର ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳ ଅଭିଯାନ, ପୂର୍ବ ଉତ୍କଳପତିଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈଷ୍ଣବପଠୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରତି ଉଦାସ ମନୋଭାବ, ଖ୍ୟାତୀୟ ଏକାଦଶ ଶତକର ଶେଷକାଳରେ ବା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଦଶଶିତରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ରାମାନୁଜଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ ତାଙ୍କ ଧର୍ମନୀତିରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେବା ପାଇଁ ଏକ ଏକ ଆବଶ୍ୟକ ଅନୁପ୍ରେରକ ଶକ୍ତିରୂପେ ଏ ଲେଖକ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଏସବୁ ସଭେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରତି ଉଦାର ମନୋଭାବ ପ୍ରଛନ୍ଦରେ ଗଭୀର ରାଜନୈତିକ ଅଭିସନ୍ଧିକୁ ବାଦଦେଇ ହେବ ନାହିଁ । ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରତି ଉଦାର ମନୋଭାବ ଦ୍ୱାରା ସେ ପଣ୍ଡିମ ପୂର୍ବ ଭାରତରେ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ତାଙ୍କର କ୍ଷମତା ସମ୍ପ୍ରସାରିତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ରାମାନୁଜଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଏବଂ ପ୍ରସାର ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଏବଂ ପରୋକ୍ଷରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ରାଜଧର୍ମନୀତିର ବ୍ୟାପକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିବାରେ କିଛି ଭୂମିକା ନେଇଛି ଏ ଲେଖକ ବିଶ୍ୱାସ କରିଛି । ଏତିହାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ରାମାନୁଜ ସମ୍ପର୍କତ ଜନଶ୍ଵରିକୁ ଏହିପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯିବା ଉଚିତ ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ହେବାର ସିଦ୍ଧାତ ଖ୍ୟାତ ଏଠାରୁ ଏଠାରୁ

ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପୁଣି ଉକ୍ତଳ ବିଜୟ କାର୍ଯ୍ୟ ୧୧୦୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର
ତାମ୍ରଫଳକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ୧୦୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ତାମ୍ରଲେଖରେ ସୂଚିତ
ହୋଇନାହିଁ ।

ଏଣୁ ଆମର ଅନୁମାନକୁ ଏଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇନପାରେ । ଉକ୍ତଳକୁ ପ୍ରଥମବାର
ଅଭିଯାନ ଏବଂ ଏହି କାଳରେ ପୁରୁଷୋଭମକ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ରାଜନୈତିକ
ଅଭିସନ୍ଧି ନେଇ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ପୁରୁଷୋଭମ ତରକ ପ୍ରସାର ପାଇଁ ପ୍ରଲୁଷ ହୋଇଥିବେ ।
ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରାମାନୁଜଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ତତ୍ତ୍ଵ ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ; କିନ୍ତୁ
ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇନଥିଲେ । ରାଜଦୂର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ପାରମରିକ ଶୈବ ଭକ୍ତି
ବନ୍ଦ ହୋଇଯାଇନଥିଲା । ଏହାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ଅନନ୍ତଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ରଚିତ
ପ୍ରପନ୍ନାମୃତ ଏହି ଦୀକ୍ଷା ନେବା ଉପରେ ଯେଉଁ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛି ତାହାକୁ ବାପ୍ତବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ
ବିବେଚନା କରାଯିବା ଉଚିତ (୪୭) ପ୍ରପନ୍ନାମୃତରେ ଲିଖିତ ନୂପର ବଶୀକୃତ୍ୟକୁ
ଦୀକ୍ଷା ଦେବା ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣକରିବା ଅପେକ୍ଷା ଗଭୀର ପ୍ରଭାବ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ
କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ ଅନନ୍ତଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଏହି ଗ୍ରହ ପ୍ରପନ୍ନାମୃତ ଏକ ଭକ୍ତି ଗ୍ରହ
ଏବଂ ସେଥିରେ ଇତିହାସକୁ ଜଣେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଭକ୍ତ ହିଁ ଏହିପରି ବୁଝିଥିବେ ବୋଲି
ମୋର ଅନୁମାନ । ଯଦିବା ଭାଷାଟି ଇତିହାସ ଚେତନା ବହନ କରୁନଥିବା ପରି ପ୍ରତ୍ୟେ
ହୁଏ ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ ସମାଚାର, ୨୯.୨.୧୯୯୯ । ମିଶ୍ର, ସନ୍ତିଦାନନ୍ଦ- “ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ଓ ଶ୍ରୀ
ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା” ଖ୍ଳାର, ଏପ୍ରିଲ ୧୯୮୫, ପୃ-୨୭ ।
୨. ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ଉକ୍ତଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ୧୯୭୯, ପୃ-୪୯ ।
୩. ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ- “The Evolution of the Priestly Power: The
Gangavamsa period,” The cult of Jagannath and the Re-
gional Tradition of Orissa” (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୂଚିତ CJRTO), ed-
ited by Eschmann, Kulke and Tripathy, 1978, Chapter-IX, P.
157-158.
୪. ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, CJRTO, P.158.
୫. ତତ୍ତ୍ଵେବ, ପୃ-୧୪୮ ।

୭୭

୭. ମୁଖାର୍ଜୀ ପ୍ରଭାତ, The History of mediaeval Vaishnavism in Orissa, 1981 (Asian Publishing Services, New Delhi), P.29
ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, CJRTO, ପୃ-୧୪୮ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି, ପୃ-୨୭ ।
୮. ମୁଖାର୍ଜୀ ପ୍ରଭାତ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୨୭ ।
୯. ଗୋବିଦାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଆଲକୋଣ୍ଡରିଲ୍ଲି- The life of Ramanujacharya, 1906, Madras, P.142.
ଡେରେଟ, ଜେ.ଡି.ଏମ.- (Derret, J.D.M.)- The Hoysalas: A Mediaeval Indian Royal Family, Madras, 1957, P. 222.
କୁଳକେ, ହରମାନ (Kulke, H.)- "Early Royal Patronage of the Jagannath Cult" CJRTO, chapter-VIII, 1978, P. 145.
ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ -CJRTO, ପୃ-୧୪୯ ।
୧୦. ଦାଶ, ଗଗନେତ୍ର ନାଥ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, CJRTO, ପୃ-୧୫୯ ।
୧୧. ରାଜଗୋପାଳ, ବାଳକୃଷ୍ଣ (Gopal, B.R.)- Sri Ramanuja in Karnataka, An epigraphical study, Sundeep Prakashan, Delhi, 1983, P. 6-7.
୧୨. ଡାକ୍ତର୍ ପୁ- ୩-୭ ।
୧୩. କୃଷ୍ଣକୁମାରୀ, ଏମ. (Krishnakumari, M.)- "The rule of Chalukya-Cholas in Andhadesh," B.R. Publishing Corporation, Delhi, 1985, P. 46.
୧୪. ରମେଶନ, ଏନ୍. (Rameshan, N.) - "Two Copper plate inscriptions of Andhra Pradesh Government Museum," Hyderabad, 1972, P. 109.
୧୫. କୃଷ୍ଣକୁମାରୀ, ଏମ. - ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୨୧୩-୧୪ ।
୧୬. Saletore, R.N. - Encyclopaedia of Indian Culture, Vol.IV, Sterling publishers, Delhi, 1984, P. 1227-28.
Rice, L.- Mysore and Coorg, Bangalore, 1878, P. 99.
୧୭. କୃଷ୍ଣକୁମାରୀ, ଏମ.- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୪୨ ।
୧୮. ଡାକ୍ତର୍, ପୃ-୪୨ ।
୧୯. ରାଜଗୋପାଳ, ବାଳକୃଷ୍ଣ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ ପୃ- ୧୫ ।

୧୦. Saletore, 1, R.N.- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୧୯୭୮ ।
୧୧. ଡାକ୍ତରିବ ।
୧୨. ଚୋଡ଼ଗଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁଦର୍ଶନ ଉପାଧୁପାଇଁ - Inscriptions of Orissa, Vol.No.3, part-I, No. 99 to 105 (ହ୍ରାଷ୍ଟାରାମ ଶିଳାଲିପିମାଳା)
South India Inscriptions, Vol IV, No. 92, 95, 97, 98
South India Inscriptions, Vol V, No. 63
ଉତ୍ତମାବରମ୍ (କୋକନାଦ ତାଙ୍କ)ର ନାରାୟଣୀ ସ୍ଥାମୀ ମନ୍ଦିରର ଲିପିରେ ବିଷ୍ଣୁଦର୍ଶନ ଉପାଧୁ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଛି ।
କୃଷ୍ଣାକୁମାରୀ, ଏମ୍.- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୨୯
୧୩. Derret, J.D.M. ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୨୦୦ ।
୧୪. ରାଜଗୋପାଳ, ବାଳକୃଷ୍ଣ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୧୪-୧୫ ।
୧୫. ଡାକ୍ତରିବ ।
୧୬. ଡାକ୍ତରିବ, ପୃ-୮ ।
୧୭. South India Inscriptions, Vol.III, part-II, pp.147 ff.
୧୮. ରାଜଗୋପାଳ, ବାଳକୃଷ୍ଣ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୯ ।
୧୯. ଡାକ୍ତରିବ ।
୨୦. ଡାକ୍ତରିବ ।
୨୧. ଡାକ୍ତରିବ ।
୨୨. ଦାଶ, ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ- ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, CJRTO, P. 160
୨୩. South India Inscriptions, Vol. V, No. 1316.
Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part-I, No. 59.
୨୪. Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part-I, No. 59.
୨୫. Epigraphia Indica, Vol. XXX, p.29.
୨୬. Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part-I, No. 63.
୨୭. Inscriptions of Orissa, Vol. III, Part-I, No. 44.
୨୮. Stietencron, H.v- "The advent of Visnuism in Orissa, An outline of its history according to archaeological sources from the Gupta period upto A.D. 1135," CJRTO, chapter-I, p. 25.

୩୯. ଦାଶ, କୈଳାସଚନ୍ଦ୍ର- "A study on the Conquest of Utkala by the Ganga King Chodaganga," Orissa Historical Research Journal, Vol, XXXI, Nos.II, III & IV, p. 132-34.
୪୦. Epigraphia Andhrica, Andhra Pradesh Government Museum, Hyderabad, Vol.IV, p.47.
୪୧. ଭାରତୀ (ତେଲୁଗୁ ପତ୍ରିକା), ଅକ୍ଟୋବର, ୧୯୪୪, ପୃ- ୪୩୧-୩୨ ।
୪୨. ପ୍ରପନ୍ନାମୃତ, ମାତ୍ରାସ, ୧୮୭୭, ପୃ-୧୦୦

□□□

ଗୋମୁଖୀ କେଣର

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟୀବୀଯ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରଣାର ଆଲୋଚନା କଳାବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସମ୍ପୂଦନୀୟର ପାରଷ୍ଠରିକ ସଂଘର୍ଷ/ ବିବାଦ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସମନ୍ବ୍ୟ ପ୍ରତି ଗବେଷକ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବାକୁ ପ୍ରଳୁହୁ ହୁଏ । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଧାରଣାର ସଂଘର୍ଷ, ଗୋଟିଏ ଧର୍ମଧାରଣାର ଅନ୍ୟ ଧର୍ମଧାରଣା ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମଧ୍ୟୀବୀଯ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ- ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସର ଏକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ଅଧ୍ୟୟତା । ଆଦିମ ଧର୍ମଧାରଣା, ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ, ଶୈବ, ଶାକ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଧାରା ନାନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆପଣାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଷ୍ଟାର କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ସୁଯୋଗରେ ହୁଇ ବା ତତୋଧୂକ ଧର୍ମଧାରାର ସଂଘର୍ଷ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ସର୍ବଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରା । ତେବେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାମାଜିକ- ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନ ପ୍ରବାହରେ ଏହି ବିବାଦ ଏବଂ ସମନ୍ବ୍ୟ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତକ (ଖ୍ରୀୟୀୟ)ରେ ରଚିତ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଏକାଧୂକ ଛାନରେ ଏହି ବିବାଦ ଓ ସମନ୍ବ୍ୟର ବିବରଣୀ ଛାନ ପାଇଛି । (୧) ସାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରଣା ଉପରେ ଗଭୀର ଦୃଷ୍ଟିଦେଇ ଏହି ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ବିବାଦ ଓ ସମନ୍ବ୍ୟ ଉପରେ ଆବଶ୍ୟକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି । ନୂଆ ନୂଆ ଦିଗ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତ୍ରୋଚନ କରିଛନ୍ତି । ସାରଳା ମହାଭାରତ ମୂଷଳୀପର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୋମୁଖୀ କେଣବ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧର୍ମଧାରା ଅନ୍ୟ ଧର୍ମଧାରା ଉପରେ ଏକଦା କିପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଷ୍ଟାର କରିଥିଲା ତାହାର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ବହନ କରିଛି । ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଏବଂ ଆମ ମଧ୍ୟୀବୀଯ ସାମାଜିକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଧାରା କିପରି ତାହା ସହିତ ଜଡ଼ିତ- ସେ ସବୁର ଆଲୋଚନା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରକୃତ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ।

॥ ହୁଇ ॥

ସାରଳା ମହାଭାଗତର ମୂଷଳୀ ପର୍ବରେ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ସମ୍ପର୍କରେ
ବିଷ୍ଣୁରିତ ବିବରଣୀ ଛାନ ପାଇଛି । (୭) ମହାରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦୁୟମ୍ନ ଜାରା ଶବର ସହିତ
ମିତ୍ରତା କରିବା ପରେ ଜାରା ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କ ପାଖରେ ରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଉପାସନା
କଲେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁରେ ଭାସିଆସି ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିବ ବୋଲି
ଜଣାଇଲା । ଜାରା କହିବା ଅନୁସାରେ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ସତ୍ୟୟୁଗର ଦେବତା;
ଅର୍ଥାତ୍ ସାରଳାଙ୍କ ପୂର୍ବର ଏବଂ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଦେବତା । ସତ୍ୟୟୁଗରେ ଶିବ
ସୁମେକ ରୁଷି ରୂପରେ ଆକାଶ ଗଙ୍ଗା କୁଳରେ ତପସ୍ୟା କରୁଥିଲେ । ଏକଦିନ (ମିଥୁନ
ଶୁକ୍ଳପଞ୍ଚ ଏକାଦଶୀ, ସ୍ଵାତୀ ତୁଳ ନଷ୍ଟତ୍ର ଏବଂ ଅର୍କବାର) ଶିବ କୁଶବଟି (ଷ୍ଣୋଡ଼ଶ
ବିଢ଼ା କରି) ଗଙ୍ଗା କୁଳରେ ରଖିଲେ । ଆଦିମାତା କପିଲା ସୁରଭି ଏବଂ ତାହାର ଦୁଇତା
ନନ୍ଦିନୀ ଗଙ୍ଗା କୁଳରେ ପହଞ୍ଚି ଦୁଇ ଚରୁ ଚରୁ କୁଶବିଢ଼ା ଖାଇଗଲେ । କ୍ରୋଧାନ୍ତିତ
ଶଙ୍କର କୁଶ ନଦେଖୁ ନନ୍ଦିନୀର କନ୍ଧକୁ ତ୍ରିଶୂଳ ନିଷ୍କେପ କଲେ । କ୍ଷୁଧାରେ ଚରୁଥିବା
ଅବସ୍ଥାର ଶୂଳ ପଡ଼ିବା ହେତୁ ତାହାର ଶିର ଛିଢ଼ିଗଲା । ଏହା ଦେଖୁ ଶିବ ମହାଭୟ
ପାଇଲେ । ରକ୍ଷି ରୂପ ଛାଡ଼ି ଶିବ ଭୈରବ ରୂପ ଧାରଣ କଲେ । ଏହି ଭୈରବ ରୂପ
ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସାରଳା ଦାସ ଲେଖିଥିଲେ;

ଖପର କୋଠାର ଯେ ତ୍ରିଶୂଳ ଦମରୁ

ମହାଖଳା ରୂପ ଖେଚର ଭୁତର ରୂପ ଧରୁ ।

କିଂଶୁକ ମନ୍ଦାର ଯେ ରକତ ବସ୍ତ୍ରେ ଲାଗି

ମହାଖଳା ବୀରତ ଭୋ ମଦିରା ରସେ ଭୋଗୀ । (୩)

ଭୈରବ ରୂପ ଧାରଣ କରି ଶିବ ଗୁରୁ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଦେବତା, ଚନ୍ଦ୍ର, ସୁର୍ୟ, ପିତାମାତା
ଅବମାନନା କଲେ । ସହସ୍ର ଦେବାନୁଷ୍ଠାନ ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ । ସେ ମହାଯୋଗୀ ପରି
ଦିଶିଲେ । ଅମାର୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଅଖାଦ୍ୟ ଖାଇଲେ । ମହାଖଳା ବୀରମାନଙ୍କୁ
ନେଇ ମହୁଆଳ ନାଟରେ ମୋରୁ ସତା ନିକଟରେ ଭୈରବ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସମସ୍ତ
ଦେବତାମାନେ ଭୈରବଙ୍କୁ ଦେଖୁପଳାଇଗଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ଶିବଙ୍କର ଏପରି ଅବସ୍ଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ
କରି ଉପହାସ କଲେ । ସେ ଶିବଙ୍କୁ ସମାଲୋଚନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ଶିବ-
ଭୈରବ ଏହାର ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟ ଦେଲେ । (୪)

ଭୈରବ କ୍ରୋଧାନ୍ତିତ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ ଯେ ସେ ଗୋମୁଖୀ

କେଶବ ହୋଇଯିବେ । ବିଷ୍ଣୁ ଏଥରେ ଭୟ ପାଇଗଲେ ଏବଂ ଏପରି ବିଚାରକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଭୈରବ କୁଠାର ପ୍ରହାର କରିବା ଦ୍ୱାରା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଛିଡ଼ିଗଲା । କେଶବଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ନିଜେ ଭୈରବ ଗଣ୍ଡ ସ୍ଳଳରେ ଝୁଲାଇଲେ ଏବଂ ନିଜ ଖର୍ପରରେ ଥିବା ଗୋମାତାର ମୁଣ୍ଡ ଗୋଟିକୁ କେଶବଙ୍କର କନ୍ଧରେ ନେଇ ଲମ୍ବାଇ ଦେଲେ । ମହାମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରି ଭୈରବ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ।

ଏହିପରି ସୃଷ୍ଟି ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କର ପାଠ ଏବଂ ମହାମ୍ୟ ସମର୍କରେ ସାରଳା ମହାଭାରତର ମୁଷଳୀ ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (୪) ବକ୍ରସିଂହ ବଂଶଧର ସିଂହ ସାଗରଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଜୀବଜକ୍ତୁ ଅତିଷ୍ଠ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ସାଗରାସୁରଭୟ ଚାରିଆଡ଼େ ପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ପିତାମହ ବ୍ରହ୍ମ ଏହି ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କୁ ସାଗରସିଂହ ବଧ କରିବାକୁ ପଠାଇଲେ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ନାରାୟଣ ଗୋମୁଖୀ ଚକ୍ରଧାରୀ ଶୁଷ୍ଟି ରୂପରେ ସାଗରସିଂହ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଗୋମୁଖ ଦେଖି ଅସୁର ତାଙ୍କୁ ଆହାର କରିଦେଲା । କେଶବ ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ତାହାଙ୍କର କ୍ଳଳା ଅସୁର ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି କେଶବ ବିଶ୍ଵରୂପ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ଶିଂଘ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ବକ୍ଷ ବିଦୀର୍ଘ କରି ଦୁଇପାଇ ଚିରିଦେଲେ । ଏହାପରେ ମକର ସଂକ୍ରାନ୍ତି ମହୋଦଧିରେ ପ୍ରବେଶ କରି କେଶବ ଜଳକୁଠୀଡ଼ା କଲେ । ଅସୁର ବଧପରେ ସମସ୍ତ ଜୀବମାନେ ସାଗର ମଧ୍ୟରୁ ବାହାରକୁ ଆସିଲେ । ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କ ପାଇଁ ମକର ଉଷ୍ଣବ ପାଳିତ ହେଲା ।

ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କର ମହବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି;
ବୋଲଇ ଜାରାଶବର ଶୁଣସି ରାଜନ
ଗୋମୁଖ କେଶବ ଯେ ଅନାଦି ନିରଞ୍ଜନ ।
ମକର ସଂକ୍ରାନ୍ତିରେ ମଉଦଧୁରେ କରଇ ସ୍ରାହାନ
ରାତ୍ରେଣ ଜାଗର ଦେଇ ନିରାହାରେ ଦୀପଦାନ ।
କେଶବ ସୁମରଣା କରନ୍ତି ଦେବତା ଜନ ଜ୍ଞାତା
ତାହାର କତିକି ଆସି ନୁଆରଇ ଯମ ଯେ ଦେବତା (୫)

ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କର ଏକ ଲାଞ୍ଚ ପଣ୍ଡିମକୁ ଗଢ଼ି କରିବାରୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ଉପରି ହେଲା । ଏହି ନଦୀକୁ ଅଶି ସହସ୍ର ଗନ୍ଧର୍ବ ଖୋଲାଇଥିଲେ ବୋଲି ସାରଳା ଦାସ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଖୋଲାୟବା ସମୟରେ କେଶବ ଲାଞ୍ଚ କୋଦାଳ ବାଜିବାରୁ

ଆଂଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଛିଡ଼ିଗଲା ଏବଂ ଏହା ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୁଳରେ ଅଷ୍ଟଶମ୍ବୁ ରୂପରେ
ଦେଖାଦେଲା । (୯)

ପରିଶେଷରେ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ପଠୀର ମହବୁ ସମ୍ପର୍କରେ ସାରଳାଦାସ
ଏକ ବିବରଣୀ ଦେଇଛନ୍ତି;

ତୋ ରାଜନ ମନ୍ଦିର ସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ଯେ ପ୍ରାଚୀରେ କରନ୍ତି ସାହାନ
ଉପବାସେ ମନ୍ତରେ ଅଷ୍ଟଶମ୍ବୁ କରନ୍ତି ଦରଶନ ।

ନବକୋଟି ତୀର୍ଥସଙ୍ଗେ ଘେନିତା ପୁଷ୍ଟର
ରାତ ଦିବସେ ଆସେ ଯେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ତୀର
ଅଷ୍ଟଶମ୍ବୁ ଦ୍ରଶ୍ୟ କରି ଯେ ଗୋମୁଖେ ପଶଇ
ନକ୍ଷତ୍ର ହୋଇଶ ସେ ସ୍ଵର୍ଗରେ ବସଇ ।

ଏହି ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ପଠୀରେ ଜାରା ଏବଂ ଲହୁହୃଦୟମୁ ନୀଳ ସୁନ୍ଦର ଗିରିରେ
ଉପାସିତ ହେବାକୁ ଥିବା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁପିଣ୍ଡ ଅନ୍ତେଷ୍ଟଣ ପାଇଁ ପରସ୍ପର ବନ୍ଧୁତା ପ୍ଲାପନ
କରିଥିଲେ ।

॥ ତିନି ॥

ସାରଳା ମହାଭାରତ ବର୍ଣ୍ଣତ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ
ମଧ୍ୟମୀଯ ଓଡ଼ିଶାର ଧାର୍ମିକ ପରିବେଶର ଏକ ସୂନ୍ଦର ଆଲୋଚନା ପ୍ଲାନ ପାଇଛି ।
ପ୍ରଥମତଃ ଏହା ପ୍ରାଚୀ- କୃଶ୍ଣଭଦ୍ରା ଅଞ୍ଚଳର ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟର ସୂଚନା ଦିଏ ।
ସାରଳା ଦାସ କାଳରେ ତଥା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବେ ପ୍ରାଚୀ ଅବବାହିକା ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ
ଧାରାର ଏକ ସ୍ତ୍ରୋତ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ନାନା ଧର୍ମଧାରାର ପାରଶ୍ଵରିକ ପ୍ରଭାବରେ
ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ପରିପୁଷ୍ଟ । ଏଣୁ ଏହାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସରେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ
କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଥିଲା; ସେ କଥା ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ବନ୍ଦବ୍ୟ ହୋଇପାରିଛି । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ
ଏହା ଶିବଙ୍କର ଭୈରବ ରୂପ ଧାରଣ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ବିବରଣୀ ଦିଏ ତାହା ସ୍ଵର୍ଗ
ଜଣାଇଦିଏ ଯେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସହଜ୍ୟାନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରତି ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକଦା ଏକ ପ୍ରକାର
ଘୃଣା ଭାବ ଆସିଥିଲା । ପୁଣି ଭୈରବ ବଳି ଗ୍ରହଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶାତ୍ରପୀ/
ତନ୍ତ୍ରପୀ ଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବଳି ପ୍ରଥା ଥିଲା । ଏହାର ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ
ସାରଳାଦାସ ନିଜେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରୀ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଛନ୍ତି । (୯) ଇଂରାଜୀ ଆଲୋଚକ
ଜନ୍ମ ବୋଲୁଟନଙ୍କର ଉକ୍ତ ଏ ଦିଗରେ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ:

ଏଠାକାର ବଳିଦାନକାରୀ ଶିବ ଗୋ ମାଂସ ଖାଉଥିଲେ । ଅର୍ଥାତ୍ ବଳିଦାନକାରୀଙ୍କ ଖାଦ୍ୟ ହୁଆ ଦେବତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ହୋଇଯାଏ । (୧୦) ହୃତୀୟତଃ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଧାରା (ମୁଖ୍ୟତଃ ଶୈବ-ବୈଷ୍ଣବ) ବିବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲା । ଶିବଙ୍କର ଭୈରବ ରୂପଧାରଣ ଏବଂ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ସୃଷ୍ଟି ଏ ବିବାଦର ପରିଚୟ ଦିଏ । ତତୁର୍ଥତଃ ଓଡ଼ିଶାର ଧାରଣାରେ ଶୈବଧର୍ମର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ରହିଥିଲା । ଏହା ଏପରି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲା ସେ ସାରଳା କାଳରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ପ୍ରଭାବ ରହିଥିଲା; ଯଦିବା ଓଡ଼ିଶାର ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥ ପରିଚିତ ଥିଲେ ।

॥ ଚାରି ॥

ସାରଳା ଦାସ ଦୃଷ୍ଟି ବଳୟରେ ପ୍ରଥମେ ଭୈରବ ପ୍ରତ୍ୟେ ମୁଖ୍ୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଶିବଙ୍କର ଉଗ୍ର ରୂପ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଆମ୍ବପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା; ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ଭୈରବ ଅନ୍ୟତମ । (୧୧) ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାନିତ ଭାଷ୍ୟମ୍ୟରେ ଏହି ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରକଟିତ । ମହାଭାରତ ଅନୁଶାସନ ପର୍ବରେ ଶିବ/ରୁଦ୍ରଙ୍କର ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତି ସମକ୍ରତେ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଏହି ଭୈରବ କେବେ ଏକପାଦ ବାମଦେବ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଆଗମ ଗ୍ରହମାନଙ୍କରେ ୨୪ ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ମନ୍ଦିରରେ ଭୈରବ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ମୁକ୍ତଳୀ ପର୍ବରେ ସାରଳା ଦାସ ଏହି ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ପୂର୍ବରୁ ହୁଏତ ଏ ସମକ୍ରତ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ବିବରଣୀକୁ ଅଧ୍ୟନ କରିଥୁବେ ଏବଂ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଚିତ୍ରିତ ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଥୁବେ । ତେଣୁ ଭୈରବଙ୍କର ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ କରିନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ ଶିବଙ୍କର ଭୈରବରୂପ ଧାରଣ ମୂଳରେ ଥିବା ଏକ ଚମକ୍ରାର ଆଖ୍ୟାନ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଛନ୍ତି । ସେହି ଆଖ୍ୟାନ ଅନୁସାରେ ଗୋହତ୍ୟା ପରେ ସେ ଭୈରବ ରୂପ ଧାରଣ କଲେ । ପୁରାଣ ଏବଂ ଶୈବ ଆଗମମାନଙ୍କରେ ଶିବ ତ୍ରିଲୁପ୍ତ କାଟି ଦେବାରୁ ଭୈରବ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । (୧୨) ମାତ୍ର ପଶୁହତ୍ୟା ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ସାରଳା ଦାସ ଏହି ଆଖ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ର / ସହଜମାନ ପଦବି ଉପରେ ଏକ ଆଶେପ ହାଣିଛନ୍ତି । ପୁଣି ଭୈରବଙ୍କର ଅଙ୍ଗ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକ ବସ୍ତୁରେ ବଳି ପ୍ରଥା ଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ସାରଳାଙ୍କ ଭୈରବ ପ୍ରତ୍ୟେଯରେ ବଳି ପ୍ରଥା ଜଡ଼ିତ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଞ୍ଚତିର ସୁଚନା ରହିଛି; ଯାହା ଶୈବ ଧର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ଆକ୍ରାନ୍ତ କରିଛି । ଶିବଙ୍କର ଭୈରବ

ରୂପଧାରଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମ ଉପରେ ଏକ କୁଠାରଙ୍ଗାତ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । କାରଣ ବଳିପ୍ରଥା ଦ୍ୱାରା ସେତେବେଳେ ଶାତ୍ର/ତନ୍ତ୍ର ପ10 ଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ସେ ସବୁ ଉପରେ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହେବାକୁ ଶୈବ ଧର୍ମରେ ଏହି ବାମାଚାର ପଦ୍ଧତି/ଭୈରବ ପ୍ରତ୍ୟେ ମୁଣ୍ଡ ଚେକି ଉଠିଲା । ଶିବ- ଭୈରବ ଏପରି କ୍ଷମତାଶାଳୀ ହୋଇଥିଲେ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ସକଳ ଶାଖା ଏହାଙ୍କ ନିକଟରେ ନତମଣ୍ଡକ ହୋଇଯାଇଥିଲେ ।

ଭୈରବ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ କିପରି ଶୈବ ଧର୍ମର ଆଧୁପତ୍ୟକୁ ସ୍ଵୀକାର କରିବାକୁ ବାଧ ହୋଇଥିଲା ତାହା ସାରଳା ଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ତୁଳି ଯାଇନାହାନ୍ତି । ଭୈରବଙ୍କର ଉପରୁଚିରେ ବିଷ୍ଣୁ ଉପହାସ କରିବାରୁ ସେ ତାହାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡ କାଟି ନିଜ ହାତରେ ଥିବା ଗୋମୁଣ୍ଡ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଠାରେ ଲଗାଇଥିଲେ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ମୁଣ୍ଡଟିକୁ ନିଜେ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଏହି ମୁଣ୍ଡ ବିନିମୟ ମଧ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଦ୍ଧତିର ସୂଚନା ଦିଏ । ଗୋମୁଖ1 କେଶବ ଭୈରବଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ଏହା ଜଣାଇଦିଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀ- ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶୈବଧର୍ମର ଅପ୍ରତିହତ ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ଧର୍ମ ଧାରଣାରେ ଆଧୁପତ୍ୟ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବ କାଳରେ ଥିଲା । ପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍ତରେ ଜଣାଇ ଦିଆଯାଇପାରେ ଯେ ଏକଦା ଶିବ- ଭୈରବ ଏତେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦେବତା ଥିଲେ ବୋଲି ପୁରୁଷୋତ୍ମନ ପ10ରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସିଂହାସନରେ ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଥିଲା । (୧୩) ଶୈବ ଧର୍ମର ଆଧୁପତ୍ୟକୁ ଧର୍ମଧାରଣାରେ ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଥିଲା ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

॥ ପାଞ୍ଚ ॥

ସାରଳା ଦାସ ଚିହ୍ନିତ ଭୈରବ ସୃଷ୍ଟି ଗୋମୁଖ1 କେଶବ ବାପ୍ତବିଜ ଓଡ଼ିଶା ଧର୍ମଧାରଣା (ବିଶେଷତଃ ପ୍ରାଚୀ- ପୁରୁଷୋତ୍ମନ କ୍ଷେତ୍ର ଅଞ୍ଚଳ ଧର୍ମଧାରଣା)ର ଏକ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ଅଳ୍ପ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ମୂର୍ତ୍ତିତତ୍ତ୍ଵ ଆଲୋଚକମାନେ ଗୋମୁଖ କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଗୋମୁଖ1 କେଶବ କଥାର ସୂଚନା ଦେଇନାହାନ୍ତି । (୧୪) ଜୀତେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବାନାର୍ଜି ଗୋମୁଖ ମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇ କହିଛନ୍ତି:

Thus Gomukha, the Yaksa or upasaka or Rsabhanatha, the first tirthamkara, must have been derived from Siva, as his bull mount, and such of his attributes as battle axe, nose etc. prove; his bull face is reminiscent of a mode of representing Nandi,

really Siva himself in his hybrid theriomorphic form. (୧୪)

ବାନାର୍ଜୀଙ୍କ କଥାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଲେ ଏକଥା ସଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଗୋମୁଖ ମୁଖ୍ୟତଃ ଶୈବ ଧର୍ମଧାରାର ସଂକେତ ବହନ କରେ । ମାତ୍ର ସାରଳା ବର୍ଣ୍ଣତ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ଏକ ବିଚିତ୍ର ବିଗ୍ରହ । ଏହା ଦୁଇଟି ଧର୍ମଧାରାର ସମନ୍ୟର କଥା ପ୍ରକାଶ କରେ- ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ । ଏକ ପକ୍ଷରେ ଗୋମୁଖ ଶୈବଧର୍ମର ସଂକେତ; ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ କେଶବ (ସମ୍ବ୍ରଦ ମଧ୍ୟରେ ଶୟନ କରିଥିବା ବିଷ୍ଣୁ) ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସଂକେତ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏହିପରି କେତେକ ରୂପ ଯଥା ବରାହ, ନରସିଂହ, ହୃଦ୍ରୁବ, ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ଓ ଡିଶାରେ ଅଭାବ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଯାହା ଜଣାଯାଏ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ମୁଣ୍ଡ କେବଳ ପ୍ରାଚୀ ପୁରୁଷୋରମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥିଲା । ସାରଳା ଦାସ ଶୈବ- ଭୈରବଙ୍କର ଆଧ୍ୟପତ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସାରଳାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ ଗୋଶତ୍ର ସାଗର ସିଂହଙ୍କର ବଧକାରୀ ଥିଲେ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ । ସାରଳାଙ୍କ ଏ ସମ୍ପର୍କିତ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାଙ୍କ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ପଠିୟି ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵରେ ଯେଉଁ ସମନ୍ୟ ଭାବ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ତତ୍ତ୍ଵକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ- ଏକଥା ସାରଳା ଦାସ ଜାରା ଶବର ଜନ୍ମହୃଦୟମୁକ୍ତ ବୁଝାଇ ଦେଇଥିଲା ବୋଲି ସୂଚାଇଛନ୍ତି । ଶୈବ- ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମ୍ବିଶ୍ଵରରେ ଗଠିତ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ତତ୍ତ୍ଵପରି ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ ହେବା ଉଚିତ- ତାହା ଜାରା ଶବର ଜନ୍ମହୃଦୟମୁକ୍ତ ଯେପରି ବୁଝାଇଦେଲା ତାହା ଜଣାଇଦିଏ ଯେ ସାରଳା ତାଙ୍କ କାଳରେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋରମ ପଠିୟି ଶୈବ- ବୈଷ୍ଣବ- ବୌଦ୍ଧତତ୍ତ୍ଵଙ୍କ ଧର୍ମଧାରଣାର ସମ୍ବିଶ୍ଵର (ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵ) ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ନିକଟରେ ପ୍ରାଚୀ ଅଞ୍ଚଳ ପାଖରେ ଏପରି ଧର୍ମଧାରଣାର ସମ୍ବିଶ୍ଵର ଘଟିଷାରିଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ସାରଳା ବର୍ଣ୍ଣତ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ଯେ ଅନାଦି ନିରଜନ/ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ସତ୍ୟମୁଗର ଦେବତା- ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ଏ କଥା ସଷ୍ଟ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଶବରଦେବତା ରୂପେ ପୂଜିତ ହେବା କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ପୂଜିତ ଥିଲେ । ହୁଏତ ଆଦିମ ଧର୍ମଧାରଣାର ଏହା ଏକ ପଠିୟି ରୂପେ ପ୍ରଥମେ ପରିଚିତ ଥିଲା; ପରେ ହିନ୍ଦୁକରଣ ଦ୍ୱାରା ଗୋମୁଖୀ କେଶବ ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା ।

ଗୋମୁଖୀ କେଶବଙ୍କର ପଠିୟି ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ଥିଲା । ଗୋମୁଖୀ

କେଶବ ପରେ ପ୍ରାଚୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅଷ୍ଟଶମୁଦ୍ରୀ ୧୦ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଥିଲା ବୋଲି ସାରଳାଦାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀ ପୁରୁଷୋରମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଦିମ ଧର୍ମଧାରଣା ଚର୍ଚା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋମୁଖୀ ୧ କେଶବ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦିଗ - ଏକଥା ସାରଳା ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ କହିଛନ୍ତି । ସମ୍ବ୍ରଦ୍ଧ ପ୍ରାଚୀ- ପୁରୁଷୋରମ ଅଞ୍ଚଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ - ବୌଦ୍ଧ - ଜୈନ ଧର୍ମ ଉଚ୍ଚାନ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାୟତଃ ଆଦିମ ଧର୍ମଧାରା (ଶବ୍ଦ ଧର୍ମଧାରା) ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ଥିଲା ଏକଥା ସାରଳା ମହାଭାରତର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରକାଶିତ । ସେହି ଆଦିମ ଧର୍ମଧାରଣାର ଏକ ମୂଳସୂତ୍ର ଥିଲେ ଗୋମୁଖୀ ୧ କେଶବ ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିବା ନାଗାନ୍ଧିନ ସହ ଯୁଦ୍ଧରେ ଅଞ୍ଚଳନକୁ ମତ୍ତୁୟ ଏବଂ ପରେ ତାଙ୍କର ପୁନର୍ଜୀବନ ଲାଭ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ (ସାରଳା ମହାଭାରତ, ସରାପର୍, ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ୧୯୭୮, ପୃଷ୍ଠା- ୪୮୧ - ୭୧୭) ନୀଳେନ୍ଦ୍ରୀହରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ (ସାରଳା ମହାଭାରତ, ମଧ୍ୟପର୍ବ, ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୧୯୭୪, ପୃ- ୪୫୦ - ୪୧୧) ଓ ସ୍ଵଭବତ୍ତାହରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ବିଦୂପାମ୍ବକ କଥ୍ୟୋପକଥନ ଭିତରେ (ସାରଳା ମହାଭାରତ, ମଧ୍ୟପର୍ବ, ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ୧୯୭୪, ପୃ- ୨୧୭ - ୨୭୭) ଶୈବ- ବୈଷ୍ଣବ ବିବାଦର ପ୍ରତିପଳନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦାଶ, ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ, “ଖଦେୟାତର ଦ୍ୱ୍ୟତି”, ୧୯୮୪, କଟକ, ପୃ-୪୭
୨. ସାରଳା ମହାଭାରତ, ମୂଷଳୀ ପର୍ବ, ୧୯୭୦, ଓଡ଼ିଶା ସରକାର ସାଂସ୍କୃତିକ ବ୍ୟାପାର ବିଭାଗ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ପୃ-୧୦୦-୧୦୮ ।
୩. ତତ୍ରେବ; ପୃ - ୧୦୭ ।
୪. ତତ୍ରେବ; ପୃ - ୧୦୭ ।
୫. ତତ୍ରେବ
୬. ତତ୍ରେବ; ପୃ - ୧୦୭;
୭. ଗୋମୁଖୀ ୧ କେଶବର ଲାଞ୍ଜ ଯେ ପଛିମ ମୂରତି ତହୁଁ ସେ ପ୍ରାଚୀନାମେ ହେଲା ନଦୀଯେ ଉପ୍ରଭି । ଅଶି ସହସ୍ର ଗନ୍ଧବ ଆଣିଲେ ତାହା ଖୋଲି କେଶବ ଲାଞ୍ଜ ଛାଡ଼ିଲା ଯେ ବାହିଣୀ କୋଦାଳି । ଆଠ ଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଛାଡ଼ିଗଲା ଯେ ଲାଙ୍ଘୁଡ଼ ଅଷ୍ଟଶମୁ ହୋଇଲେ ସେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୁଳର । ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର କପାଳେଶ୍ୱର ଶୋଭନେଶ୍ୱର ଗ୍ରାମେଶ୍ୱର ହର ଶକ୍ତରେଶ୍ୱର ସୋମେଶ୍ୱର ନାଟକେଶ୍ୱର ଶୁକ୍ଳେଶ୍ୱର ।

୮. ତତ୍ରେବ; ପୃ- ୧୦୭ ।
୯. ସାରଳା ଦାସ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବରେ ରାମଚଣ୍ଡ୍ରଙ୍କୁ ନିମ୍ନୋତ୍ତ ମତେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।
ଶ୍ରୀରାମ ପୂଜନେ ରାମଚଣ୍ଡ୍ର ନାମ ହେଲା
ରାଜନିଯୋଗ ହେଲା ମାଗୋ କିଛି ନ ହୁରିଲା ।
ପ୍ରତିଦିନ କାହଁ ଆଣି ଖାଉ ମହାମାୟ
ତିନିଶ ଷାଠିଏ ଦିନ ପଡ଼ିଆ ନୁହଇ ।
ଦିଲ୍ଲୀ ଯେ ତିଙ୍ଗର ମାଗୋ ମାଳବ କୁଞ୍ଜର
ଏତେ ଦୂରୁଁ ଆଣି ମାଗୋ ପୋଷ୍ଟୁ ଉଦର ।
- ଡିଗର (ଉଦ୍‌ବିଦ୍ୟା ବା କ୍ୟମତାଶାଳୀ) ଦିଲ୍ଲୀ । ମାଳବ ଓ କୁଞ୍ଜର (କାଲିଞ୍ଜର) ପରି ସୁଦୂର ଦେଶରୁ
ଭୋଗ ଆଣି ରାମଚଣ୍ଡ୍ର ଉଦର ପୋଷ୍ଟୁଥିବା କଥା କବି ଏହି ପ୍ରବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଶତ୍ରୁ
ରାଜ୍ୟରୁ ଧୂତ ହୋଇ ଯେଉଁ ବଦୀମାନେ ଆସୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ରାମଚଣ୍ଡ୍ର
ଉଦର ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ପୂର୍ବକାଳରେ ନରବଳି ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା; ଆଉ ବନୀକୁତ
ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କ ଠାରେ ବଳିଦେବା ସାଧାରଣ କଥା ଥିଲା । ପାଣିଗ୍ରାହୀ,
କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, ପ୍ରବନ୍ଧ ମାନସ, ପୃ- ୧୪୭ - ୧୪୮ ।
୧୦. ବୋଲଟିନ୍, ଜନ, ମୋ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସାରଳା ଦାସ ଓ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ, ସାରଲୋସମୀକ୍ଷା,
ସାରଳା ସ୍ନାନକ, ତେବୁଳିପଦା, ୫ଙ୍କଡ଼, କଟକ, ୧୯୭୯, ପୃ ୭୭-୭୯ ।
୧୧. Donaldson, T.E., Hindu Temple Art in Orissa ,Vol-III, Leiden,
p. 1107- 1108.
୧୨. Banerji, J.N., The Development of Hindu iconography, 1985,
Delhi, p. 465.
୧୩. ପୁରଣୋମ ପାଠରେ ଭୈରବ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ନାନ ସମର୍କତ ବିବରଣୀ ପାଇଁ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ; ଦାଶ
ଗଗନେନ୍ଦ୍ର ନାଥ, ପୂର୍ବେତ୍ତ ପୁଷ୍ଟକ, ପୃ- ୪୩- ୪୭ । ଜଗନ୍ନାଥ ଉଦ୍‌ବିଦ୍ୟା ଉଦ୍‌ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟେ
ପାଇଁ;
- Stietercron, H.v., "The Saiva component in the early evolution
of Jagannatha," The Cult of Jagannath and the Regional
Tradition of Orissa, ed. Eschmann, Kulke and Tripathy, 1978/
1986, New Delhi, chapter-VI.
୧୪. Banerji, J.N; ପୂର୍ବେତ୍ତ ପୁଷ୍ଟକ, ପୃ- ୧୪୯ ।
୧୫. ତତ୍ରେବ; ପୃ- ୪୭୭ ।

ଏକାପ୍ରକାଳିଙ୍ଗରାଜ

॥ ଏକ ॥

୨୦° ୧୫' ଠାରୁ ୮୫° ୫୦' (ଅକ୍ଷାଂଶ- ଦ୍ରାଘିମା) ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଭୁବନେଶ୍ୱର ସଂଖ୍ୟାଧୂକ ତାର୍ଥୀଯାତ୍ରୀ ଏବଂ ଉତ୍ତମାନଙ୍କର ଉପାସନାର ଆକର୍ଷଣୀୟ କ୍ଷେତ୍ର ହିସାବରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସ୍ଵପରିଚିତ । ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ପୁରାତତ୍ତ୍ଵ ଉପରେ ବିପ୍ରାରିତ ଆଲୋଚନା ବହୁ ଶିତିହ୍ୟ ଓ ସଂଭୂତି ପ୍ରେମୀ ଛାଡ଼ି ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏତିହାସିକ ସ୍ଵର୍ଗତଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଉତ୍କୁର ବିଦ୍ୟା ଦେହେଜିଆ ଏବଂ ଉତ୍କୁର ଚମାସ ତୋନାଳତସନ୍ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନଙ୍କରେ ଏକ ନିର୍ଭର୍ଯ୍ୟାଗ୍ୟ ତଥ୍ୟନିଷ୍ଠ ବିବରଣୀ ଉପଲ୍ଲାପିତ କରିଛନ୍ତି । (୧) ଏହା ସବେ ପୁରାତନ ତଥ୍ୟର ପୁନର୍ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏବଂ କୃତନ ତଥ୍ୟର ସହ୍ୟୋଗରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଉପରେ ଅଧୂକ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇପାରିବ । ଅଧୁନା ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କେଉଁ କେଉଁ ନାମ ଦ୍ୱାରା ପରିଚିତ ଥିଲା ଏବଂ ସେସବୁ ନାମକରଣର ପ୍ରାମାଣିକତା ତଥା ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟଦେବତା ଲିଙ୍ଗରାଜ ସମ୍ପର୍କରେ କେତେକ କୃତନ ତଥ୍ୟ ଉପଲ୍ଲାପିତ କରାଯାଇଛି । ଏଥୁପାଇଁ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖ ବିବରଣୀ ଏବଂ ପାରମରିକ ବିବରଣୀର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

॥ ଦୁଇ ॥

ଭୁବନେଶ୍ୱର ନାମଟି ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗରାଜଦ୍ଵାରା କାଳରେ ସ୍ଵପରିଚିତ ଥିଲା; ଯଦିବା ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ନାମମାନ ଏହି ଧର୍ମପ୍ଲାନ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଉଥିଲା । (୨) ଏହି କାଳରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଏକାପ୍ରକା, କୃତ୍ତିବାସ କ୍ଷେତ୍ର, ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱର, ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକୁଟରି, ପରିଶେଷରେ ଲିଙ୍ଗରାଜ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।

(୩) ଗଙ୍ଗାବଂଶର ଶିଳାଲେଖ ଗୁଡ଼ିକରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା କୃତ୍ତିବାସ ରୂପେ ଉଲ୍ଲେଖ କରା ହୋଇଛି । (୪) ଏହି କାଳରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଏକାମ୍ରକ ଅଜଣା ନଥୁଲା । ଶ୍ଵାନଟି ପ୍ରଥମେ କାହିଁକି ଏକାମ୍ରକ ରୂପେ ସୁପରିଚିତ ଥିଲା ଏବଂ ପରେ କୃତ୍ତିବାସ, ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗରାଜ (ଭୁବନେଶ୍ୱର), କିପରି ପରିଚିତ ହେଲା, ତାହାର ଆଲୋଚନା ପ୍ରଥମେ କରାଯାଇପାରେ ।

ଏକାମ୍ରକ:

ଏକାମ୍ର ପୁରାଣ, ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣତ୍ର ମହୋଦୟ, କପିଳ ସଂହିତା ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳା ଓ ତାମ୍ରଲେଖ ଗୁଡ଼ିକରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଏକାମ୍ରକ ନାମରେ ସୂଚିତ । ଏକାମ୍ର ପୁରାଣ ଉଭୟ ଏକାମ୍ର ଏବଂ ଏକାମ୍ରକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛି । ଏହାର ଚତୁର୍ଦ୍ଧଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏକାମ୍ରକ ଷେତ୍ର କଥା ଉଲ୍ଲିଖିତ;

ଏକାମ୍ରକ ବନଂ ନାମ ପ୍ରଖ୍ୟାତଂ ଭୁବନତ୍ରୟେ
ମମଷେତ୍ରବରଂ ଶ୍ରୀମାନ୍ ନଦୀ ଗନ୍ଧବତୀତଟେ (୫)

ଏକାମ୍ରକ ବନଂ ଗଢା ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକୂଟାତ୍ରିଶିଖରେ
ପ୍ରସାଦଂ ତତ୍ର କୃତ୍ତା ଚ ଲିଙ୍ଗସ୍ୟାରାଧନାଂ କୁରୁ । (୬)

ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣତ୍ର ମହୋଦୟରେ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ରହିଛି;

ଏକାମ୍ରକଂ ଚ ତତ୍ରଷେତ୍ରଂ ବାରଣସ୍ୟାଧୂକଂ ମୁନେ
ବୁନ୍ଦାପ୍ୟଂ ସର୍ବଦେବାନାଂ ନୃରାଶାମପର୍ବଗଦଂ ।

ତବ ପ୍ରୀତ୍ୟା ଚ କଥୃତଂ ଗୋପନୀୟଂ ପରଂ ଶୁଭଂ
ବାରଣସ୍ୟାଧୂକଂ ପୁଣ୍ୟ କୌଟିଲିଙ୍ଗ ବିଭୂଷିତଂ । (୭)

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳା ଓ ତାମ୍ରଫଳକରେ ଶ୍ଵାନଟିର ନାମ ସ୍ଵଷ୍ଟ ଭାବରେ ଏକାମ୍ରକ ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବିଷ୍ଟ ଅଭିଲେଖମାଳା ମଧ୍ୟରେ ୩୦୦ ଶ୍ରୀଷ୍ଠାଭର କଣାସ ତାମ୍ରଲେଖ ଏବଂ ଶାନ୍ତିକର ଦେବକର ଦ୍ଵିତୀୟ ସମ୍ଭବରେ ଉକ୍ତିରେ ଅନୁଗୁଳ ତାମ୍ରଲେଖରେ (୮) ଏହି ନାମ ଏକାମ୍ରକ ବୋଲି ସୂଚିତ । ଏଥୁରୁ ମୁଁ ଅନୁମାନ କରେ ଯେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏକାମ୍ରକ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା; ପରେ ଏକାମ୍ର ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଉଭୟରିତ ହେଲା । ଉଭୟ ପାରମ୍ପରିକ ବିବରଣୀ ଏବଂ ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖୀୟ ବିବରଣୀରେ ଏହା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏପରି ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନିଆଯାଇଛି । ଆବିଷ୍ଟ ପୁରାତନ ଅଭିଲେଖୀୟ ଉପାଦାନ ମଧ୍ୟରେ କଣାସଠାରୁ

ପ୍ରାପ୍ତ ତାମ୍ରଲେଖରେ ଏକାମ୍ରକର ସର୍ବପ୍ରଥମ ସୁଚନା ମିଳିଛି । ଏହି ଅଭିଲେଖର ସମୟ ୪୯୯ - ୧୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧ ଭାବରେ ଜଣାଇଦିଏ ଯେ ଏକାମ୍ରକ ନାମଟି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆମ ୪୯ ର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପରିଚିତ ନାମ ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ମୌର୍ୟ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକଙ୍କର ଧଉଳିରେ ଥିବା ସୁତନ୍ତ ଶିଳାନ୍ତାଶାସନ ଏବଂ କଳିଙ୍ଗ ସମ୍ରାଟ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀମୂଳା ଶିଳାଲେଖରେ ଏହି ନାମ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏଥରୁ ଅଶୋକ - ଖାରବେଳ କାଳରେ ଏକାମ୍ରକ ନାମ ସୁପରିଚିତ ନଥିଲା ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନେବା ଅନୁଚିତ । ହୁଏତ ଏହି ଦୁଇ ନରପତିଙ୍କର ବିବରଣୀରେ ଏକାମ୍ରକର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅପ୍ରାସଜିକ ମନେ ହୋଇଥିବ; କିମ୍ବା ତାହାର ଆବଶ୍ୟକତା ନଥିବ । ତେବେ କଣାସ ତାମ୍ରଲେଖ ପ୍ରଦର ବିବରଣୀରୁ ଏକଥା ସମ୍ବନ୍ଧ ଯେ ଏକାମ୍ରକ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଏକ ବହୁ ପରିଚିତ ପ୍ରାଚୀନ ନାମ । ଏହି ତାମ୍ରଲେଖ ମଣିନାଗେଶ୍ୱର ଉଚ୍ଚାରକଙ୍କର ମଠରେ ଭୋଗ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଥାଏ । (୧୧) ଏହି ତାମ୍ରଲେଖର ପାଠକ ଲିପିତର୍ଭବିତ ସ୍ଵର୍ଗତଃ ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାରଙ୍କର ମତାନ୍ତାସାରେ ଏକାମ୍ରକରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ମଣିନାଗେଶ୍ୱର ଉଚ୍ଚାରକଙ୍କର ମଠ । ମଣିନାଗେଶ୍ୱର ମଠକୁ କଣାସ ମଠ ହିସାବରେ ସରକାର ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ତେବେ କଣାସ ଅଞ୍ଚଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେତେବେଳେ ଏକାମ୍ରକ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇନଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଏକାମ୍ରକ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାଖରେ ମଣିନାଗେଶ୍ୱର ମଠ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । (୧୨) କଣାସ ମଠକୁ ଏହି ତାମ୍ରଲେଖ ହସ୍ତାନ୍ତର ହୋଇଥିବାର ଦୁଇଟି ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟ କାରଣ ଥାଇପାରେ;

(୧) ଏକାମ୍ରକ - ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପ୍ରକୃତରେ ମଣିନାଗେଶ୍ୱର ମଠ ଥିଲା ଏବଂ ସମୟ କ୍ରମେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯିବାରୁ ବା ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ ଏହି ତାମ୍ରଲେଖ କଣାସ ମଠକୁ ଘାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିବ ।

(୨) ମଣିନାଗେଶ୍ୱର ମଠ ଧ୍ୟସ ପାଇବା/ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁ ମୂଳ ମଠର କେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କଣାସ ମଠ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବେ ଏବଂ ଏହା ଯୋଗୁ ତାମ୍ରଲେଖଟି ସେହି କଣାସ ମଠକୁ ଘାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିବ ।

ଏହା ଯଥେଷ୍ଟ ଗବେଷଣା ଅପେକ୍ଷା କରେ ଏବଂ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗ୍ରହଣ କରି ହେବ ନାହିଁ । ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ଏକାମ୍ରକ କ୍ଷେତ୍ର ୨୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଣାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପି ନଥିଲା; ଯଦିବା ଏକାମ୍ରକ - ଭୁବନେଶ୍ୱର

ସୀମାରେ କଣାସ ପରି କେତେକ ଗ୍ରାମ ଅବସ୍ଥିତ । ଏ ସମସ୍ୟାକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ଏହି ତାମ୍ରଲେଖ ବିବରଣୀ ଭିତିରେ ଏତିକି କୃହୀୟାଜପାରିବ ଯେ ଅନ୍ତରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ- ଷଷ୍ଠ ଶତକରେ ଏକାମ୍ରକ ଏକ ଶୈବପାଠ ହିସାବରେ ସ୍ଵପରିଚିତ ଥିଲା ।

ସ୍ଥାନଟିର ନାମ କାହିଁକି ଏକାମ୍ରକ ହେଲା ତାହାର ଏକ ବିବରଣୀ ଏକାମ୍ର ପୁରାଣରେ ଛାନ ପାଇଛି । (୧୧)

୧. ଏକାମ୍ରକ ବନଂ ଗଢା ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକୁଟାତ୍ରିଶିଖରେ

ପ୍ରାସାଦଂ ତତ୍ର କୃତ୍ତା ଚ ଲିଙ୍ଗସ୍ୟାରାଧନାଂ କୁରୁ ।

୨. ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକୁଟଗିରେ ପୃଷ୍ଠେ ଏକାମ୍ରକତରୁଃ ସ୍ମୃତଃ

କ୍ରୋଶମାତ୍ର ପରିଶାହ୍ ଶାଖା ସଞ୍ଚୟମଣ୍ଡିତ୍ୟଃ ॥

ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ଏକଥା ସଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଏକାମ୍ରକ ତରୁ ପାଇଁ ଯେଉଁ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା ତାହା ଏକାମ୍ରକ କ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଗଙ୍ଗାସମ୍ପାଦ ଅନଙ୍ଗଭାଇଙ୍କର ଦୁହିତା ଚନ୍ଦ୍ରିକା ଦେବାଙ୍କର ଅନନ୍ତ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିର ଶିଳାଳିପି ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି । (୧୨) ପାରମାରିକ ବିବରଣୀର ବିଶ୍ଵେଷଣରୁ ଜଣାୟାଏ ଯେ ପ୍ରଥମେ ବହୁ ଦୂର ପ୍ରସାରିତ ଏକ ବୃକ୍ଷରେ ମାତ୍ର ଏକ ଆମ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଥିବାରୁ ସେହି ଏକମାତ୍ର ଆମ ପାଇଁ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ତେଣୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାମ ଥିଲା ଏକାମ୍ରକ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଅଛି । ଏକାମ୍ରକ ମଧ୍ୟ ଏକ ଆମକୁ ସୂଚାଇଥାଏ । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ କ୍ଷେତ୍ରର ପରିସୀମା ଏକ ଆମ ସଦୃଶ ହୋଇଥିବାରୁ ଜୌଗୋଳିକ କଲେବରକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏପରି ନାମକରଣ କରାୟାଇଥିବ । ଏହାର ଅର୍ଥ- ଏକାମ୍ରକ କ୍ଷେତ୍ର ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନେଇ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ତାହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଆମ ପରି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପରିଚିତ ଅଷ୍ଟାୟତନ ଶିବ ଲିଙ୍ଗ ବେଶ୍ଵିତ ସିଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ର ଏକାମ୍ର ସଦୃଶ ହୋଇଥିବାରୁ ଏପରି ନାମକରଣ କରାୟାଇଥିବ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏପରି କହନାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନକରି ଆମ ବୃକ୍ଷ ଥିବା କ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରାୟାଇ ପୁରାଣ ରଚନା କରାୟାଇଥିବ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏକାମ୍ରକ ଶବ୍ଦଟି କ୍ଷେତ୍ରର ଜୌଗୋଳିକ ଆକାରର ସୂଚନା ଦିଏ ।

ସ୍ଵର୍ଗରେ ଏତିହାସିକ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ମତ (ଏକାମ୍ର ସମର୍କିତ) ଏଠାରେ ବିଚାର କରାୟାଇପାରେ; “ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ରାଜା ବା ଧର୍ମପରାଯଣ ଧନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ଆମ ଉଦ୍ୟାନ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏଥରେ ଅସଂଖ୍ୟ ରଷ୍ଟି, ମୁନି ବା ସିଦ୍ଧ ଅର୍ହତ ତପସ୍ୟା

ଆଚରଣ କରି କାଳଯାପନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧ ଯତିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଆସୁ ଉଦ୍ୟାନ ନିର୍ମାଣ କରିବା ଗୋଟିଏ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଆମ୍ବବନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମପ୍ରଚାରର ପ୍ରିୟ ସ୍ଥଳ । ଏହାର ଅନେକ ଉଦାହରଣ ଦେଖାଇଁ ନଗରୀ ନିକଟରେ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରୂହମାନଙ୍କରୁ ମିଳେ । ଅମ୍ବପାଳି, ବିଦେଲିଷ୍ଠ ଦେଶରେ ମଖଦେବ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନିବାସ ନିମତ୍ତେ ହୁଇଛି ଆମ୍ବବନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ ରହି ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ।

ସ୍ଵର୍ଗତଃ ମହାପାତ୍ର ଏକାଧୂକ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଯେ ଏକାମ୍ବକ ନାମଟି ଏହିପରି ବୌଦ୍ଧ ଉଦ୍ୟାନ ଯୋଗୁଁ ସମ୍ବବ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାନଟିର ନାମ ଏକ ଆମ୍ବକ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଉଦ୍ୟାନ, ବୃକ୍ଷ ବା ଫଳକୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନରେ ଦେଇନାଥାଏ । ସ୍ଵର୍ଗତଃ ମହାପାତ୍ରଙ୍କର ଏପରି ଅନୁମାନ ପଛରେ ଏକାନ୍ତ ନିର୍ଭର୍ଯ୍ୟାଗ୍ୟ ପ୍ରାମାଣିକ ଉପାଦାନର ଅଭାବ ଅଛି ।

ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅନୁମାନକୁ ସହଜରେ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇହେବ ନାହିଁ । ବୃକ୍ଷଟିରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଆୟ ଫଳୁଥିଲା ଏବଂ ତାହାର ଆକାର ଓ ଛିତିରେ କିଛି ବେଚିତ୍ର୍ୟ ଥିଲା, ଯାହା ହୁଏତ ସେତେବେଳର ଡଢିଶାର କୌଣସି ଧର୍ମ ଲ୍ଲକରେ ନଥିଲା । ଏହି ରହସ୍ୟମନ୍ୟ ଆମ୍ବପାଇଁ ହୁଏତ କ୍ଷେତ୍ରର ଏପରି ନାମକରଣ କରାଯାଇପାରିଥିବ । Julius Lipner କର ଏକମତ ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରଣିଧାନ ଯୋଗ୍ୟ; Mention of mangoes brings to mind the following example, taken from a newspaper report, which illustrates well the Hindu's penchart for perceiving the sacred in unexpected places. The report tells of a mango being discovered, still on its tree in what looked like human shape. People came from miles around to worship this chosen manifestation of the deity.

(୧୪) ଆଦିମ ଉପାସନା ସହିତ ଏହି ରହସ୍ୟମନ୍ୟ ଆମ୍ବର କି ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା (ବା ଗୌଦ୍ଧ-ଶୈବ ଉପାସନା ସହିତ ଏହି ଏକବିରାମ ରହସ୍ୟମନ୍ୟ ଆମ୍ବର କି ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା) ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରୁ ଛିର କରିବା ଅସମ୍ଭବ ।

॥ ତିନି ॥

ତ୍ରିକୁଳବନେଶ୍ୱର-କୃତିବାସ

ଏକାମ୍ବ ପୁରାଣରେ ଏକାମ୍ବକ କ୍ଷେତ୍ରର ଏକ ସ୍ଥାନଟିଯି ପର୍ଯ୍ୟାୟ (ଶୈବଧର୍ମ ସଂପ୍ରସାରଣା)ର ଚିତ୍ର ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଛି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଗୌଡାଧୂପ ଶଶାଙ୍କ

ଶାସନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏକାମ୍ର ପୁରାଣରେ ଶୌଭାଧ୍ୟ ଶଶାଙ୍କ ଏକ ଶୈବମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । (୧୪) ଏହି ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ହିସାବରେ ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇବାରେ ଶଶାଙ୍କ ସଫଳ ହୋଇଥିଲେ । ଏତିହାସିକ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ ମତାନ୍ତ୍ରସାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତକ ପୂର୍ବରୁ ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଅନେକ ଶୈବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଶଶାଙ୍କଙ୍କ କାଳରୁ ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ପ୍ରମୁଖ ମନ୍ଦିର ରୂପେ ସୁପରିଚିତ ହେଲା । (୧୫) ଶଶାଙ୍କ ରାଜତ୍ତ କାଳରେ ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ଏକାମ୍ରକଠାରେ ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧ କୀର୍ତ୍ତର ଧ୍ୟସ କରାଯାଇ ବିଭିନ୍ନ ଶୈବପଠୀ ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇଥିଲା ।

ଯଦିବା ଏକାମ୍ରକ ଷେତ୍ର ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱର ପଠୀ ରୂପେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପରିଚିତ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଖାନର ନାମ ତ୍ରିଭୁବନେଶ୍ୱର-ଏକାମ୍ରକ ବ୍ୟତୀତ କୃତିବାସ ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତକଠାରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବୀର ପ୍ରାମାଣିକ ଉପାଦାନରେ ଏହି କୃତିବାସ ନାମ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । (୧୬) କୃତିବାସ (କୃତିବାସ) ନାମଟି କାହିଁକି ଏହି ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟଦେବତା ନାମ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥିଲା, ତାହାର ଆଲୋଚନା ଅପରିହାର୍ୟ ।

ଶୁଭ୍ର ଯର୍ଜୁବେଦରେ କୃତିବାସ ନାମକରଣ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ରହିଛି । (୧୮) ଏଥରେ ଥିବା ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ କୃତିବାସ କୃତି (ଚର୍ମ) ଏବଂ ବାସ (ବସ୍ତ)ର ସମାହାରରେ ଗଠିତ ଏବଂ ଯେଉଁ ଦେବତାଙ୍କର ବାସ କୃତି ତାହାଙ୍କୁ କୃତିବାସ ନାମରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଏହି କୃତିବାସ ନାମରୁ ଏକଥା ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶିବ ଗଜାସୁରଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ତାହାର ମୁହୂର୍ତ୍ତକାଳର ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷା କରି ତାହାର ଶରୀର (ଚର୍ମ କଲେବର)କୁ ବସ୍ତ ହିସାବରେ ପରିଧାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ କୃତିବାସ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ବିବରଣୀ ସର୍ବଜନ ଗୁହୀତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟମୀଯ ଓଡ଼ିଶାର ପାରମାରିକ ବିବରଣୀରେ ଏହା ଖାନପାଇନାହିଁ । ଏକାମ୍ରକ ଶିବଙ୍କର କୃତିବାସ ନାମକରଣର ଅନ୍ୟ ଏକ କାରଣ ଆମ ଜନଶୂନ୍ୟରେ ଖାନ ପାଇଛି । ଏହି ବିବରଣୀକୁ ନେଇ ରଚିତ ସ୍କଲପୁରାଣ (ଏକାମ୍ର ପୁରାଣ, ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାକ୍ରି ମହୋଦୟ) ଶିବଙ୍କର କୃତିବାସ ନାମକରଣର ପ୍ରଥମ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ସହିତ ଅବଶ୍ୟ ପରିଚିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏପରି ନାମକରଣକୁ ସେମାନେ ସନ୍ଦେହ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଏକାମ୍ରକ-ଶିବଙ୍କର ଏହି ନାମକରଣର ରହସ୍ୟ ଉଦ୍ଘାଟନ କରିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ।

ସେହି ଆଗ୍ରହ/ଅନୁସନ୍ଧାନକୁ ଏକ ଦୂତନ ତଥ୍ୟ ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ଏକାମ୍ର ପୁରାଣରେ ସେହି ଜିନ ବିବରଣୀଟି ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ଯାନ ପାଇଛି;

“ମାତଙ୍ଗ ନାମକ ଦୈତ୍ୟର ପୁତ୍ର ଥିଲା ଦୁମିଳ । ଦୁମିଳଙ୍କର ଏକ ଶତ ପୁତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ପୃଥୁଲୋମା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଥିଲେ; କୃତି ଏବଂ ବାସ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଥିଲେ । ରାଜା ଦୁମିଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ଏକ ବର ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ବର ଅନୁସାରେ ତାଙ୍କ ଦୁଇ ପୁତ୍ର କୃତି ଏବଂ ବାସ କୌଣସି ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ନିହତ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । କୃତି ଏହା ଫଳରେ ଭୟଙ୍କର ହୋଇ ନିଜ ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କୁ ନେଇ ବନକୁ ଗଲେ ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ସେମାନେ କ୍ଲାନ୍ତ, ଶ୍ଵେତାତ୍ମୁର ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦଶଜଣଙ୍କୁ ସେଠାରେ ହତ୍ୟା କଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟବାର ସେହିପରି ଅବଶିଷ୍ଟ ଭାଇମାନଙ୍କୁ ନେଇ ବଣରେ ଅନ୍ୟ ଦଶଜଣଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କଲେ । ଏହିପରି ଭ୍ରାତୃହତ୍ୟା ଚାଲିଲା । ଯେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟଥତା ମାତା ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ କଥା ପଚାରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏକ ପ୍ରତାରଣାପୂର୍ବ କଥାଦ୍ୱାରା ଦୁଇଭାଇ ଅସଲ ବନ୍ଦବ୍ୟକୁ ଏଡାଇ ଦିଅନ୍ତି । ରାଜା ଦୁମିଳ ଭ୍ରାତୃହତ୍ୟା କରିଥିବାର ସଦେହ କରି ନିଜର ସୈନ୍ୟବଳକୁ ଦୁଇଭାଇଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ସେନାପତି ଉତ୍ସର୍ଗମ୍ବା ଏବଂ କୁବଳ କୃତିବାସ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବଳ ସଂଗ୍ରାମ କରି ନିହତ ହୋଇଥିଲେ । ନିଜର ଦକ୍ଷ ସେନାପତିଦ୍ୱୟ ନିହତ ହେବା ଫଳରେ ରାଜା ଦୁମିଳ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ପୃଥୁନ କୃତି ଏବଂ ବାସଙ୍କୁ ସୈନ୍ୟବଳ ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରମଣ କଲେ ଏବଂ ସେ ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟର ବହୁ ଦୂରକୁ ଡଢି ଦେଲେ । କୃତି ଏବଂ ବାସ ଏଣେ ତେଣେ ଭ୍ରମଣ କରି ଏକାମ୍ର ନାମକ ଘାନଙ୍କୁ ଆସିଲେ । ସେମାନେ ଏକାମ୍ରକୁ ଆସିବା କାଳରେ ପାର୍ବତୀ ଶିବଙ୍କର ଆଜ୍ଞାନୁସାରେ ଏକ ଗୋପାଳୁଣୀ ବେଶରେ ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେ ଗୋପହସ୍ତେଶ୍ଵର-ଶିବଲିଙ୍ଗ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ଘଟଣାକ୍ରମେ ଦୁଇ ଭାଇ ଗୋପାଳୁଣୀଙ୍କୁ ଦେଖୁ ତାହାର ରୂପରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ତାହାକୁ ବିବାହ କରିବାକୁ ମନସ୍ତ କଲେ । ଗୋପାଳୁଣୀ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶିବଙ୍କୁ ଭେଟି ଦୈତ୍ୟଭ୍ରାତା ଦ୍ୟୁମଙ୍କର ମନ୍ଦରଙ୍ଗୀ ଜଣାଇ ଦେଲେ । ଏ ଦୁଇଜଣ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ନିଧନ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ବରଲାଭ କରିଥିବାରୁ ପାର୍ବତୀ (ଜଣେ ନାରୀ ହିସାବରେ) ସେ ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି ଦେବମାନବ ସମାଜର ପ୍ରକୃତ କଳ୍ୟାଣ କରିପାରିବେ ବୋଲି ଶିବ ପ୍ରକାଶ

କଲେ । ଶିବଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଅନୁସାରେ ପାର୍ବତୀ (ଗୋପାଳୁଣୀ ରୂପରେ) ଦୁଇ ଭାଇଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜର ସନ୍ଧରେ ବହନ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିବେ ଏବଂ ଏହିପରି ସନ୍ଧରେ ଉପଦେଶନ କରି ଉପରୁ ଚାପ ପକାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ପାରିବେ । ଶିବଙ୍କର ଏହି ପରାମର୍ଶ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଲା ଏବଂ ଉଭୟ ଦେଖିତ୍ୟ ପାର୍ବତୀ/ଗୋପାଳୁଣୀ ଚାପରେ ଚାପି ହୋଇ ମରିଗଲେ । ସେହି ଯ୍ୟାନରେ ଜଳ ଦେଖାଗଲା ଏବଂ ଯ୍ୟାନଟିକୁ ଦେବୀ-ପାଦ-ହରା ବୋଲି କୁହାଗଲା । କୃତିବାସ ଦେଖିତ୍ୟକୁ ଏହିପରି କୌଣସିରେ ନିଧନ କରାଇଥିବାରୁ ଶିବ କୃତିବାସ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ । (୧୯)

ଏହି ଜନଶ୍ରୁତିଭିତ୍ତିକ ବିବରଣୀରେ ଆଚିହ୍ନାସିକ ଧାରା ଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସ୍ଵର୍ଗତଃ କୃଷ୍ଣଚତ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ;

Many of names given in the story sound like those of the Chalukya kings. The original names have either been corrupted or purposely distorted to suit the exigencies of a mythological story. xxx We can hardly expect from a mythological story the order or chronological sequence in which the Chalukya kings appear in their inscriptions, but these activities at Ekamra, when they occupied or attempted to occupy Orissa, descended to posterity as distant echoes which have formed the basis of the mythological story. (20)

କିନ୍ତୁ କୃତିବାସ ନାମ ସମ୍ପର୍କିତ ଜନଶ୍ରୁତିଭିତ୍ତିକ ବିବରଣୀକୁ ଏହିପରି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଏକାମ୍ରକ କ୍ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟଦେବତା ଶିବଙ୍କର ନାମ କୃତିବାସ ଥିବାର କଥାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ହେବନାହିଁ । ଏକାମ୍ର ପୁରାଣର ଲେଖକ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଘଟିଥିବା ଏକ ଘଟଣା ସହିତ ସୁପରିଚିତ ଥିଲେ ବୋଲି ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଯେଉଁ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଅବାସ୍ତବ ନୁହେଁ । ତଥାପି କୃତିବାସ ନାମକରଣ ଏହି ଧାରଣାରୁ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଏ ଲେଖକ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ କୁଷ୍ଣିତ ହୁଏ । ଆଚିହ୍ନାସିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଜନଶ୍ରୁତିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଏହି ପାଠୀର ମୁଖ୍ୟଦେବତାଙ୍କ ନାମ କାହାକୁ କୃତିବାସ ହେଲା ତାହା ପାଣୀଗ୍ରାହୀ ସୂଚାଇ ନାହାନ୍ତି । ଏହିପରି ନାମକରଣର କି ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା ତାହା ମଧ୍ୟ ଏ ବିଶ୍ଳେଷଣରୁ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଜନଶ୍ରୁତିର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍‌ଦେଶ୍ୟ ନଥିଲା ଚାଲୁକ୍ୟ, ଶଶାଙ୍କ ଏବଂ କାମରୂପ ନରେଶ ପରି ତ୍ରିଶକ୍ତିଙ୍କର ସପ୍ତମ ଶତକରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଯୁଦ୍ଧର ବିବରଣୀ ଦେବା । ଜନଶ୍ରୁତିର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍‌ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଏକାମ୍ରକାଧିପତି ଶିବକୃତିବାସ ନାମକରଣର ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ । ଶତାବୀ ଶତାବୀ

ଧରି ଶିବଙ୍କର ଏକାମ୍ର ଷେତ୍ରରେ ଏହି କୃତ୍ତିବାସ ନାମ ସୁପରିଚିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ସତ୍ୟାନ୍ତରୋଧରେ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଅଧିକ ସତର୍କତାର ସହିତ ବିଶ୍ଵସଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ସମ୍ବଦତ୍ୟ ଏହି ଜନଶ୍ରୁତି ଭିରିକ ବିବରଣୀରେ ଏକାମ୍ର ଷେତ୍ରକୁ ଏକଦା କିପରି ଶିବ ଉପାସନା ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରାଗଲା ଏବଂ ଏକାମ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଛଳକୁ ମୁଖ୍ୟଦେବତା ଶିବଙ୍କର ପାଠୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସାଙ୍କେତିକ ଭାବରେ ରୂପ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଏହି ବିବରଣୀ ପାର୍ବତୀ ଗୋପାନ୍ତିଶୀ ବେଶରେ ଏବଂ ଦୈତ୍ୟରାଜ କୃତ୍ତିବାସ ମଧ୍ୟରେ ବିବାହକୁ ଉପଲବ୍ଧିତ କରେ । ସମ୍ବଦତ୍ୟ ଏକାମ୍ରକ ଶିବ ଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ ହେବା ମୂଳରେ ବୌଦ୍ଧ/ଶାକ୍ତ ତଥା ଅଣାର୍ଯ୍ୟ ଆଦିମ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ଵ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଏହିପରି ବୌଦ୍ଧ-ଶାକ୍ତ-ଅଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମ ସମ୍ମଦାୟର ବିବାଦରୁ ଶୈବଧର୍ମ ସୁଯୋଗ ନେଇ ଏକାମ୍ରକ ୩୦ରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲା । ବିବରଣୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିବାଦରେ ନିଜେ ଶିବ କୌଣସି ପକ୍ଷରେ ନଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ-ଶାକ୍ତ ବିବାଦରେ ଶାକ୍ତ ବିଜୟ ପରେ ଶାକ୍ତମାନଙ୍କର ଅଣାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ମଦାୟର ସଂଗ୍ରାମରେ ଶାକ୍ତମାନଙ୍କର ବିଜୟପରେ, ଶୈବମାନେ ଶାକ୍ତମତକୁ ସ୍ଵାୟତ୍ତକୁ ଆଣି ଷେତ୍ରକୁ ଅଧିକାର କଲେ । ଅଣାର୍ଯ୍ୟ ପାଠୀ (କୃତ୍ତିବାସ ଅଞ୍ଚଳ) ଶୈବ ଉପାସନାର ଛଳ ରୂପେ ସୁପରିଚିତ ହେଲା । ଏହି ଛଳଟି (ଏକାମ୍ରକ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ବାଚିତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଘାନ) ପ୍ରଥମେ ଏକ ଅଣାର୍ଯ୍ୟ ଆଦିମଗୋଷ୍ଠୀ ଆୟତରେ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ଆଦିମ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା/ବନ୍ଦୁଥିଲେ ଏକ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳା (Natural Stone) ଯାହାକୁ ଶୈବମାନେ ଆପଣାର ସ୍ଵୟମ୍ଭୂଲିଙ୍ଗ ବୋଲି ବହୁକାଳରୁ ଦାବୀ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ପ୍ରଥମରୁ ଆଦିମ ଅଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆୟତରେ ଉପାସନାର ବନ୍ଦୁ ହୋଇଥିବାରୁ ଶୈବମାନଙ୍କର ଦାବୀ ପୁରଣ ହୋଇପାରୁ ନଥିଲା । ସମୟକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧ-ଶାକ୍ତମାନେ ଏହି ଷେତ୍ର ଉପରେ ଅଧିକାର ପାଇଁ ସଂଘର୍ଷ ଚଳାଇଥିଲେ । ଶୈବମାନେ ଏପରି ଏକ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳା ମୁଗ୍ଧମୁଗ୍ଧ ଧରି ପୂଜିତ ହେଉଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏହାକୁ ସ୍ଵୟମ୍ଭୂଲିଙ୍ଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଘାନଟିକୁ ଆପଣାର ଉପାସନାର ପାଠୀରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ୟମ କରିଥିବେ । ସେମାନେ ଏହି ସୁଯୋଗ ଏକାମ୍ରକରେ ବୌଦ୍ଧ-ଶାକ୍ତ-ଅଣାର୍ଯ୍ୟ ଆଦିମ ଗୋଷ୍ଠୀର ସଂଘର୍ଷ କାଳରେ ସହଜରେ ପାଇଗଲେ । ଶୈବମାନେ ଚତୁରତାର ସହିତ ଏହି ବିବାଦକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ଏହି ଛଳକୁ ଆପଣାର

ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାର ପାଠ ରୂପେ ସ୍ଵୀକାର କଲେ । କ୍ଷେତ୍ରକରଣ (Ksetraization) ର ଏହା ଏକ ଚମକ୍ତାର ଉଦାହରଣ । ସମ୍ବଦତଃ ଏକାମ୍ରକଠାରେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଏହି ବିବାଦ ଏବଂ ଶୈବମାନଙ୍କର କ୍ଷେତ୍ର ଅଧିକାର ପାଇଁ ନୀରବ ପ୍ରତ୍ୟେଷା ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା ଏବଂ ସପ୍ତମ ଶତାବୀରେ ଚାଲୁକ୍ୟ-ଗୋଡ଼-କାମରୂପ ରାଜାଙ୍କର ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂଗ୍ରାମପରେ ଶିବ ପୂଜିତ ହେବାପରେ (ବା ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ସ୍ଵୀକୃତ ହେବାପରେ) ଏପରି ଜନଶ୍ରୁତିର ସମ୍ପ୍ରସାରଣ ଘଟିଲା । ପରେ ଶିବଙ୍କର ଗଜାସୁର ନିଧନ ମଧ୍ୟ ସାଙ୍କେତିକ ଭାବରେ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଛାନ ପାଇଗଲା । ତେବେ କୃତିବାସ ନାମକରଣର ଅନ୍ୟ ଏକ ରହସ୍ୟ ଏଠାରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଉଛି ।

ସମ୍ବଦତଃ ଏକାମ୍ରକର ଏକ ଛଳରେ ଘଞ୍ଚ ଅରଣ୍ୟ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଥିଲା । ସେଠାରେ ଏକ ପ୍ରକାର ବୃକ୍ଷ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିଲା । ସେହି ବୃକ୍ଷକୁ ବା ତାହାର ବକଳକୁ କୃତି ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିଲା । (୨୧) ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଶବର ପରି ଲୋକମାନେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରର ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳାକୁ କୃତି ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ କରି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଏହିପରି କୃତିର ବକଳ ଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ଉପାସ୍ୟ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳାକୁ ଶୈବମାନେ ସ୍ଵୟମ୍ଭୁଲିଙ୍ଗ ବୋଲି ପ୍ରହଣ କରି ଏହାକୁ କୃତିବାସ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତକ ପରେ ଏହି ନାମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜନପ୍ରିୟ ଥିଲା ଏବଂ ସେତେବେଳେ ଶୈବମାନେ ଏକାମ୍ରକ ଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଯେହେତୁ ସେଠାରେ କୃତି ବୃକ୍ଷ ପ୍ରବଳ ବଢ଼ିଥିଲା ଏବଂ ଉପାସ୍ୟ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳା ଏହି ବୃକ୍ଷର ବକଳ ଦ୍ୱାରା ଆଛାଦିତ ହୋଇ ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହେଉଥିଲା, ତେଣୁ ଶୈବମାନେ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନକୁ ପରିଚ୍ୟାଗ ନକରି କୃତିବାସ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଶିବଙ୍କୁ ସେଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ହିସାବରେ ପୂଜା କଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଶିବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦେଇରାଜ ଗଜାସୁର ବଧ, ଏକାମ୍ରକଠାରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସଂପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କର ବିବାଦ ଛାଯାରେ କୃତିବାସ ଜନଶ୍ରୁତି (ଏକାମ୍ର ପୁରାଣ ଗର୍ଜିତ)ର ଉଭବ ଓ ବିଜାଶ ଘଟିଥିଲା । ଏକାମ୍ର ପୁରାଣରେ ଏକଦା ଏକାମ୍ରକର ଏକ ଅଂଶରେ ଶବରମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲେ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ବତ୍ର ନାମକ ଉପାସକ (ଶୈବ ପିତା ଏବଂ ଶବର ମାତାଠାରୁ ଜାତ) ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରରେ ସେବା ପୂଜା ଅଧିକାର ପାଇଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । (୨୨) ଏଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ହୁଏତ ଅତୀତରେ ଏହି

କ୍ଷେତ୍ରର ମୁଖ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଶବରମାନଙ୍କ ଆୟତରେ ଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ଶୈବମାନେ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କୁ କୃତ୍ତିବାସ-ତ୍ରିତୁବନେଶ୍ୱର ନାମରେ ପୂଜା କରିବା ପରେ ପ୍ରଥମରୁ ପରିଚିତ ପୂଜକ ବହୁମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏଥରେ ଅଧିକାର ଦିଆଯାଇଥିଲା । କୃତ୍ତିବାସଙ୍କ ନାମକରଣ ଏବଂ ବହୁମାନଙ୍କର ସେଠାରେ ସେବା ପୂଜା ଅଧିକାରରୁ ଏ କଥା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଏକାମ୍ବ୍ରକର ଶବର ଉପାସିତ କୃତି ଆଛାଦିତ ପ୍ରାକୃତିକ ଶିଳା ପରେ କୃତ୍ତିବାସ-ତ୍ରିତୁବନେଶ୍ୱର ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଏକାମ୍ବ୍ର ପୂରାଣରେ ସେହି ଅତୀତର ଛାଯା ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ।

କୃତ୍ତିବାସ ଏକାମ୍ବ୍ର ମୁଖ୍ୟ ଧର୍ମଷ୍ଟକ ଏବଂ ଏହି ମୁଖ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା କୃତ୍ତିବାସ/କୃତିବାସ/ଭଜାରକା/ କୃତ୍ତିବାସେଶ୍ୱର ହିସ୍ତାବରେ ପରିଚିତ ହେଲା । (୨୩) ଗଙ୍ଗା ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ୧୯୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦପରେ ଏହି ଏକାମ୍ବ୍ରକ ଶୈବକ୍ଷେତ୍ରକୁ ତୁବନେଶ୍ୱର ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା; ଏହାଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଏକାମ୍ବ୍ରକ ତୁବନରେ ଶୈବ ପାଠ ନିର୍ମିତ ହୋଇଗଲା । (୨୪) ଗଙ୍ଗା-ଗଜପଢ଼ି ଶିଳାଲିପି, ଏକାମ୍ବ୍ର ପୂରାଣ, ଶାରଳା ମହାଭାରତରେ ତୁବନେଶ୍ୱର ନାମର ସୂଚନା ରହିଛି ! (୨୪)

॥ ଚାରି ॥

ଗଙ୍ଗାରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର ଅଗ୍ରଗତି ପାଇଁ ରାଜଶକ୍ତି ସେବକଶକ୍ତି ଉଦ୍ୟମ ଚଳାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଏକାମ୍ବ୍ର ପୂରାଣ ଏହି ଯୁକ୍ତର ଜାତିହାସ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କଲା । ଏକାମ୍ବ୍ରପୂରାଣରେ ସ୍ଥାନର ମୁଖ୍ୟଦେବତା ତୁବନେଶ୍ୱର ବ୍ୟତୀତ ଲିଙ୍ଗରାଜ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଗଲା । ମୂଳ ଶିବ ପୂରାଣରେ ଏକାମ୍ବ୍ରକ କ୍ଷେତ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିଥୁବା ଦ୍ୱାଦଶ ଜ୍ୟୋତି ଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ନଥିଲେ ।

୧. ସୌରାଷ୍ଟ୍ର-ସୋମନାଥ
୨. ଶ୍ରୀଶୈଳ-ମଲ୍ଲିକାଞ୍ଜୁନ
୩. ଉତ୍ସୟିନୀ-ମହାକାଳେଶ୍ୱର
୪. ଓଁକାର-ଅମରେଶ୍ୱର
୫. ହିମାଳୟ-କେଦାରେଶ୍ୱର
୬. ସେତୁବନ୍ଦ-ରାମେଶ୍ୱର
୭. ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ-ରାମଶଙ୍କର

- ୮. କାଶୀ-ବିଶ୍ଵନାଥ
- ୯. ଶୌତମୀତର-ଅମୁଜ
- ୧୦. ଚିତାଭୂମି-ବୈଦ୍ୟନାଥ
- ୧୧. ଦାରୁକବନ-ନାଗେଶ
- ୧୨. ଶିବାଳୟ-ଘୁମ୍ବେଶ୍ୱର

ଏ ସମସ୍ତ ଘାନରେ ଲିଙ୍ଗପୂଜା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଏ ସମସ୍ତ ଲିଙ୍ଗପ 10 ମଧ୍ୟରେ ଏକାମ୍ରକର ଲିଙ୍ଗ ଘାନ ପାଇ ନଥିବାରୁ ଏକାମ୍ରକ ଶିବ-ଲିଙ୍ଗର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପାଇଁ ଏହାକୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଗଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା କୃତ୍ତିବାସ-ଭୁବନେଶ୍ୱର ପାଠର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଗଲା । ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାତ୍ମି ମହୋଦୟରେ ତେଣୁ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା ।

“ଯାନି ବ୍ରହ୍ମନପଦ୍ମଯୋନେ ଦୃଷ୍ଟେ
ତଦ ଜ୍ୟୋତିର୍ଲିଙ୍ଗାନ୍ୟକ୍ରିତାନି ପୃଥ୍ବୟା[ା]
ତାନ୍ୟେତସ୍ୟଦ୍ବୁଦ୍ଧାଶ୍ରୂତାତି ବିଦ୍ଧି
ତହଳଂ ଶ୍ରୀଭୁବନେଶଂ ତ ଲିଙ୍ଗଂ
ଲିଙ୍ଗାନା[ା] ବୈଜ୍ୟୋତିଷା[ା] ଦ୍ୱାଦଶାନା[ା]
ରାଜହେ ତସ୍ମିତଂ ଲିଙ୍ଗରାଜଂ”

ଶୈବକ୍ଷେତ୍ର ଲିଙ୍ଗରାଜ ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏକ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧର୍ମଷଳ ରୂପେ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏହାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅପସରିଯାଇ ନାହିଁ ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

- ୧. ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, Archaeological Remains at Bhubaneswar, 1961/1981, Kitab Mahal, Cuttack ରେହେବିଆ, ବିଦ୍ୟା, Early Stone Temples of Orissa, 1979, Vikas Publishing House, Delhi.
ଡୋନାଲଦିସନ୍, ଟମାସ, Hindu Temple Art of Orissa, Vol. I, II and III, 1987; Leiden.
- ୨. ଦାଶ, ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ, “ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବକ ଶିଳାଲିପି” ଝଙ୍କାର, ଜୁଲାଇ, ୧୯୪୩, ପୃ - ୩୪୩-୪୭ । ସରକାର, ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର, “Bhubaneswar inscriptions of Anantavarma Chodaganga”, Epigraphia Indica (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସ୍ଥିତ E9), Vol. XXX, I (1953), p. 29-32.

ରାଜଗୁରୁ, ସତ୍ୟନାରାୟଣ; Inscriptions of Orissa (ed.), Vol.III, part - I and II, Vol - V, part - I, II and III.

ତ୍ର୍ଯିପାଠୀ, ସ୍ଥିଗଧା, "Ekamra-Bhubaneswar", Orissa Historical Research Journal (ଏହାପରେ ସୂଚିତ OHRJ), VOL. XXXII, No. I and II, p.133-155.

୩. ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକୂଟଗରି ନାମ ଏକାମ୍ବ୍ର ପୁରାଣ, ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାତ୍ମ ମହୋଦୟ ଏବଂ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ସୂଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗ-ଗଜପତି ଶିଳାଲିପି-ତାମ୍ରଲେଖରେ ଏ ନାମ ବ୍ୟବହାର ହୋଇନାହିଁ ।
୪. କ୍ରମିକ ନମ୍ବର - ୨ କ୍ରଷ୍ଣବ୍ୟ ।
୫. ଧଳ, ଉପେତ୍ର ନାଥ, (ସମାଦକ), The Ekamra Puranam (Critical Edition), Nag Publishers, Delhi, 1986, p. 104 (ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ)
୬. ତଡ଼ିବ; ପୃ - ୧୨୯ (ସପ୍ତଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ)
୭. ରଥ, ଗୋବିନ୍ଦ, (ସମାଦକ), ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାତ୍ମମହୋଦୟ, ୧୯୦୩ (Edward Press), ପୃ - ୩
୮. ସରକାର, ଦିନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର, "Two plates from Kanas", E9, Vol. XXVIII, p.331.
୯. ତ୍ର୍ଯିପାଠୀ, ସ୍ଥିଗଧା, "Anugul copper plate grant of Santikara Deva", E9, Vol. XL, part - III, p.113-118.
୧୦. E9, Vol. XXVIII, p.331.
୧୧. ଧଳ, ଉପେତ୍ର ନାଥ (ସମାଦକ), ପୁରୋତ୍ତ ପୁଷ୍ଟକ, ପୃ-୧୨୯, ପୃ - ୧୪୭ (ଏକବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ)
୧୨. Inscriptions of Orissa, Vol. V, part. I, p.212.
୧୩. ମହାପାତ୍ର, କେଦାରନାଥ, "ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ସକଳ", ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ, ଏପ୍ରିଲ, ୧୯୪୧ । ପୃ. ୪୭୪-୪୭୫ ।
୧୪. Lipner, Julius, Hindus, Their religious beliefs and practices, 1994, Routledge, ୧୧ New Fetter Lane, London p.290.
୧୫. ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, ପୁରୋତ୍ତ ପୁଷ୍ଟକ, ପୃ-୨୯-୩୭
୧୬. ତଡ଼ିବ ।

୧୭. କ୍ରମିକ ନମ୍ବର - ୨ ତ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ ।
୧୮. ବିଶ୍ଵକୋଷ (ନଗେତ୍ର ନାଥ ବସୁ ସମାଦିତ)ରେ କୃତିବାସ ଶବ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି ।
ଡ୍ରିପା୦୧, ସିରିଜ୍, OHRJ, Vol. XXXII, No.I and II. p. 146.
୧୯. ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ପୂର୍ବେତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୨୨୦-୨୨୨ ।
୨୦. ତତ୍ତ୍ଵେବ; ପୃ ୨୨୨-୨୨୩ ।
୨୧. Sanskrit English Dictionary, ed. Monier Williams, 1987, p.304.
କୃତିର ଅର୍ଥ ଏକ ବୃକ୍ଷ (Birch tree, Betula). A forest tree with smooth white bark and very durable wood-Betula)
୨୨. ଧଳ, ଉପେତ୍ର ନାଥ (ସମାଦିନୀ), ଏକାମ୍ର ପୁରାଣ, ପୃ. ୪୨୦-୪୨୫, ୨୨ ଅଧ୍ୟାୟ ।
ପାଣିଗ୍ରାହୀ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର, History of Orissa (Hindu period), 1981, p. 343-44.
୨୩. କ୍ରମିକ ନମ୍ବର - ୨ ତ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ
୨୪. ଅନନ୍ତ ବାସୁଦେବ ମନ୍ଦିର ୧୭୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟବରେ ନିର୍ମାଣ ପରେ ଏକାମ୍ରକର ମୁଖ୍ୟ ଧର୍ମଷଳ ଗୁଡ଼ିକରେ ଶୈବ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପାଣିଗ୍ରାହୀଙ୍କ Archaeological remains at Bhubaneswar ତ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ ।
୨୫. ସାରଳା ମହାଭାରତ (ସ୍ଵର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ)- ଏକାମ୍ରର ବଜେ ପଣ୍ଡିମେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ।
ଗଜପତି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ପୁରୀ ଶିଳାଲେଖରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର, କୃତିବାସ-କଟକର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ।
Journal of Asiatic Society of Bengal, LXII, p.103.
ଦ୍ଵିତୀୟ ନରସିଂହ ଦେବ (ଗଜ ସମ୍ରାଟ)ଙ୍କ ୧୯୧୪ ଶକାବର ଅଳାଲପୁର ତାମ୍ରଲେଖରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । E9, Vol. XXXI, p.23.

ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ

ବିଶୁକର ଅବତାର ନରସିଂହ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଘାନରେ ପୁଜିତ । ପଣ୍ଡିମ ଓଡ଼ିଶାରେ ନରସିଂହଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ରୂପ ଗିରିଜ ନରସିଂହ ବିଶେଷ ଆଦୃତ । ଏହାଙ୍କୁ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଗିରିଜ ନରସିଂହଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶକର ନରସିଂହ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (୧) ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲାର ପଢ଼ପୁର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପାଇକମାଳ ନିକଟସେ ଗନ୍ଧମାର୍ଦନ ପାହାଡ଼ର ପାଦଦେଶରେ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ଆଲୋଚ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ଉପାସନାକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଗଢ଼ିଇଥିଥିବା ଜନଶ୍ରୁତିର ବିଶେଷଣ ସହିତ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣକାଳ ତଥା ରାଜଶକ୍ତିର ଏହା ସହିତ ସଂଯୋଗର ଏକ ବିବରଣୀ ଘାନ ପାଇଛି ।

ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ (ନରସିଂହ ନାଥ) ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣକାଳ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ମତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି ।

୧. ତକ୍ରର ବିଚିତ୍ରାନ୍ତ ମହାତ୍ମିତାଙ୍କର ପୁଷ୍ଟକ “ନରସିଂହ ଆରାଧନା”ରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି :-

ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ରାଯପୁର ଧର୍ମତା’ର ତହେଲ ସିହାତ୍ରା କର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର ବା କାନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରୁ ମିଳିଥିବା ଶିଳାଲେଖ (ଶକ ସମ୍ବତ୍ ୧୧୧୪ ବା ଖ୍ରୀ ୧୧୯୨)ରେ ଲେଖକ ସୁତ୍ରଧର ସୂପ ବୋଡ଼ାସମ୍ବର ଅନ୍ତର୍ଗତ “ମାର୍ଜାର କେଶରୀ” ବୁ ନୃସିଂହନାଥଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ କାମନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ନୃସିଂହ ପ୍ରଶ୍ନାତ୍ମକରେ ସେହି ଘାନଙ୍କୁ ଦେବହୃଦ ତୀର୍ଥ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ୟା ପୁରୀ ବର୍ଣ୍ଣମାନର ସୋନପୁର । ଚିତ୍ରୋପୁଳା (ମହାନଦୀର)

ଉପରିଷଳ ଏହିଠାରେ । ସେହି ଶାନରେ ସମସ୍ତ ପାପ କ୍ଷୟ ହୁଏ ବୋଲି ଲୋକ ବିଶ୍ଵାସ ରହିଛି । ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲିଖ୍ତ ଭାନୁଦେବ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ହୋଇଥାଇ ପାରନ୍ତି । ପୁରୀର ଜଣେ ରାଜା କୁଷ ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଏଠାକୁ ପଳାଇଆସି ଏଠାରେ ହାତ୍ରାରେ ଆରୋଗ୍ୟ ହୋଇଥିବା ଜନଶୃତି ଅଛି । ସିଂହ + ହାତ୍ରା = ସିଂହାତ୍ରା > ସିହାତ୍ରା ହୋଇଥିବା ସମ୍ବବ । (୯)

ଲେଖକ ମହାଶୟ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ହିରାଲାଲଙ୍କ ଆଲୋଚିତ ସିହାତ୍ରା ଶିଳାଲେଖ ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧରୁ 'ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । (୩) କିନ୍ତୁ ହିରାଲାଲ ତାଙ୍କ ଆଲୋଚନାରେ ଯାହା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ତକ୍ତର ମହାନ୍ତି ତାହାକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ବୁଝି ନଥିବା ସମ୍ଭବ ଜଣାପଡ଼ିଯାଏ । ସେ ସର୍କରରେ ପ୍ରଥମେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ସିଂହାତ୍ରା ଶାନଟିର ନାମକରଣ ସିଂହ ନାମରୁ ହୋଇଥିଲା ଯୁକ୍ତିକଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସିଂହ କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କର ପିତାମହ ସିଂହଦେବଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ବୋଲି ହିରାଲାଲ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ହିରାଲାଲଙ୍କ ଭାଷାରେ;

The present Raj family, according to its tradition, believes its first ancestor to have come from Orissa about Vikrama Samvat 1150 or 1093 A.D. and this curiously fits in well with the evidence afforded by the inscriptions under discussion.

Apparently then, Sinharaja was the first emigrant and he came about the end of 11th century A.D. or the beginning of the 12th century A.D. The Raj family story is to the effect that a Puri King having become a leper quitted that place and came to Sihawa which was merely a dense jungle where he found a spring of water by which he took a bath which removed his leprosy. (୪)

ଏହି କିମ୍ବଦତ୍ତୀର ଅନ୍ୟଏକ ରୂପ ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଶେଷରେ ସେ ଯୁକ୍ତି କରିଛନ୍ତି -

Simharaja was installed king of that place and it is possible that the locality was named after him being called Simhavah Simhawah (the comfort of Simha) which finally was corrupted into Sihawa. (୫)

କାନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଲିପିରେ ସେହି ଶାନଟିକୁ ଦେବହୃଦ ତୀର୍ଥ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି ।

ଏହିପରି ରୋଗରୁ ମୁକ୍ତି ଦେଉଥିବା ଦେବହୃଦ ତୀର୍ଥ ବା ସିଂହାତ୍ରା ମହାନଦୀର

ଏକ ଉଷ୍ଣ । ହିରାଲାଲ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ଯେ, ଯେଉଁ ମହାନଦୀ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ବାହାରିଛି ତାହା ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାୟାଏ-ସୁବର୍ଣ୍ଣଖ୍ୟା ପୂରୀ ପୁଣ୍ୟ ପୁଣ୍ୟ ମାର୍ଜାରକେଶରୀ କୋଶଳାୟାଂ ତ୍ରୟୀ ପୁଣ୍ୟ ପୁଣ୍ୟ ଚିତ୍ରୋପଳା ନଦୀ । ସୁବର୍ଣ୍ଣପୂରା ବର୍ତ୍ତମାନର ସୋନପୁର ଏବଂ ମାର୍ଜାରକେଶରୀ ନୃସିଂହନାଥଙ୍କର ଅନ୍ୟଏକ ନାମ-ଏହା ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳର ବୋଡ଼ାସମ୍ବର ଜମିଦାରୀରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ସ୍ଥାନ ପରିଭ୍ରମଣ କଲେ ସମସ୍ତ ପାପ କ୍ଷୟହୁଏ । ସିଂହାସ୍ତ୍ରାର ବିଷ୍ଣୁତ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପବିତ୍ର ପଠୀରୁପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ତକ୍କର ବିଚିତ୍ରାନ୍ତ ମହାତ୍ମ ହିରାଲାଲଙ୍କର ଏହି ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟକୁ ବୁଝିବାକୁ ଯାଇ ସିଂହାସ୍ତ୍ରାକୁ ନରସିଂହନାଥ ପଠୀ ସହିତ ପରିଚିତ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଥରେ ତୁଟି ରହିଯାଇଛି । ହିରାଲାଲ ତାଙ୍କ ଆଲୋଚନାରେ ସିଂହାସ୍ତ୍ରା/ଦେବବୃଦ୍ଧ ତାର୍ଥରୁ ବାହାରିଥିବା ମହାନଦୀର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ଶ୍ରୋକ ଉପସାପନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ସ୍ଥାନ ଓ ଦେବତାକୁ ସିଂହାସ୍ତ୍ରା ସହିତ ଜଡ଼ିତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ମହାନଦୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ହିରାଲାଲ ଏହି ପବିତ୍ର ପଠୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଥିବା ଜନଶ୍ରୁତିରେ ପରିଚିତ ଶ୍ରୋକଟିର ଉତ୍ତାର କରିଛନ୍ତି । କାନେଶ୍ଵର ମହିରର ଲିପିରେ ଏପରି ପ୍ରସଙ୍ଗର ସ୍ଥାନପାଇ ନାହିଁ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ୧୧୯୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ପରିଚିତ ଥିବା କଥା ଆବୋ ଗ୍ରହଣ କରିଛେବ ନାହିଁ । ଲେଖକ ମହାଶୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶିଳାଲେଖର ଶୋକଧାଡ଼ିରେ ଥିବା ଏକ ଶ୍ରୋକକୁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୋକଟି ହେଲା - “ବର୍ଷତାଂ ସର୍ବତୋ ନିତ୍ୟଂ ନୃସିଂହ କୃତିନା କୃତା ସ୍ଵତ୍ରଧାର ସୁପ ।” ହିରାଲାଲ ଏହାର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ସ୍ଵତ୍ରଧାର ସୁପ ଏହି ଶିଳାଲେଖର ଲେଖକ (ଶୋଦକ) ଏବଂ ନୃସିଂହ ନାମଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ପ୍ରଶନ୍ତିର ରଚୟିତା । ଏଣୁ ତକ୍କର ମହାତ୍ମ ଏହି ଶ୍ରୋକରେ ଥିବା ନୃସିଂହ ନାମକ ରଚୟିତାକୁ ନରସିଂହ ଦେବତା ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଭ୍ରମାମ୍ବକ ସିଙ୍ଗାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କର ନୃସିଂହନାଥ ପୂଜାର ସମୟକାଳ ସମ୍ପର୍କତ ବିବରଣୀରେ ସତ୍ୟତା ନାହିଁ ।

୨. ନିରାକାର ମହାଲିକ ନୃସିଂହ ମହିରର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଅଧ୍ୟନରୁ ଏହା ପଣ୍ଡବଙ୍ଗୀ ରାଣୀ ବାସଟାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ଭୁବନେଶ୍ଵର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମହିରଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ଏହାର ଶୈଳୀକୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ

ମନ୍ଦିରରେ ଅନୁକରଣ କରାଯାଇଛି । ଏହି କାଳରେ ପ୍ରଥମେ ପୂରୁଷୋରମ ନରସିଂହ ଉପାସିତ ହେଉଥିଲେ । ପରେ ପାଟଶାର ରାଜା ବୈଜଳଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଏଠାରେ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ଉପାସିତ ହୋଇଥିଲେ । (୭) ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାଲିକଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧକୁ ଆଂଶିକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ପଣ୍ଡବଂଶୀ ସମ୍ରାଟ ବାଳାଞ୍ଜୁନଙ୍କର ମାତା ପୂରୁଷୋରମ ନରସିଂହ ଉପାସନା ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଆରମ୍ଭ କରିଥାଇ ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ନରସିଂହନାଥଙ୍କର ଚର୍ଚମାନ ଥିବା ମନ୍ଦିର ଏକାଦଶ ଶତକରେ ନିର୍ମିତ ସୋମବଂଶୀ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ଯଥେଷ୍ଟ ପରେ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିବ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଦୀପକ ରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କର ମତ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ :

The Orissan version of the Nagar style takes its definite shape in the Narasimhanatha temple near Paikmala. Architectonically, its deula reproduces, in all essential details the deula of the Lingaraj Temple at Bhubaneswar. Minor differences as may be noticed in the number of mouldings of the baranda which in the Narasimhanatha is seven and in the Lingaraja ten, or in the number of bhumi stages which in the former is eight and in the later ten, could have been caused by the not too insignificant difference of height that exists between them and not by any appreciable differences in time separating their respective dates of construction. As a matter of fact the baranda with seven mouldings and the gandi with less than ten bhumis are found in temples post-dating the Lingaraja. (୭)

ମନ୍ଦିରର ଶ୍ଵାପତ୍ୟକୁ ବିଚାରକୁ ନେଲେ ଦୀପକ ରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କ ମତ ଏକାତ୍ମ
ଗ୍ରହଣୀୟ ମନେହୁଏ ।

୩. ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନର ଏକ ଶିଳାଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି
ଯେ, ପାଟଶାର ରାଜା ବୈଜଳଦେବ ପାପହରଣ ତୀର୍ଥରେ ଗନ୍ଧମାର୍ଦନ ପର୍ବତରେ
ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ସ୍ବାମୀଙ୍କର ଦେଉଳ ତୋଳାଇଥିଲେ । ଏହି ଶିଳାଲିପିର ସମୟ
ଖ୍ରୀସ୍ତାବ୍ଦ ୧୪୧୩ ମାର୍ଚ୍ଚ ୧୪ ତାରିଖ ବୋଲି ଆଲୋଚକମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।
(୮) କିନ୍ତୁ ଏହି ଶିଳାଲେଖର ତାରିଖ ଅନୁସାରେ ଏହି ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣକାଳ
ନିର୍ଦ୍ଧାରଣକୁ ଅନେକ ଆଲୋଚକ ସଦେହ କରିଛନ୍ତି । ବେଗଲାର (J.D. Beglar)
ଜର ୧୮୭୪-୭୭ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା Report of Tours in the South Eastern
Province ରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି;

The inscription, it is true, is on a detached slab simply let into the temple outside, and may or may not belong to, but it certainly belongs to some temple which once atleast existed here (୯)

ଦୀପକ ରଞ୍ଜନ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପାଦାନଦ୍ୱାରା ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରର ସମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି ବୈଜଳଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରଟି କେଉଁଠି ? ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖକ କିଛି ଅନୁମାନ କରିବାକୁ ପ୍ରଳ୍ବୁଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଏକାଦଶ ଶତକର ପ୍ରଥମଭାଗ କୋଶଳର ରାଜନୈତିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସମ୍ବନ୍ଧ କାଳ । ସେତେବେଳେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଉତ୍କଳରେ କ୍ଷମତା ବିପ୍ରାର କରିବାଯୋଗୁଁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ନଥୁଲେ । ଉତ୍କଳରେ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ପ୍ରବଳଭାବେ ଶୈବାକୁରାଗୀ ହୋଇଯାଇଥୁଲେ । କୋଶଳାଂଶ ତେଜୁଗୁପ୍ତେ ରାଜାମାନଙ୍କ ହାତରେ ୧୧୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଥିଲା । ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିରଟି ଏକ ବୈଷ୍ଣବ ମନ୍ଦିରପରି ହୋଇଥିବାରୁ ମନେହୁଏ ଯେ ଏହା ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର କାର୍ତ୍ତନ୍ତରେ ହେଉଥିଲା । କାରଣ ସେମାନେ ଲଜ୍ଜାକରିଥୁଲେ ଶୈବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଆଆନ୍ତେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନ୍ୟଏକ ଚିତ୍ରାଧାରାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଯାଇପାରେ । ୧୧୧୪-୧୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ ବେଳକୁ ଶଙ୍କବଂଶୀ ନରପତି ତୋଡ଼ଗଙ୍କ ଉତ୍କଳ ଅଧ୍ୟକାର କରି ସୋମବଂଶୀ ଶାସନର ଅବସାନ କରାଇଥୁଲେ ଏବଂ କ୍ଷମତା ସଂପ୍ରସାରଣ ପାଇଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରର ବୃହତ୍ ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥୁଲେ । (୧୦) ତୋଡ଼ଗଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ କୋଶଳାଂଶ କଳକୁରି ସମ୍ପାଦ ଜାଗଳଦେବଙ୍କ ହାତକୁ ଆସିଥିଲା । ତୋଡ଼ଗଙ୍କର ଲଜ୍ଜାସରେ କଳକୁରି କ୍ଷମତାକୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ସକ୍ରିୟ କରାଯାଇପାରି ନଥିଲା । ତୋଡ଼ଗଙ୍କ ମୁତ୍ର୍ୟପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଜଟେଶ୍ୱର କାମାର୍ଦ୍ଦବ କଳକୁରି ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବଳ ଯୁଦ୍ଧପରେ ପରାଜିତ ଏବଂ କିଛିକାଳ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥୁଲେ । (୧୧) ଏହି କଳକୁରି ବିଜୟ କଳକୁରି ସାମନ୍ତ ରାଜା ତଳହାରୀ ମଣ୍ଡଳ ନରେନ୍ଦ୍ର ବ୍ରହ୍ମଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମାଦିତ ହୋଇଥିବାର ବିବରଣୀ ରହିଛି । (୧୨) ଖଣ୍ଡିଆଳ ଯୁଦ୍ଧରାଜ, ପ୍ରଦୁତତ୍ବ ଅନୁରାଗୀ ଜିତାମିନ୍ଦ୍ର ସିଂହଦେବେ ଓ ତଳହାରୀ ମଣ୍ଡଳ ନରେନ୍ଦ୍ର ବ୍ରହ୍ମଦେବ ଏହି ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର (ନରସିଂହ ମନ୍ଦିର) ତାଙ୍କ ବିଜୟର ସ୍ଥାରକୀ ସଦୃଶ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥୁଲେ ବୋଲି ମତଦେଇଲୁଛନ୍ତି । (୧୩) ବ୍ରହ୍ମଦେବ ଶଙ୍କବଂଶୀ

ସମ୍ବାଦ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣପରେ ଏହି ପଢ଼ିଛିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବା କଥା ଅଧିକ ସମ୍ବନ୍ଧ; କାରଣ ବର୍ତ୍ତମାନର ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଉତ୍କଳୀୟ ଶୈଳୀରେ ନିର୍ମିତ ଏବଂ ଏଥରେ କଳଚୁରୀ ପ୍ଲାପତ୍ୟ ପଢ଼ି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଉତ୍କଳୀୟ ପଢ଼ିରେ ଏହି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣପରେ ପାଖାପାଖି ଅଞ୍ଚଳରେ କଳଚୁରି ପଢ଼ିରେ ମନ୍ଦିର ଯେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନଥୁବ ଏହା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଏପରି ନିର୍ମାଣର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କୋଶଳାଂଶରେ କଳଚୁରି ଶାସନ ପଢ଼ିର ସଙ୍କେତ ପ୍ଲାପନ ତଥା ଜନମତକୁ ତୁଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍କଳୀୟ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ଲାପତ୍ୟ ପ୍ରତି ସମ୍ବାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ । ପାଖରେ ଥିବା ତୁମେର ବାହାଲର ଭାସ୍କର୍ୟ କଳଚୁରି ପ୍ଲାପତ୍ୟର ଅଭ୍ୟାସ ନିର୍ଦର୍ଶନ । (୧୪) ଏହାର ଅତ୍ୱରରେ ନାରାୟଣପୁରର ମନ୍ଦିରଟି ମଧ୍ୟ କଳଚୁରି ପ୍ଲାପତ୍ୟ । (୧୫) ସିଂହଦେଶ୍ୱର ମତାନ୍ତ୍ରସାରେ;

The Narasimhanatha temple is a Pancharath temple built in full fledged Kalinga style of temple architecture. It seems Brahmadeva utilised the Kalinga artisans who were captured in the war with the Ganga King Jatesvara of Kalinga, to build the Narasimhanatha temple and therefore a Kalinga style of temple architecture stood up datable to 12th. century A.D. (୧୬) ।

କିନ୍ତୁ ଏହି ସିଂହାସ୍ତ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ଯେଉଁମାନେ ଗଙ୍ଗାସେନା ପକ୍ଷରୁ ହାରିଲେ ସେମାନେ ଯେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପଢ଼ି ଜାଣିଥିଲେ ଏହା କହିହେବ ନାହିଁ ।

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ତଳହାରୀ ମଣ୍ଡଳ ନରେନ୍ଦ୍ର ବ୍ରହ୍ମଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପଢ଼ିଛି ଅନୁକରଣ କରିବାପାଇଁ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ଲାପତ୍ୟ ଜାଣିଥିବା ପାଖାପାଖି ଅଞ୍ଚଳରୁ ଶିଷ୍ଟ । ଏବଂ ଛପତି କାହିଁକି ଆଣି ନଥୁବେ ? ସେତେବେଳକୁ କ'ଣ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ଲାପତ୍ୟ କେବଳ କଳିଙ୍ଗ ଲୋକଙ୍କୁ ଜଣାଥିଲା ? ଏହା ସର୍ବଭାରତୀୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଳା ହିସାବରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ (ଖ୍ରୀୟୀୟ)ରେ ସୁପରିଚିତ ଥିଲା । ଏଣୁ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳୀୟ କଳାର ଅନୁକରଣରେ ନରସିଂହ ମନ୍ଦିର କୋଶଳର ଏହି ଅଂଶରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାଥିଲା କୋଶଳାଂଶରେ କଳଚୁରି କ୍ଷମତା ସଂପ୍ରସାରଣର ଏକ ମାଧ୍ୟମ । ନିଜେ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କରି କ୍ଷମତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏବଂ ସଂପ୍ରସାରଣ ପାଇଁ ଯେଉଁ ବୃଦ୍ଧତା ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ତାହା କଳିଙ୍ଗ କଳା ଓ ପ୍ଲାପତ୍ୟର ନମ୍ବନା

ହୋଇ ରହିଥିଲା । (ଯେଉଁ ଦିଗରୁ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଉକ୍ଳଳ ଆଡ଼କୁ ଆସିଥିଲେ) । ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନଟି ଏହାପୂର୍ବରୁ (କଳତ୍ତରି ଶାସନ ପୂର୍ବରୁ) ପୁରୁଷୋରମ ନରସିଂହଙ୍କର ପଠୀ ହୋଇଥାଇପାରେ ଏବଂ ନିରାକାର ମହାଲିକଙ୍କର ମତକୁ ଆଂଶିକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି କୃହାୟାଇପାରେ ଯେ ପଣ୍ଡବଙ୍କୁ ରାଣୀ ଏଠାରେ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିର ପୁରୁଷୋରମ ନରସିଂହଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବେ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ରାଜଶତ୍ରୁର ଉଦ୍‌ଦେଶ୍ୟରେ ରାଜାସାନତା ଯୋଗୁଁ ଏହା ଜୀବ୍ରୀ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏଣୁ କଳତ୍ତରି ରାଜାମାନେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ସେଠାରେ ପୁନର୍ବାର ପୁରୁଷୋରମ ନରସିଂହ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିବେ । କିନ୍ତୁ କଳତ୍ତରି ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଅଧ୍ୟକାଳ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ ଅନନ୍ତରୀମଦେବଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳାଂଶ ଏହି କଳତ୍ତରୀ ରାଜାମାନଙ୍କ କବଳରୁ ମୁକ୍ତିପାଇଲା ଏବଂ ଗଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ମିଶିଗଲା । (୧୭) ଫଳରେ ଏହି ମନ୍ଦିରଟି ଅବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ପଡ଼ିରହିଲା । ପୁରୁଷୋରମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେପରି ଏକ ଆଦିବାସୀ ବିଶ୍ଵହରେ ନରସିଂହ ଉପାଦାନ ଗର୍ଭତ କରି ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି ଗଙ୍ଗରାଜଦ୍ଵର ଶେଷକାଳକୁ ଉପାସନା କରାଯାଇଥିଲା, ଏହି ଗନ୍ଧମାର୍ଦ୍ଦନ ପରତ ପାଖରେ ଥୁବା କନ୍ଧମାନଙ୍କ ପୁଜିତ ଏକ ଦେବତାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ ଦେବତାରେ ପରିଣତ କରି ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ନାମରେ ପୂଜା କରାଯାଇଥିଲା । (୧୮) ପୁରାତନ ମନ୍ଦିରର କିଛି ଅଂଶକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ପାଟଣାର ରାଜା ବୈଜଳଦେବ ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ତିଆରି କଲେ ଏବଂ କଷ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେମାନଙ୍କର ଦେବତାଙ୍କୁ ନରସିଂହ ନାମରେ ପୂଜାକଲେ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ଯେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର ଅଂଶବିଶେଷ ଏଥୁରେ ସଦେହ ନାହିଁ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦୀପକରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାଙ୍କୁ ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ :

Any discussion of the Mukhasala of the Narasimhanatha would remain incomplete if only a passing reference is made to the four pillars in the interior. These pillars are square in cross section and identical in design. The deceptive design on the shaft consists of an upwardly moving creeper with a demilotus medallion at the head. The capital is of the vase-and-foliage type. In Orissa pilaster bearing similar designs recures on the walls of the temples of the triratha order. But the introduction of the

Pancharatha temple synchronises with the disappearance of this type of pilasters from Orissa. The occurrence of such pillars in the Mukhasala of the Pancharathi deula of Narasimhanatha was therefore least expected. One may suggest that these pillars were re-employed to serve their present function after being queried from the ruins of an earlier temple. (୧୯)

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହ ନାଥଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଦେଉଳ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର
ପ୍ରଥମ ଷଷ୍ଠ ଦଶଶତ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।
ଖୁବ ସମ୍ବନ୍ଧତଃ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତକରେ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରର ଅଂଶବିଶେଷକୁ
ବ୍ୟବହାର କରି ଜଗମୋହନଟି ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା ।

ଯେଉଁ ଅଞ୍ଚଳରେ ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ମୁଣ୍ଡଚେକି ଉଠିଛି, ତାହା ଏକଦା
ବୌଦ୍ଧ ସଂସ୍କରିତ ଏକ ମୁରଣୀୟ ପାଠ ଥିଲା । ପଦ୍ମପୂର ଅଞ୍ଚଳ ପାଖରେ ଥିବା ଶାନ୍ତିକୁ
ବୋଡ଼ା ସମର ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଏହାର ପ୍ରକୃତ ନାମ ସମ୍ବନ୍ଧତଃ ବୁଦ୍ଧ ସମର । (୨୦) ଶାନ୍ତିର ପାଖରେ
ମାଧ୍ୟମିକ ଆଚାର୍ୟୀ ନାଗାର୍ଜୁନଙ୍କର ପାଠ ପୋ-ଲୋ-ମୋ-ଲୋ-କି-ଲି ବା
ପରିମଳଗିରି (ଶର୍ଣ୍ଣଗିରି ?) ଅବଶ୍ୟିତ ଥିଲା ବୋଲି ଆଲୋଚକମାନେ ଗ୍ରହଣ
କରିଛନ୍ତି । (୨୧) ଏସବୁକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ବୁଦ୍ଧ ସମରଙ୍କର ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ପାଠ
ହିସାବରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ତକ୍କର ରାମପ୍ରସାଦ ମିଶ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । (୨୨) ଏହା
ଯଦି ଗ୍ରହଣୀୟ ହୁଏ, ବୌଦ୍ଧତତ୍ତ୍ଵଯାନ ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ସହିତ କିପରି ଜଡ଼ିତଥିଲା
ତାହା ସମ୍ରକ୍ଷରେ ଗବେଷଣା କରାଯିବା ଉଚିତ । ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିତଥିରେ
ଏବଂ ନରସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର କଳା ଓ ଶାପତ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଭାବ ଥିବାର କଥା
ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣାପଡ଼ୁ ନାହିଁ । ସମ୍ବନ୍ଧତଃ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର କିଛି ଅବଶେଷ ଉପରେ ବୈଷ୍ଣବ
ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଆରୋପ କରାଇବା ପାଇଁ ଏପରି ଶାପତ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା ।
ମଧ୍ୟଯୁଗର ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବୌଦ୍ଧ-ଶୈବ-ବୈଷ୍ଣବ ବିବାଦ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲା । ତେଣୁ
ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସକ୍ରିୟ ହୋଇ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିବା ବୌଦ୍ଧବଶେଷକୁ ଧ୍ୱଂସ କରି
ଦେଇଥିବେ । କିନ୍ତୁ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସକ୍ରିୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଆଦିମ ସଂସ୍କରିତକୁ
ଉପେକ୍ଷା କରିପାରି ନଥିଲେ । ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜିତ ବିଡ଼ାଳ ନରସିଂହନାଥ ବିଗ୍ରହ,
ପୂର୍ବରୁ ପୂଜିତ କନ୍ଦମାନଙ୍କର ଏକ ବିଗ୍ରହର ହିନ୍ଦୁ ସଂସ୍କରଣ । (୨୩) କନ୍ଦମାନେ
ସେମାନଙ୍କର ଦେବତାର ସେବାପୂଜାରେ ଅଗ୍ରାଧକାର ପାଇଁ ଏହି ଆର୍ୟକରଣକୁ

ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ ଓ ପୁରାଣ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥିଲା । ସେହି ପୁରାଣର କଥାବସ୍ତୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ରଚିତ କନ୍ଦକବି ଯୁଗଦାସଙ୍କ ନୃସିଂହ ରଚିତରେ ଅଛି ଚମକ୍ତାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (୨୪) ଏହି ଜନଶ୍ରୁତି ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଚିତ୍ରାଧାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରକାଶ କରାଗଲା;

ତ୍ରେତ୍ୟା ଯୁଗରେ ଉଡ଼ଙ୍ଗ ମୁନିଙ୍କର ମାଳତୀ ନାମକ କନ୍ୟାକୁ ଲଙ୍କାର ରାବଣ ଧର୍ଷଣ କରି ଗୋଦାବରୀ ନଦୀରେ ଦିଙ୍ଗିଦେଇଗଲା । ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ତାହାକୁ ଦୟା ଦେଖାଇ କୁଳରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଇଗଲା । ଗଣପତିଙ୍କର ବାହନ ଜହୁର ମାଳତୀକୁ ପିତାମାତା ପାଖରେ ଛାଡ଼ିଦେବ କହି ବାଟରେ ବଳକ୍ଷାର ଶୁଙ୍ଗାର କଲା । ମାଳତୀ କନ୍ୟା ଗର୍ଭରୁ ଏବଂ ରାବଣ ଜହୁର ଝାରସରୁ ମୁକ୍ତିକ ଦେଇୟ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲା । ସେ ପ୍ରଥମେ ତାହାର ମାତାକୁ ଆହାର କଲା । ତା'ର କୋପରେ ସମଗ୍ର ପୃଥବୀ ପ୍ରକମ୍ପିତ ହେବାରୁ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଦେବଦେବୀମାନେ ଅନୁରୋଧ କରନ୍ତେ ସେ ନରସିଂହ ରୂପରେ ତାହାକୁ ଗୋଡ଼ାଇଲେ । ଦେଇୟ ଉତ୍ସପାଇ ସର୍ବତ୍ର ବୁଲି ବୁଲି ଗନ୍ଧଗିରିର ଏକ ସୁଡଙ୍ଗରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲା । ନୃସିଂହ ଯେତେବେଳେ ଏଠାରେ ପ୍ରବେଶକଲେ, ଗନ୍ଧଗିରି ତାହାକୁ ଶରଣ ଦେଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପାଦତଳେ ଗୁହାରିକଲା । ତେଣୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମାର୍ଜାର କେଶରୀ ବେଶରେ ସୁଡଙ୍ଗ ପାଖରେ ମୁକ୍ତିକ ଦେଇୟକୁ ଜରିରହିଲେ । ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ପାଠ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ।

ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି କନ୍ଦମାନଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ସେମାନଙ୍କର ସୁବିଧା ନିମନ୍ତେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଜନଶ୍ରୁତି ସୃଷ୍ଟି କଲେ;

ହରି ଓ ସହଦେବ ଶବର ଦୁଇଭାଇ ଶ୍ରୀ ନୃସିଂହନାଥ ଅଞ୍ଜଳରେ ବାସକରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ଯଥାକ୍ରମେ ଯମୁନା ଓ ରୋଦନା ଗନ୍ଧଗିରି ବଣରୁ କନ୍ଦମୂଳ ଆଦି ଖୋଲି ଜୀବନଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ଦିନେ ଯମୁନା କନ୍ଦମୀ ପାପହରଣ ନାଳ କୁଳରେ ଗୋଟିଏ ବେଳଗଛକୁ ମାଡ଼ିଥିବା ପିଠକନ୍ଦା ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲା । ଖଣ୍ଡି ସାହାଯ୍ୟରେ ପିଠକନ୍ଦାକୁ ଖୋଲିବାବେଳେ ରକ୍ତ ବାହାରିବା ଦେଖି ଆଦିବାସୀ ରମଣୀଟି ଉତ୍ସପାଇ ତାହାର ସ୍ଵାମୀକୁ ଜଣାଇଲା । କଷ ଦମ୍ପତ୍ତି ଯଥା ସମୟରେ ପହଞ୍ଚ ଦେଖିଲେ ଯେ ରକ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତେ କ୍ଷୀର ବାହାରୁଛି । ଶୁନ୍ୟରୁ ଆଦେଶ ହେଲା- “ରେ ହରିଆ ମୁଁ ତୋପ୍ରତି ପ୍ରସନ ହୋଇଅଛି । ତୁ ମୋଡେ ନେଇ ଏକ ମନ୍ଦିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ରକ୍ଷାକର ।

ମୁଁ ମୁଣ୍ଡିକ ଦେଇବକୁ ମାରିବା ପାଇଁ ମାଞ୍ଚାର କେଶରୀ ବେଶରେ ଏଠାରେ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଲି ।” ଏହାପରେ କଳା ମୁଗୁନି ପଥରର ବିରାତି ମୂର୍ଛିଟିଏ ଗର୍ଭରୁ ବାହାରିଲା । ମୂର୍ଛିଟି ନେଇ ପାଟଣାର ତତ୍କାଳୀନ ମହାରାଜ ବୈଜଳଦେବକୁ ଜଣାଇବାରୁ ସେ ଏକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଲେ । କଷ ବଂଶଧରମାନେ ଏହି ଦେବତାଙ୍କ ପୂଜା ଆରମ୍ଭ କଲେ ।

ଏହି ଜନଶ୍ରୁତିର ବିଚାର/ବିଶ୍ଳେଷଣ ମାଧ୍ୟମରେ ସତ୍ୟର ସୂଚନା ମିଳିଆଏ । ଜନଶ୍ରୁତିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦୁଇଟି ପରିଷର ବିରୋଧୀ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ସମନ୍ୱୟ ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇଛି । ଏକ ପକ୍ଷରେ ପର୍ବତାଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୁଣ୍ଡିକ ନାମକ ଜୀବ ସହିତ ଦେଖ୍ୟ ଓ ରାବଣ (ଏକ ସଂସ୍କୃତିର ସଙ୍କେତ); ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଏମାନଙ୍କର ଶତ୍ରୁ/ପ୍ରତିପକ୍ଷ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଓ ତାଙ୍କର ବିଭାଳ ନରସିଂହ ରୂପ ଧାରଣ (ବିଭାଳ ମୁଣ୍ଡିକର ଶତ୍ରୁ) ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂସ୍କୃତିର ସଙ୍କେତ । ଏହି ଦୁଇଟି ଚିନ୍ତାଧାରା ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଉପର୍ଯ୍ୟାପନ କରନ୍ତି । କଷମାନଙ୍କର ବିଭାଳ ନରସିଂହଙ୍କର ସଫଳ ଅନ୍ତେଷ୍ଟଣରେ ଏବଂ ପରେ ଏକ ବୈଷବ ମନ୍ଦିରରେ ଏହାଙ୍କର ଉପାସନାରେ ଏହି ଚିନ୍ତାଧାରା ଦ୍ୱୟର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଛି । ଏଥରୁ ସମ୍ଭବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏକ ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରରେ ପୂର୍ବରୁ ପୂଜିତ କଷ ଦେବତାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ ଦେବତାରେ ପରିଣତ କରି ପୂଜା କରାଯାଇଥିଲା । ପରେ କଷ ପୂଜକମାନଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିରରେ ଅଗ୍ରାଧକାର ବା ଏକମାତ୍ର ପୂଜକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେବା ପାଇଁ ଏହି ଜନଶ୍ରୁତିଟି ସୃଷ୍ଟି କରାଗଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ରାଜଶକ୍ତିର କ୍ଷମତା - ବିଧୁସିଦ୍ଧ (Legitimation of Power) ଏବଂ ସାମାଜିକ ଶ୍ରେଣୀଗୁଡ଼ିକର ସାଂସ୍କୃତିକ ସମନ୍ୱୟ ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ ସଫଳ ହୋଇପାରିଲା । ବିଭାଳ ନରସିଂହଙ୍କର ମୂର୍ଛିଟିକୁ ବିଚାରକୁ ନେଲେ ଏହା ଏକ ଆଦିବାସୀ ବିଗ୍ରହର ପରିବର୍ତ୍ତି ରୂପ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେବାକୁ ପଡ଼େ ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. ସାରଳା ମହାଭାରତ, ସଭାପର୍ବ, ପୃ : ୪୧୪-୧୫
୨. ମହାତ୍ମି, ବିଭାଳନଦ, ନୃସିଂହ ଆରାଧନା, ଗ୍ରୈମନ୍ଦିର, ୧୯୮୭, ପୃ-୧୪୫ ।
୩. Epigraphia India (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୂଚୀତ EI), Vol. IX, P. 182-185.
୪. EI, Vol. IX, P. 184
୫. Ibid

୭. ମହାକିଳ, ନିରାକାର, ଶ୍ରୀ ନୃସିଂହନାଥ, ତତ୍ତ୍ଵ ମନ୍ଦିର ଓ କ୍ଷେତ୍ର ପରିଚୟ, ଆଗାମୀ ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, ପଡ଼ୁପୁର, ୧୯୮୪, ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ ।
୮. Das, D.R. Temples of Orissa, the study of a Sub-style, Agam Kala Prakashan, Delhi, 1982, P. 45.
୯. ମିଶ୍ର, ବିନାୟକ, Narasimhanatha stone inscription of Vaijjala Deva, Indian Historical Quarterly, Vol. XII, P. 485 ff.
୧୦. ବେଗଲାରଙ୍କର ମତ ୧୮୮୧ରେ ଆଲେକଜାଣ୍ଠର କନ୍ଦିଂହମଙ୍କର Archaeological Survey of Indiaରେ ଖାନ ପାଇଥିଲା । Beglar J.D., Report of Tours in the South Eastern Provinces, 1874-76, P. 142.
୧୧. ଦାଶ, କେଳାସତ୍ତ୍ଵ, "Gangeswar-Chodaganga and the temple of Purusottama-Jagannatha", Orissa Historical Research Journal (ଏହାପରେ ସର୍ବତ୍ର ସୂଚି OHRJ) Vol. XXXII, Nos. III and IV P. 65-84.
୧୨. Sharma, R.K., The Kalachuris and Their Times, Sundeep Prakashan, Delhi, 1980, P. 52
୧୩. ଉତ୍ତ୍ରେବ, EI, Vol. XIII, No. 96 and 100.
୧୪. Singh Deo, Jitamitra Prasad, Cultural Profile of South Kosala, Gyan Publishing House, Delhi, P. 251.
୧୫. ଉତ୍ତ୍ରେବ, ପୃ. ୨୪୦-୨୪୧ ।
୧୬. ଉତ୍ତ୍ରେବ, ପୃ. ୨୪୧ । ପୃ. ୩୪୦-୩୪୨
୧୭. ଉତ୍ତ୍ରେବ, ପୃ-୩୪୨ ।
୧୮. ଦାଶ, କେଳାସତ୍ତ୍ଵ, "Anangabhima" III, OHRJ, Vol. XXXV, No. 1 and II, P. 5-9
Panigrahi, K.C., "Sonepur stone inscription of Bhanudeva" OHRJ, Vol. X, No. IV, P. 8-9.
୧୯. Eschmann, A., "The Visnava typology of Hinduization and the origin of Jagannatha", The cult of Jagannatha and the Regional Tradition of Orissa, Edited by A. Eschman, H. Kulke and G.C. Tripathy, 1978/86, P. 107.
୨୦. Das, D.R. ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୩୩ ।
୨୧. Mishra, Rama Prasad, Sahajayana-A study of Tantric Bud-

- dhism, Calcutta, 1991, P.-54.
୨୧. Sahu, N.K., Buddhism in Orissa, Utkal University, 1958, P. 100-101.
- Mishra, R.P., ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୫୫ ।
୨୨. Mishra, R.P. ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ-୫୫-୫୫ ।
୨୩. Eschmann, A., ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, ୧୯୭୮/୮୭, ପୃ-୧୦୭ ।
୨୪. ମହାଲିଙ୍କ, ନିରାକାର, ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ୧୯୮୪, ପୃ. ୫-୧୦ ।
ଯୁଗଦାସ ରଚିତ ନୃସିଂହଚରିତ ଅଧାପକ ନାରାୟଣ ପୃଷ୍ଠେ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ।

ବଣୀଇ: ଭୁଷ୍ଟା ଆଧୁପତ୍ୟର ପୁଣ୍ୟଭୂମି

ଅତୀତର ଅନେକ ଘଟଣା ଆଜି ସୁସ୍ଥି ନୁହେଁ । ଅତୀତର ରାଜନୈତିକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଧାରା ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାର ପଥ ବଦଳାଇଯାଇଛି । ତେଣୁ ଆଞ୍ଚଳିକ ଷ୍ଟରରେ କୌଣସି ଯାନର ଅତୀତ ସମ୍ପର୍କରେ ଜାଣିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗବେଷକ ନିରାଶ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଇତିହାସର ଅବରୁଦ୍ଧ କୋଠରୀ ମଧ୍ୟକୁ ସତ୍ୟାନ୍ତୁସନ୍ଧିତ୍ତ ସହଜରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଜନଶ୍ରୁତି ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାମାଣିକ ତଥ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସତ୍ୟର କ୍ଷୀଣ ରେଖା ଏପରି ଭାବରେ ଆଜି ହୋଇ ରହିଯାଏ ଯେ ତାହା ସହଜ ହୃଦ୍ଦିରେ ଦେଖିବୁଏ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଇତିହାସର ଚର୍ଚା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଅସୁବିଧା ଅନୁଭବ କରାଯାଇଛି । ତଥାପି ବର୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ନୃତନ ତଥ୍ୟର ଆବିଷାର ଓ ପୁରାତନ ତଥ୍ୟର ବାରମ୍ବାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା ଅତୀତ ଓଡ଼ିଶାର କିଛି ସ୍ମୃତିରେ ଘଟଣାବଳୀ ସହିତ ଗବେଷକ ପରିଚିତ ହୋଇପାରିଛି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ପାଇଁ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକର ଅତୀତର ଜୀବନଧାରା ଉପରେ ଗବେଷଣା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରି ହେବ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକର ଅତୀତର ରାଜନୈତିକ- ସାଂସ୍କୃତିକ ଘଟଣା ପ୍ରବାହକୁ ନେଇ ଅତୀତ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ- ସାଂସ୍କୃତିକ ଘଟଣାବଳୀର ବୃଦ୍ଧତ ଧାରା ପ୍ରବାହିତ, ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ବଣାଇର ଯାନ ଗୌଣ ନୁହେଁ । ତାହାର ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟକାଳର ରାଜନୈତିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନଧାରାର ସଂକଷିପ୍ତ ବିବରଣୀ ଏହି ନିବନ୍ଧରେ ଛାନ ପାଇଛି ।

ଘନ ଅରଣ୍ୟଶଙ୍କୁଳ ଅତ୍ୟକ୍ତ ପାର୍ବତ୍ୟ ଭୂମି ବଣାଇ ପ୍ରାୟ ଏକ ହଜାର ଦୁଇଶହ ଛୟାନବେ ବର୍ଗ ମାଇଲ ଅଞ୍ଚଳ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ଉଭରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗାଙ୍ଗପୁର ରାଜ୍ୟ ଓ ସିଂହଭୂମି ଅଞ୍ଚଳ, ପୂର୍ବରେ କେଉଁଏକ ଓ ଦକ୍ଷିଣପଣ୍ଡିମରେ ବାମଶ୍ଵା ରାଜ୍ୟ ଅବସ୍ଥିତ ।

ମାଙ୍କଡ଼ନଚା, ବାଦାମଗଡ଼, ଜଙ୍ଗ୍ରା ଓ ଛେଳିଆଗୋକା ପ୍ରଭୃତି ପର୍ବତମାଳାରେ ଏହି ବାଜ୍ୟ ବେଶ୍ଟିତ । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ବଣାଇ ଏକ ମଣ୍ଡଳ ରୂପେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ଏହି ବୃହତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭାରତକୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କେତେକ ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ-ଦଶମ ଶତକରେ ବଣାଇ ଏକ ମଣ୍ଡଳ ହିସାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଏତିହାସିକମାନେ ଏକ ତାମ୍ରଫଳକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିବରଣୀରୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି । ବଣାଇ ସମ୍ପର୍କିତ ଏହି ତାମ୍ରଫଳକ ଦଶମ ଶତାବୀର ବୋଲି ଏତିହାସିକମାନେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି (୧) । ମହାମହୋପାଧ୍ୟେ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାମ୍ରଫଳକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବଣାଇ ମଣ୍ଡଳକୁ ‘ତଳାଇ ମଣ୍ଡଳ’ ବୋଲି ପାଠ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରେ ଏହି ପାଠର ବିଶ୍ଵାଧନ କରାଯାଇ ବଣାଇ ମଣ୍ଡଳ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥିଲା । ବଣାଇ ତାମ୍ରଫଳକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିବରଣୀରୁ ସଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଅନ୍ତତଃ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ-ଦଶମ ଶତକରେ ଏହି ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟର ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ମଣ୍ଡଳର ଶାସକ ଥିଲେ ଉଦୟ ବରାହ । ସେ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । କାରଣ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ରାଜାଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକ ଉପାଧିକାଳୀ ତାଙ୍କର ଥିବାର ସୁଚନା ତାମ୍ରଫଳକର ବିବରଣୀ ବହନ କରିଛି । ଉଦୟ ବରାହଙ୍କର ପୂର୍ବ ପୁରୁଷ ଥିଲେ ତେଜ ବରାହ ଓ ଉଦିତ ବରାହ । ଏହି ରାଜବଂଶ ଚିତ୍ରକୁଟ ନାମକ ପ୍ଲାନ୍ଟର ବଣାଇକୁ ଆସି ଶାସନ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟର ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଯେଉଁ ଚିତ୍ରକୁଟର ସୁଚନା ତାମ୍ର ଫଳକରେ ଦେଇଛନ୍ତି ତାହାକୁ ଏତିହାସିକମାନେ ରାଜପ୍ଲାନର ଚିତୋର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ସେହି ପ୍ଲାନରୁ ମଧ୍ୟରବଂଶ ରାଜାମାନେ ଆସିଥିବା କଥାକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇନାହିଁ । (୨) ତେବେ ଚିତ୍ରକୁଟ ଅଞ୍ଚଳଟି ମଧ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇପାରେ । ତାମ୍ରଫଳକରେ ମଧ୍ୟର ଚିହ୍ନ ଥିବାରୁ ରାଜବଂଶକୁ ମଧ୍ୟର ବଂଶ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହି ମଧ୍ୟର ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସେତେବେଳର ସାର୍ବଭୌମ ଶାସକ ଭୌମକର ରାଜା ॥ ନଙ୍କର ଅଧୀନଷ୍ଟ ଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ; କାରଣ ସେହି କାଳରେ ଭୌମକର ଶାସନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅନେକ ମଣ୍ଡଳ ଥିଲା । ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ଐରାବତ ମଣ୍ଡଳ, ଯମର୍ଗର୍ମ ମଣ୍ଡଳ, ଶିତିଙ୍ଗ ମଣ୍ଡଳ, ଶିଞ୍ଚିଲିମଣ୍ଡଳ ଓ ଶ୍ରେତକ ମଣ୍ଡଳ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତେଣୁ ବଣାଇ ମଣ୍ଡଳ ଏହି ସାର୍ବଭୌମ ଶାସନ ଅଧୀନରେ ଥିବା ମତକୁ ଅସ୍ତ୍ରୀକାର କରାଯାଇନପାରେ । ବଣାଇରେ ମଧ୍ୟର ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ କେତେକାଳ ଶାସନ କରିଥିଲେ ସେ

ସମ୍ପର୍କରେ ନିର୍ଭର୍ୟୋଗ୍ୟ ପ୍ରାମାଣିକ ଉପାଦାନର ଅଭାବ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ କଳକୁରି ରାଜାମାନଙ୍କର ତାମ୍ର ଫଳକ ବିବରଣୀରୁ କିଛି ତଥ୍ୟ ଏ ସଂପର୍କରେ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ ।

କଳକୁରି ରାଜବଂଶର ଏକ ଶାଖା ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ରାୟପୁର ବିଳାସପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀଯ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଦ୍ୱିତୀୟ ଦଶଶିରେ ପଣ୍ଡିମ କୋଶଳର ଅଧିକାଂଶ ଅଞ୍ଚଳ ସେମାନେ ନିଜ ଅଧିନକୁ ଆଣିଥିଲେ । କଳକୁରି ସମ୍ରାଟ ଜାଜଲଦେବ (ଖ୍ରୀ ୧୦୯୦ - ୧୧୨୦) ଏକ ସଫଳ ଦିଗବିଜ୍ୟରେ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳକୁ ନିଜ ଆୟରକୁ ଆଣିଥିବା ବିଷୟ ତାମ୍ରଫଳକ ଗୁଡ଼ିକର ବିବରଣୀରୁ ଜଣାପଡ଼ିଛି । ତାଙ୍କ ବଂଶୀୟ ସମ୍ରାଟ ଦ୍ୱିତୀୟ ପୃଥ୍ଵୀଦେବ (ଖ୍ରୀ. ୧୧୩୪ - ୧୧୭୪)ଙ୍କର ଏକ ତାମ୍ରଫଳକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ଯେ ଜଗପାଳ (ଜାଜଲଦେବଙ୍କର ସେନାପତି) ତାଙ୍କ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ତରଫରୁ ମାୟୁରିକ ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । (୩) ଆତିହାସିକମାନେ ଏହି ମାୟୁରିକ ରାଜ୍ୟକୁ ଭଞ୍ଜଭୂମି ମଧ୍ୟରେ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି । (୪) କିନ୍ତୁ ଏ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟରେଞ୍ଜ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀଯ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ପରିଚିତ ନଥିଲା । ପୁଣି ତାମ୍ର ଫଳକ ବିବରଣୀର ଲେଖକ ପ୍ରାଚୀନ ଭଞ୍ଜ ନାମକୁ ଏହି କାଳରେ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ମଧ୍ୟରେଞ୍ଜ ଅଞ୍ଚଳଟି ଉତ୍କଳ ସମ୍ରାଟ ତୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଅଧିନରେ ଏହି କାଳରେ ରହିଥିଲା । ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟର ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବୀର ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦଶଶିରେ ମଧ୍ୟ ବଣାଇ ମଣ୍ଡଳରେ ଶାସନ କରୁଥିବାର ମତକୁ ଅସ୍ବିକାର କରିବାର କାରଣ ନାହିଁ । ଏହି ମଧ୍ୟର ବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ବଣାଇରେ ଶାସନ କାଳରେ (ଅତତେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକବେଳକୁ) ବଣାଇର ସର୍ବ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଭୂଯାଁମାନେ ରାଜନୀତିରେ ସନ୍ତ୍ରୀଯ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଭୂଯାଁ ମୁଖ୍ୟ ସାବଧମାନେ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମାୟୁରିକ ରାଜ୍ୟ ବଣାଇରେ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ଥିବାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି:

(୧) କଳକୁରି ରାଜାଙ୍କର ତାମ୍ରଫଳକର ବିବରଣୀରୁ ଜଣାଯାଇଛି ଯେ ମାୟୁରିକମାନଙ୍କ ସହିତ ସାବଧ ମଣ୍ଡଳେଶ୍ଵର ମଧ୍ୟ ପରାଜ୍ୟ ବରଣ କରିଥିଲେ । (୪)

(୨) ପଣ୍ଡିତ ମଦନ ମୋହନ ମିଶ୍ରଙ୍କ ରଚିତ କାବ୍ୟ ଗାଥା ଏବଂ ପଣ୍ଡିତ

ଗୋପୀନାଥ ମିଶ୍ର କବି ଭୂଷଣଙ୍କ ରଚିତ ବଂଶାବଳୀ ଅନୁସାରେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ ବଣାଇରେ ଆରମ୍ଭ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଏହା ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ ହୋଇ ପାଞ୍ଜଣ ଆଦିବାସୀ ଭୂଯଁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ପାଞ୍ଚ ଭୂଯଁ ମୁଖ୍ୟ ସାବନ୍ତ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ (୭) । କାଳକାଳ ପାଇଁ ରାଜବଂଶ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସବେ ଏହି ଭୂଯଁ ଜମିଦାର (ସାବନ୍ତମାନେ) ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହରାଇନଥିଲେ । ୧୯୧୦ - ୧୩ ର ସେଟେଲମେଣ୍ଟ ରିପୋର୍ଟରେ ଭୂଯଁମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ (ସାବନ୍ତ) କେବଳ ଜଣେ ଜମିଦାର ହିସାବରେ ଅଧିକାର ପାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଅଧିନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀର ପୂର୍ବ କୁଳର ରାଜ୍ୟର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗର ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜମିଦାରୀ ରହିଥିଲା । ଏହା ୨୭ଟି ଗ୍ରାମର ମିଶ୍ରଣରେ ଗଠିତ (୭) ।

(୮) ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ରୁଯୋଦଶ ଶତକର ଦ୍ଵିତୀୟ ଦଶଶିତର କଳଚୁରି ରାଜାମାନଙ୍କ ୦ାହୁ ସମ୍ବଲପୁର- ସୋନପୁର ଅଞ୍ଚଳକୁ ଗଙ୍ଗାରାଜୀ ଅନନ୍ତଭୀମ ଅଧିକାର କରିବା ପରେ ବଣାଇ ଓ ଗାଙ୍ଗପୁର ରାଜ୍ୟ ବିଜୟ କରିଥିଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଏହା ଭୂଯଁପୁରାଶ ବିଜୟ ନାମରେ ସ୍ମୃତି (୮) । ଏହା ଜଣାଇଦିଏ ସେ ଭୂଯଁମାନେ ବଣାଇରେ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାବରେ ପରାକ୍ରମୀ ଥିଲେ ।

ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବଣାଇ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ଲିତିହାସରେ ଭୂଯଁ ଆଧୁପତ୍ୟର ନାନା ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଅସୀକାର କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ବଣାଇ ମଣ୍ଡଳରେ କଦମ୍ବ ବଂଶୀ ଶାସନ ଭୂଯଁ ଆଧୁପତ୍ୟର ଏକ ହୃତନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ବଣାଇ ମଣ୍ଡଳରେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଜନରବ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଅଛି । ଏହି ସବୁ ଜନରବ ଭୂଯଁ ଆଧୁପତ୍ୟକୁ ସୀକାର କରିଥାଏ:

୧ - ପ୍ରଥମ ଜନଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଜାତିର ଦୁଇ ଭାଇ ଶତ୍ରୁ ଦ୍ୱାରା ବିତାଢ଼ିତ ହୋଇ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଶାସିତ ବଣାଇରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଶତ୍ରୁମାନେ ଏହି ଦୁଇ ଜଣଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଅନୁସରଣ କଲେ । ଉତ୍ସତୀତ ହୋଇ ସେ ଦୁଇ ଜଣ ବଣାଇରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଆମୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ଶିବ ମନ୍ଦିରରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । ରାତ୍ରରେ ଶିବ (ବାଣେଶ୍ୱର)ଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରି ଶୋଇଯାଇଥିଲେ । ସ୍ଵପ୍ନରେ ବାଣେଶ୍ୱର ସେ ଦୁଇ ଜଣଙ୍କୁ ଶତ୍ରୁ ଅନୁଧାବନ କରୁଥିବାରୁ ମନ୍ଦିର ନିକଟସ୍ଥ କଦମ୍ବଗଛ କୋରଡ଼ରେ ଲୁଚିଯିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଏ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ସେ ଦୁଇ ଭାଇ କଦମ୍ବ କୋରଡ଼ରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ରାତ୍ରି ପ୍ରଭାତ ହେବା ମାତ୍ରେ ହଠାତ୍

ଗୋଟିଏ ମନ୍ୟର ଆସି ମନ୍ଦିରରୁ କଦମ୍ବ ଗଛ ଯାଏ ଧୂଳିରେ ପଡ଼ିଥିବା ଦୁଇ ଭାଇଙ୍କର ପଦଚିହ୍ନ ନିଜ ପୁଷ୍ଟରେ ପୋଛିଦେଇ ଉଡ଼ିଗଲା । କିଛି ସମୟ ପରେ ଶତ୍ରୁମାନେ ପଦଚିହ୍ନ ଠରାଇ ମନ୍ଦିରକୁ ଆସିଲେ । ମାତ୍ର ସେଠାରେ ସେମାନେ ଦୁଇଭାଇଙ୍କୁ ପାଇଲେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ପାଖାପାଖୁସ୍ତାନରେ କୌଣସି ଠାରେ ପଦଚିହ୍ନ ଦେଖିଲେ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଅବସ୍ଥାରେ ହତାଶ ହୋଇ ଶତ୍ରୁମାନେ ପଳାଇଗଲେ । ଏଣେ ବାଣେଶ୍ୱର ବଣାଇର ଅନାର୍ୟ୍ୟ ରାଜାଙ୍କୁ ସ୍ଵପ୍ନରେ ତାଙ୍କ ଶରଣାର୍ଥୀ ଦୁଇଜଣଶ (ଆର୍ୟ ଯୁବକ) ସେହିଦିନଠାରୁ ବଣାଇର ଶାସକ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ସେ ଦୁଇ ଜଣଙ୍କୁ କଦମ୍ବ ଗଛ କୋରଦରୁ ଆଣି ବଣାଇ ସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ବାଣେଶ୍ୱର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ବଣାଇ ରାଜା ଅନାର୍ୟ୍ୟ ବାଣେଶ୍ୱର ସେବକ ଦୁଇ ଭାଇଙ୍କୁ ନେଇ ବାଣେଶ୍ୱରଙ୍କ ଛଡ଼ାଫୁଲରେ ଅଭିଷିଷ୍ଟ କରି ରାଜ୍ୟଭାର ଅର୍ପଣ କଲେ । ରାଜ୍ୟ ଦେବା ସମୟରେ ଅନାର୍ୟ୍ୟ ରାଜା ତାହାର ବାର୍ଷିକ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସ୍ଵରୂପ ତାହାର ପୂଜା କରିବା ପାଇଁ କଦମ୍ବରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବଦ୍ଧ କରାଇଥିଲା । (୯) । ମନ୍ୟ ପାଦଚିହ୍ନ ଲିଭାଇ ଶତ୍ରୁ ହାତରୁ ରକ୍ଷା କରିଥିବାରୁ ସ୍ଥାରକୀ ହିସାବରେ ମନ୍ୟ ଚିହ୍ନ ନିଜ ଧୂଳରେ ବା ମୋହରରେ କଦମ୍ବ ରାଜା ଧାରଣ କଲେ । କଦମ୍ବ ଗଛରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ଜୀବନ ବଞ୍ଚାଇ ଥିବାରୁ ନିଜଙ୍କୁ କଦମ୍ବବଂଶୀ ବୋଲି ଅଭିହିତ କଲେ ।

୨. ଦ୍ଵିତୀୟ ଜନଶ୍ରୁତିଟି ଖଣ୍ଡାଧାର ଜଳପ୍ରପାତ ପାଖରେ ଦଳବଦ୍ଧ ଭାବେ ରହୁଥିବା ପାଉଡ଼ି ଭୂଯଁ (ଯେଉଁମାନଙ୍କର ବଣାଇରେ ପାଳିତ ହେଉଥିବା ଦଶହରା ପର୍ବ ସହିତ ନିବିତ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି) ମାନଙ୍କ ଠାରୁ ସଂଗ୍ରହୀତ (୧୦) । ବଣାଇ ଗଡ଼ଜାତର କୋଇଡ଼ା ଉପତ୍ୟକାର କୁଳା ଗ୍ରାମରେ କୁଳାଳ ଅସ୍ଵର ରହୁଥିଲା । ସେହି ଅସ୍ଵରର ସାତ ଝିଅ ଉଲଗୁ ଅବସ୍ଥାରେ ମାଛ ଧରୁଥିଲେ । ସାତ ଜଣ ଭୂଯଁ ଯୁବକ ପାରିଧିବେଳେ ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଲଜ୍ଞା ନିବାରଣ ପାଇଁ ସାତଖଣ୍ଟି ଶାଢ଼ୀ ସେମାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଫିଙ୍ଗି ଦେଲେ । ଯୁବତୀମାନେ ଲୁଗାପିନ୍ଧି ଘରକୁ ଫେରି ଯୁବକମାନଙ୍କୁ ଅତିଥିଭାବରେ ଚର୍ଚା କରିବା କାଳରେ ଭାତ ଓ କୁକୁଡ଼ା ମାଂସ ଦେଇଥିଲେ । ସାତଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସାନଭାଇ ବିଳମ୍ବରେ ଆସିଲା । କିନ୍ତୁ ଖାଦ୍ୟ ଖାଇବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ସେ ଘୋଡ଼ାପିଠିରେ ବସି ବନସ୍ତ ମଧ୍ୟକୁ ପଳାଇ ଆସିଲା । ଯୁବତୀମାନେ ତାହାକୁ ଅନୁସରଣ କଲେ । ଭୂଯଁ ଘୋଡ଼ା ଯେଉଁ ବାଟେ ଯାଇଥିଲା, ବନସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏକ ମନ୍ୟ ତାର ପଛେ ପଛେ ଉଡ଼ି ଘୋଡ଼ାର ଗାୟ ଚିହ୍ନ ଲିଭାଇ ଦେଇଥିଲା । ଯୁବତୀମାନେ କିଛି

ବାଟ ପରେ ଆଉ ବାଟ ପାଇଲେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଫେରିଆସି ଛଅଜଣ ଯୁବକଙ୍କୁ ବିବାହ କଲେ । ଅସୁର କନ୍ୟା ମାନଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିବା ଛଅଜଣ ଯୁବକ ଜାତି ପରିତ୍ୟକ୍ତ ଭାବେ ବନସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ରହିଗଲେ । ମାତ୍ର ସାନ ଭୂଯାଁ ଯୁବକ ଖାଦ୍ୟ ନଖାଇ ନିଜ ଜାତି ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ପଳାଇ ଆସିଥିଲା । ସେ ବଣାଇ ରାଜଗାଦିରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲା । ୩- ଅନ୍ୟ ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଭୂଯାଁ ବଂଶର ସାତ ଭାଇଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିବାଦ ଲାଗିଲା । (୧୧) । ବିବାଦର ସମାଧାନ ଲାଗି ସେମାନେ ଗୋଟିଏ ସର୍ବରେ ରାଜି ହେଲେ । କଦମ୍ବ ଗଛ ଡାଳରେ ଗୋଟିଏ ପେଚା ବସିଥିଲା । ଯେଉଁ ଭାଇ ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦରେ ସଫଳ ହୋଇ ପେଚାଟିକୁ ଏକାଥରକେ ମାରିଦେବ ସେହି ରାଜପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେବ । ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦରେ ସଫଳ ହୋଇଥିବା ଭାଇ ଜଣକ କଦମ୍ବ କେଶରୀ ପଦବୀ ଧାରଣ କରି ବଣାଇ ଗଡ଼ିଜାତର ରାଜପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲା । ବଣାଇ ରାଜବଂଶର ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀମାନେ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ନାମ ସହିତ କଦମ୍ବ କେଶରୀ ଉପାଧ୍ୟ ଯୋଡ଼ା ଯାଇଛି ।

୪- କବଡ଼େନ-ରାମସେ (L.E.B. Cobden- Ramsay) ଅନ୍ୟ ଏକ ଜନଶ୍ରୁତି ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି:

They say that they came from Sakaldwip or Ceylon and that the founder of the family was abandoned by his mother under a Kadamba tree. Being thus on the point of falling in to the hands of an enemy the infant was rescued by a Peacock which swallowed him and kept him in its craw until the danger was past. In gratitude for this service the peacock was adopted as the family emblem. In reference to their early connection with the Kadamba tree, the chiefs describe themselves as Kadamba Vamsi Rajputs. (୧୨)

ଏହିପରି ଏକ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଉତ୍ତାର କରିଥିବା କବଡ଼େନ- ରାମସେ ମହାଶୟ ପରେ ପରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି:

Looking, however, to their position as chiefs more powerful Bhuiya Vassals who hold the bulk of the land, command the militia of the State and claim the right of conferring the tika or token of its investiture on the chief it is possible that the Raja of Bonai was originally only the head of the Bhuiya tribe. (୧୩) ।

କବଡ଼େନ- ରାମସେଙ୍କର ଏହିପରି ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟକୁ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ବର୍ତ୍ତମାନ

ଅନେକ ଉପାଦାନ ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ ଭାରତରେ ଥିଲା । ଯଦି ବଣାଇର କଦମ୍ବବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ଭୁଯଁ ମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ, ତେବେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ବୋଲି ଦାବି କରିବା ଦାରା କେଉଁ ଉଦେଶ୍ୟ ସାଧୁତ ହୋଇଥିବ ? ଏହି ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟରକୁ ଚିହ୍ନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ କ୍ଷମତା ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ପଥ ସୁଗମ ହୋଇଥିବ । କିନ୍ତୁ କଦମ୍ବବଂଶୀ ବୋଲି ନିଜକୁ ପରିଚିତ କରିବା ଯୋଗୁ ସେମାନେ ଅନ୍ୟ ଛାନରୁ ବଣାଇକୁ ଯାଇ ଶାସନ କରିଥିବାର ସ୍ଵଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳେ ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ବର୍ତ୍ତୁର୍ଥ- ପଞ୍ଚମ ଶତକରେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ତୁଙ୍ଗଭଦ୍ରା ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେଉଁ କଦମ୍ବବଂଶୀ ରାଜା ମଧ୍ୟର ଶର୍ମନ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ତାହାଙ୍କର ବଂଶର ଉପରେ ମୂଳରେ ଏହି କଦମ୍ବବୃକ୍ଷ ଓ ମଧ୍ୟର ପକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ରହିଛନ୍ତି । (୧୪) ।

ତାଳଗୁଡ଼ ଖମ ଶିଲାଲିପି (ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ- ଷ୍ଵଷ ଶତକ)ରେ ଏହି ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ ଆରମ୍ଭ ସମ୍ପର୍କର ଜନଶ୍ରୁତି ଛାନ ପାଇଛି (୧୫) । ତେବେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାଖା ହିସାବରେ ବଣାଇର କଦମ୍ବ ବଂଶୀକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ବିଶେଷ ନିର୍ଭର୍ୟୋଗ୍ୟ ପ୍ରାମାଣିକ ଉପାଦାନ ନାହିଁ । କାରଣ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ମଧ୍ୟରଶର୍ମନ (କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନର ଆରମ୍ଭକର୍ତ୍ତା) ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବଣାଇର କଦମ୍ବବଂଶୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ (ଯଦିବା ବଣାଇର କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସକ ବାହାରୁ ବଣାଇକୁ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ବୋଲି ସମସ୍ତ ଜନଶ୍ରୁତି ଦାବୀ କରନ୍ତି) ।

ଡକ୍ଟର ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ- ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବଣାଇକୁ ରାଯବଣରାଇ ବୋଲି ଅଭିଲେଖୀୟ ଉପାଦାନ ସାହାଯ୍ୟରେ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି । ନିରାକାରପୁରରୁ ସଂଗୁହୀତ କଦମ୍ବବଂଶୀ ସମ୍ମାନ ଉଦୟ ଖେଢ଼ିଙ୍କର ଏକ ତାମ୍ରପଳକରେ ଏହି ରାଯବଣରାଇର ସୂଚନା ରହିଛି (୧୬) । ଏହି ରାଯବଣରାଇରୁ କଦମ୍ବବଂଶୀ କଳିଙ୍ଗର ଜୟତୀପୁର ଠାରେ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ମତ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ଦଶମ- ଏକାଦଶ ଶତକରେ ମଧ୍ୟରବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ବଣାଇରେ ଶାସନ କରୁଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି । ଏଣୁ ସେତେବେଳେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କୁ ବଣାଇରେ ଆବିଷ୍ଠାର କରାଯାଇନପାରେ । ଏହି ରାଯବଣରାଇ ଜୟତୀପୁର ଠାରେ ଶାସନ କରୁଥିବା କଦମ୍ବବଂଶୀ ମାନଙ୍କର ଏକ ମୂଳପାନ ହୋଇପାରେ ଏବଂ

ଏହା ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର କୌଣସି ଏକ ଶାନ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । କାରଣ ଜୟତୀପୁର ଠାରେ ଶାସନ କରୁଥିବା କଦମ୍ବବଂଶୀମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ ସ୍ଵପରିଚିତ ଥିଲା । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗଙ୍ଗା ଅଭିଲେଖର ରାୟବଣରାଇ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ବଣାଇ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରିବା ଏକ ସମେହଜନକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

ବଣାଇରେ କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ ଆଗମ୍ବ ସମ୍ପର୍କିତ ଜନଶ୍ରୁତିର ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ୱାସଣ ଆବଶ୍ୟକ । ତେବେ ଏ ସମସ୍ତ ଜନଶ୍ରୁତିରେ କେତୋଟି କଥା କୁହାଯାଇଛି ।

୧. ବଣାଇ ପ୍ରଥମେ ଅନାର୍ୟୀ/ଭୂଯାମାନଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ।

୨. ଏହି ଅଞ୍ଚଳ କଦମ୍ବ ବୃକ୍ଷ ଏବଂ ମଯ୍ୟ ପକ୍ଷୀ ପାଇଁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟକାଳରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା ।

୩. କଦମ୍ବବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ବାହାରୁ ବଣାଇକୁ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଭୂଯାମାନଙ୍କ ଠାରୁ କ୍ଷମତା ଛଡାଇଥିଲେ ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ । ପରେ ସେମାନେ ଭୂଯାମାନଙ୍କ ସହିତ ସୁସମ୍ପର୍କ ରଖି ଶାସନ କରିଥିଲେ ।

ବଣାଇର ରାଜନୈତିକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଉତ୍ସବ ଉଚ୍ଚର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଦିଗ ଭୂଯାଁ ଗୋଷ୍ଠୀ । ଭୂଯାମାନେ ବଣାଇ, ଗାଙ୍ଗପୁର ଓ ସିଂହଭୂମି ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରଥମ ଅଧିକାସୀ ହିସାବରେ ପରିଚିତ । (୧୭) ସମ୍ବନ୍ଧବତ୍ୟ ବଣାଇଠାରେ ମଯ୍ୟ ବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଭୂଯାଁ ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ସେମାନେ ହିଁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ବଣାଇ ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା କଥାକୁ ଅସ୍ଵାକାର କରିଛେବ ନାହିଁ । ବଣାଇ ତାମ୍ରଶାସନ ଅନୁସାରେ ମଯ୍ୟ ବଂଶର ଆଦିରାଜା ଉଦ୍‌ଦିତ ବରାହ ନିଜର ସୌର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ କ୍ଷମତା ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଏହି ରାଜବଂଶ ପୂର୍ବରୁ ଭୂଯାଁ ଶାସନ ପଢ଼ିର ଛିତିକୁ ଅବଜ୍ଞା କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଖୁବ ସମ୍ବନ୍ଧବତ୍ୟ ଭୂଯାମାନେ ମଯ୍ୟ ବଂଶୀ ଶାସନକୁ ପ୍ରଥମେ ଅସ୍ଵାକାର କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମଯ୍ୟରମାନେ ଏହାର ଉପଯୁକ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଜନଶ୍ରୁତିରୁ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ ।

ବଣାଇବାସୀ ବଣାଇକୁ ବାଣସୁର ରାଜ୍ୟ ବୋଲି କହି ଆସୁଛନ୍ତି । ବାଣେଶ୍ୱର ବଣାଇର ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା । ଏହି ମନ୍ଦିରର ପଣ୍ଡା ଦେହୁରୀ ଭୂଯାଁ ବଂଶଜ । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବଳୀପୁତ୍ର ବାଣସୁର ସମ୍ପର୍କରେ ବିଷ୍ଣୁରିତ ଆଲୋଚନା ରହିଛି । ମହାଭାରତର ଖଳଭାଗ ହରିବଂଶ ଏବଂ ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣରେ ବାଣସୁର ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି

ବିବରଣୀ ରହିଛି । ଏହି ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ ଏକଦା କୁମାର ସ୍ଵଦେଶ ଶରୀରକୁ ଦେଖି ମହାପରାମ୍ରମୀ ବଳୀପୁତ୍ର ବାଣୀସୁର ବିଶ୍ଵିତ ହେଲା ଏବଂ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କର ପୁତ୍ର ବୋଲି ନିଜକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଲାଗି ତପସ୍ୟା କଲା । ଦୀର୍ଘବର୍ଷ ତପସ୍ୟା ପରେ ରୁଦ୍ରଦେବ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ତାହାକୁ ନିଜର ପୁତ୍ର ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ତାହାପରେ ସେ ରୁଧରପୁର (ଶୋଣିତପୁର)ରେ ଅଗ୍ନି କୁମାର ମହାସେନଙ୍କ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବକୁ ଦମନ କରିବା ପାଇଁ ବାଣୀସୁରର ରାଜଧାନୀ ଛାପନ କଲେ । ଏହି ଶୋଣିତପୁର ରୁଦ୍ର- ଶିବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଵରକ୍ଷିତ । ଶିବଙ୍କ ପୁତ୍ର ରୂପେ ସ୍ଵାକୃତ ହେବାପରେ ବାଣୀସୁରକୁ କାର୍ତ୍ତିକେୟ ନିଜର ଅଗ୍ନିତୁଳ୍ୟ ତେଜସ୍ୱୀ ଧଜ ଓ ମୟୁର ବାହନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ତ୍ରିକାଞ୍ଚ ଶେଷରେ ଏହି ଶୋଣିତପୁରକୁ ଦେବୀକୋଟ, ବାଣପୁର ଏବଂ ଉଷାବନ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ନାମିତ କରାଯାଇଛି ।

ଦେବୀକୋଟକୁ କର୍ଣ୍ଣାଟକ ଅଞ୍ଚଳର ଦେବୀକୋଟ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ନାମ ମଧ୍ୟ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରୁ ମିଳିଥାଏ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଗୋଦାବରୀ କୁଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନାମର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଆସାମରେ ଏହି ନାମକୁ ଦେଇରାଜ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦେବୀକୋଟ ନାମ ବହନ କରୁଥିବା ଏହି ନଗର ଆସାମର ଦିନଜପୁର ଠାରେ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ କାଳିକା ପୁରାଣରେ ଆସାମ (ପ୍ରାଗ୍ ଜ୍ୟୋତିଷ) ସମ୍ବାଟ ନାରକର ବନ୍ଦୁ ବାଣୀସୁର ବୋଲି ସୁଚିତ ହୋଇଛି (୧୮) । ଏଥରୁ ସମ୍ଭବ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବାଣୀସୁର ଛାନ ଶୋଣିତପୁରର ଛିତି ବଣାଇରେ ନଥିଲା । ତଥାପି ବଣାଇରେ ବାଣୀସୁର ସମ୍ପର୍କତ ଚିହ୍ନମାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗ୍ରାହଣୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର ପଟରେ ଥିବା ତୁମକେଲା ଗ୍ରାମବାଟେ ନଦୀ ପାରହୋଇ ଦକ୍ଷିଣ ତଚ୍ଛକ୍ର ଗଲେ ତୀର୍ଥଘାଟ ନାମକ ଛାନ ପଡ଼େ । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଶୋଣିତପୁରର ପଥ ରୂପେ ଛାନୀୟ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ସୁଚିତ । ତୀର୍ଥଘାଟର ପ୍ରାୟ ତିନିଶହ ଗଜ ଦକ୍ଷିଣ ପଣ୍ଡିମକୁ ବାଣୀସୁର ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ପୂର୍ବ ଦିଗରେ ବାଣୀସୁରର ଦୁର୍ଗ ଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପୂର୍ବରେ ଥିବା ପୋଖରୀ ସେହି ଗଡ଼ର ଛାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି । ମନ୍ଦିରର ଦକ୍ଷିଣ ପଣ୍ଡିମରେ ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚକୁଦ ଉପରେ ଉଷାମେଡ଼ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଥରେ ବାଣକନ୍ୟା ଉଷା ରହୁଥିଲେ ବୋଲି କାଦମ୍ବଗାଥା ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବାଣୀସୁର କାଶୀ ଯାଇ ହୃଦ୍ୟ ଗାତରେ ଶିବଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ବଣାଇବୁ ଆଣିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ଶିବଙ୍କୁ

ଧରି ବାଣୀସୁର ୨୨ ଦିନ ପରେ ତୀର୍ଥ ଘାଟରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ଶିବଙ୍କ ପୂର୍ବ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନ୍ତରେ ବାଣୀସୁର ତାଙ୍କୁ ସାଜରେ ଧରି ଆଗେ ଆଗେ ଯିବା କାଳରେ ପଛକୁ ଚାହିଁପାରିବ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଶିବ ନଦୀ ପାଣିରେ ଡମ୍ବରୁଟି ଚାପିଦେଲେ । ଫଳରେ ଶବ୍ଦ ଶୁଭିଲା ନାହିଁ । ବାଣୀସୁର ଚାହିଁବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲା । ଫଳରେ ଶିବ ଆଗକୁ ଯିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନହୋଇ ସେହି ଛାନରେ ଉପାସିତ ହେବାକୁ ଚାହିଁଲେ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ମନ୍ଦିରର ନାମ ହେଲା ବାଣେଶ୍ୱର । ଏଥରୁ ଜଣ୍ମାୟାଏ ଯେ ସେହି ଛାନଟି ପ୍ରଥମେ ଶୈବପାଠ ନଥିଲା । କୌଣସି ରାଜଶକ୍ତିର ସହଯୋଗରେ ଏହାକୁ ଶୈବ ପାଠରେ ପରିଣତ କରାଯାଇଛି । ମନେ ହୁଏ ବଣାଇ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିବା ମୟୁର ବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଛାନ ବାଣୀସୁର ପାଠ ସହିତ ଜଢିତ, କିମ୍ବା ବାଣୀସୁରର କର୍ତ୍ତକଳାପକୁ ଏହି ରାଜାମାନେ ସନ୍ନାନ ଦେଖାଇ ପୂର୍ବରୁ ଭୂଯାଁ ଅଧୀନସ୍ଥ ବଣାଇ ନାମକୁ ବାଣୀସୁର ନାମ ସହିତ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଥିବେ ।

ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଯୋଗସ୍ଫୁର୍ତ୍ତ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ମୟୁର ଚିହ୍ନ ପ୍ରତି ସନ୍ନାନ (ପରେ ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ମାୟୁରିକ ରୂପେ ପରିଚିତ) । ବଣାଇ ଅଞ୍ଚଳରେ ମୟୁରର ବହୁଲତା ଏବଂ ବାଣୀସୁରର ବାହନ ଏବଂ ଧୂଜ ମୟୁର । ପୁଣି ଏହି ରାଜାମାନେ ବଣାଇରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଏହାକୁ ବାଣୀସୁର ରାଜ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରଥମେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଭୂଯାଁମାନେ କେତେକାଂଶରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ । ଭୂଯାଁ ଜନଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ସ୍ରୋତର ଏକ ବିଦ୍ରୋହରେ ସ୍ଵଳ୍ପ ହୋଇ ପୃଥିବୀରେ ପଡ଼ିଲା । ଏହା ମୟୁର ତିମ୍ର ଆକାର ଧାରଣ କଲା । ସେହି ତିମ୍ର ଶ୍ରେଷ୍ଠସାରରୁ ଭୂଯାଁମାନେ ଜନ୍ମ ନେଲେ (୧୯) । ଏଥରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଭୂଯାଁମାନେ ମୟୁର ଉପାସକ । ବଣାଇ ଅଞ୍ଚଳଟି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁଲତା ପାଇଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ଚିତ୍ରକୁଟରୁ ଆସିଥିବା ବରାହ ନାମଧାରୀ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ମୟୁର ଉପାସକ । ସମ୍ବନ୍ଧଟି ଏହି ରାଜ ପରିବାରର ବାଣୀସୁର ଜନଶ୍ରୁତି ପ୍ରତି ପୂର୍ବରୁ ଥିବା ସନ୍ନାନକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନବ ଶାସିତ ରାଜ୍ୟକୁ ବାଣୀସୁର ରାଜ୍ୟ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କ ତରଫରୁ ଘୋଷଣା କରାଯାଇଥିବ । ସେମାନଙ୍କର ମୟୁର ଚିହ୍ନ ପ୍ରତି ସନ୍ନାନ ଯୋଗୁ ଭୂଯାଁମାନେ ସେତେବେଳେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିବେ । ସମ୍ବନ୍ଧଟି ସେହି କାଳରେ ବଣାଇରେ ପୂର୍ବରୁ ଥିବା ଭୂଯାଁ ଉପାସିତ ଏକ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶିବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା ଓ ତାହାକୁ ବାଣେଶ୍ୱର ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ଶୈବ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ

ଭୂଯାଁ ପୂଜକମାନଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବା ଅଧିକାର ଦିଆଯାଇଥିଲା, କାରଣ ଶୈବ
୧୦ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଏହା ସେମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ରୂପେ ପରିଚିତ
ଥିଲା । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବ ଅଧିକାରକୁ ସନ୍ନାନ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ପରେ ପରେ
ତୌମରାଜାମାନଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ତ ହେବା ପରେ ଏହି ବରାହ ନାମଧାରୀ ରାଜାମାନେ
ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ଆଦର କରିଥିଲେ ।

ବରାହ ରାଜତ୍ତ ପରେ ଏହି ମଣ୍ଡଳରେ ଶାସନ କରୁଥିବା କଦମ୍ବବଂଶୀ
ରାଜାମାନେ ପ୍ରଥମେ ଭୂଯାମାନଙ୍କର କ୍ଷମତାକୁ ସଂକୁଟିତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମାତ୍ର
ଭୂଯାଁ ମାନେ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ହୋଇ ରହିଲେ । କଦମ୍ବବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ବାଧ ହୋଇ
ଭୂଯାଁମାନଙ୍କୁ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ଵୀକାର କଲେ । କଦମ୍ବବଂଶୀ ଶାସନ କାଳରେ
ଭୂଯାଁମାନେ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ଥିବାର ସୂଚନା ପରମରାରେ ରହିଯାଇଛି । କଦମ୍ବବଂଶୀ
ରାଜାମାନେ ଭୂଯାଁ ମାନଙ୍କୁ ଅଭିଷେକ କରାଇବାର ଅଧିକାର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।
ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ ପାଇଁ ନବନିୟୁକ୍ତ ରାଜା ଓ ରାଜଛତ୍ର ପ୍ରଥମେ ବାଣେଶ୍ୱର
ମଦିରକୁ ଯାଇଥାନ୍ତି । ବାଣେଶ୍ୱର ମଦିରର ପୂଜକ ଜଣେ ଭୂଯାଁ । ରାଜା ନିଜ ହାତରେ
ରାଜଛତ୍ର ବାଣେଶ୍ୱରଙ୍କ ଶିର ଉପରେ ଧାରଣ କରାନ୍ତି । ତାହାପରେ ରାଜାଙ୍କର ଛତ୍ର
ଧାରକ ରାଜଛତ୍ର ନେଇ ରାଜାଙ୍କ ଶିର ଉପରେ ଧାରଣ କରାଏ । ରାଜା ସେହିପରି
ଛତ୍ର ଶୋଭିତ ହୋଇ ଶୋଭାୟାତ୍ରାରେ ପ୍ରାସାଦକୁ ଫେରନ୍ତି (୨୦) । ଏଥରୁ ପ୍ରଥମେ
ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଭୂଯାଁ ଅଧୀନସ୍ତ ଧର୍ମପୀଠରେ ବାଣେଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ଵୀକୃତି
ହୁଏ ନବନିୟୁକ୍ତ ରାଜା ଶାସନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଏ ପରମରା କଦମ୍ବବଂଶୀ
ରାଜାମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ନଥୁଲେ ମଧ୍ୟ ବାଣେଶ୍ୱର (ଭୂଯାଁ ଉପାସିତ) ମନ୍ୟୁରବଂଶୀ ଶାସନ
କାଳରୁ ମୁଖ୍ୟ ଦେବତା ହିସାବରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଏ ପରମରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ଵୀକୃତି
ନେଇ ଅନନ୍ତରୀମ (ଗଙ୍ଗବଂଶୀ ରାଜା)ଙ୍କ ୩୦ ବୁଦ୍ଧ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାର
ଶାସକ ହୋଇଥିବାର କଥାକୁ ସ୍ଥାରଣ କରାଇଦିଏ (୨୧) । ପୁନଃ ଦରବାର ଅନୁଷ୍ଠାତ
ହେବା କାଳରେ ସାବତ୍ତ ଭୂଯାଁ ରାଜାଙ୍କ କପାଳରେ ମାଟିର ଟୀକାଦିଏ ଏବଂ ରାଜା
ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରେ । ତାହାପରେ ମହାପାତ୍ର, ଦଶପାତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଆସି ରାଜାଙ୍କୁ
ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତି । ଏଥରୁ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ପାଇଁ ଭୂଯାଁ ମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସ୍ଵୀକୃତି ଆବଶ୍ୟକ
ବୋଲି ସୂଚନା ମିଳିଥାଏ (୨୨) ।

ଭୂଯଁମାନଙ୍କର ବଣାଇର ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ସାର୍ବତୋମ କ୍ଷମତା ବିପ୍ରାର କରିବା ସମ୍ପର୍କରେ ତାଲଚନ ଏକ ସୁଚିତ୍ରିତ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି:-

It is singular that these Hinduised Bhuiyas retain in their own hands the priestly duties of certain old shrines to the exclusion of Brahmins. This custom has no doubt descended in Bhuiya families from the time when Brahmans were not or had obtained no footing amongst them, and when, the religion of the land and the temples, were not Hindu. They are now indeed, dedicated to Hindu deities, but there are evidences of the temples having been originally occupied by other images (୨୩)।

ବଣାଇର ସାମ୍ବୁତିକ ଧାରାରେ ଭୂଯଁମାନଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ପରମରା ସାହାଯ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇପାରେ । ଦଶହରା ଉଷ୍ଣବ କାଳରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂଯଁ ପରିବାରର ଜଣେ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଦେହୁରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିମା (ଯାହାକୁ କନ୍ତଦେବୀ କୃହାୟାଏ) ଏକ ଗୁମ୍ଫାରୁ ବାହାର କରାଯାଇ ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ଅଣାୟାଏ ଏବଂ ଏହିଠାରେ ତାହା ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଢ଼ିଟିରେ ଭୂଯଁ ଆଦିବାସୀ ଓ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହୁଏ । ଭୂଯଁ ଆଦିବାସୀ ପ୍ରତିମାକୁ ମଦଭୋଗ ଦିଅନ୍ତି । ମଦରେ ବୁଢ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଉଛି ଯେ ଏହି ପ୍ରତିମାଟି ଅଷ୍ଟଧାତୁରେ ତିଆରି ହୋଇଛି । ଏହା ନିଦା ପିତଳ ଧାରୁ ପରି ଦେଖାୟାଏ (୨୪) । ଏହି ପ୍ରତିମାକୁ ସାରା ବର୍ଷ କାଳ ଖଣ୍ଡାଧାର ଜଳପ୍ରପାତ ନିକଟସେ ପାହାଡ଼ ଗୁମ୍ଫାରେ ଲୁଚାଇ ରଖାୟାଏ । ପ୍ରତିମାକୁ ଗୁମ୍ଫାରୁ ବାହାର କରି ଆଶୁଥିବା ଦେହୁରୀ ଦଶହରା ପୂର୍ବର ପ୍ରଥମ ପୂର୍ଣ୍ଣମୀ ଦିନ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତିମାକୁ କାଢ଼ି ଆଣନ୍ତି । ଏହା ବାଟରେ ଏଗାର ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ଅଣାୟାଏ । ରାଜପ୍ରାସାଦରେ ଗୋଟିଏ ରାତ୍ରି ରହିବା ପରେ ତାହା ପୁଣି ଏଗାର ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରାମ ଦେଇ ଗୁମ୍ଫାକୁ ଅଣାୟାଏ । ଏହା ବଣାଇ ରାଜପ୍ରାସାଦରେ ଏକଦିନ ରହେ । କନ୍ତଦେବୀ ଜଣେ କୃଷକ ଦ୍ୱାରା କନ୍ତପରା ଗ୍ରାମରୁ ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତାହା ବଣାଇ ରାଜାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଖୁବ ସମ୍ବଦ୍ଧ ଯଥେଷ୍ଟ ଅର୍ବାଚୀନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପରମରାରେ ରାଜଶକ୍ତି - ଭୂଯଁଶକ୍ତିର ରାଜନୈତିକ ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ସ୍ଥାକାର କରାଯାଇଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ସାଂସ୍କୃତିକ ସମନ୍ଵ୍ୟ ହୋଇପାରିଛି । ହିନ୍ଦୁ ଓ ଆଦିବାସୀ- ସାଂସ୍କୃତିର ସଂଗମ ଘଟିଛି ।

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. ସାହୁ, ନବାନ୍ତକୁମାର, Utikal University History of Orissa, Vol.1, 1964, p. 124
୨. ସାହୁ, ନବାନ୍ତକୁମାର, ମିଶ୍ର ପ୍ରବୋଧ କୁମାର ଓ ସାହୁ ଯଜ୍ଞ କୁମାର, History of Orissa, 1985, p.151
୩. ଶର୍ମା, ଆର.କେ. The Kalachuris and their Times, 1980, p. 47
୪. ଶର୍ମା, ଆର.କେ.; ପୂର୍ବେତ୍ତ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୪୭ ।
୫. Corpus Inscriptionum Indi- carum, Vol.IV, No. 88, Verse 9, 13.
୬. ଦାଶ, କେଳିଆସଚତ୍ର, ‘ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ ଇତିହାସର ଏକ ବିପ୍ଳବିତ ଅଧ୍ୟାୟ’ ନବପତ୍ର (କଲଚରାଲ ଏକାଡେମୀ, ରାଉରକେଳା), ୧୭୮୯, ୨ୟ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ- ୩୫-୩୬ ।
୭. ଦାଶ, କେଳିଆସଚତ୍ର; ପୂର୍ବେତ୍ତ ପ୍ରବନ୍ଧ, ନବପତ୍ର, ୧୯୮୯, ୨ୟ ସଂଖ୍ୟା, ପୃ. ୩୫-୩୬ Gazetteer of India, Orissa, Sundergarh, Chapter.1 (drafted by K.S, Behera), p.313,
୮. ମାଦକାପାଞ୍ଜି, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୭୯ ପୃ-୩୦ ।
୯. ମହାନ୍ତ, ରବି; “ଗଡ଼ଜାତ ବଣାଇ: କିମଦତୀ ୧ ଓ ଇତିହାସର ଉତ୍କଳ କେତୋଟି ପୃଷ୍ଠା”, ସୁଲଗ୍ବା, ବାଣେଶ୍ୱର ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, ରାଜା ଧରଣୀଧର କୁବର ମୁଖ୍ୟପତ୍ର, ବଣାଇଗଡ଼, ଡିସେମ୍ବର- ୧୯୯୦, ପୃ ୪-୭ ।
୧୦. “ବଣାଇ ସବୁତିଜିଜନର ପାଉଡ଼ି ଭୂଯାଁ”, ରାଉରକେଳା ରିପୋର୍ଟର, (ସମାଦକ- ରଜନୀକାନ୍ତ ଦାସ) ଅନ୍ତୋବର-୫, ୧୯୯୦, ପୃ-୩
୧୧. ତତ୍ତ୍ଵବିଦ ।
୧୨. କବଡ଼େ ରାମସେ (Cobden Ramsay, L.E.B., Feudatory States of Orissa, 1982, p. 143-144
୧୩. ତତ୍ତ୍ଵବିଦ ।
୧୪. ନୀଳକଷ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, କେ.ଏ. "The Kadambas, The Vakataka- Gupta Age, (edited by R.C. Majumdar and A.S. Altekar), 1967/1986, p. 235-238.
୧୫. Epigraphia Indica, Vol. VIII, p. 34-36.
୧୬. ରାଜଗୁରୁ, ସତ୍ୟନାରାଯଣ, Inscriptions of Orissa, Vol.II 1960, p.2000, ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ, ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ, ପୃ-୩୪୭

୧୭. Dalton, E.T., Descriptive Ethnology of Bengal, 1872/1973,
p. 140-141.
୧୮. Wilson, H.H. The Visnu Purana, A System of Hindu Mythology
and Tradition, 1961, p.467
୧୯. ରାୟ, ଶରତଚନ୍ଦ୍ର "The Hill Bhuiyas of Orissa" 1935, p. 25
୨୦. ଦାଶ, ଶିବ ପ୍ରସାଦ, ସମ୍ବଲପୁରର ଇତିହାସ, ୧୯୭୯, ପୃ- ୪୫୭ ।
୨୧. (କ) ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ୧୯୭୯, ପୃ ୨୭-୨୭ ।
- (ଖ) Kulke, Hermann "Early Royal patronage of the Jagannatha Cult", in "The cult of Jagannath and the Regional Tradition of Orissa", edited by A. Eschmann, H. kulke and G.C. Tripathy, 1978, Chapter-VIII.
୨୨. ଦାଶ, ଶିବ ପ୍ରସାଦ, ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପୁସ୍ତକ, ୧୯୭୯, ପୃ- ୪୫୭-୪୭
- Dalton, E.T, ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୧୪୨; Cobden Ramsay, L.E.B.
ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୧୦୪ ।
୨୩. Dalton, E.T., ପୂର୍ବୋତ୍ତମ ପୁସ୍ତକ, ପୃ- ୧୪୨ ।
୨୪. କନ୍ତଦେବୀ ସମ୍ବଲପୁରର ସାମାଜିକ ରଜନୀକାନ୍ତ ଦାସ (ରାଉରକେଳା)ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପିଚିଆଇ
ସମାଦରୁ ପରିବେଶିତ ।

କନ୍ତ କୁମାରୀ

ବଣାଇ ଅଞ୍ଚଳର ଏକ ସ୍ଵରଣୀୟ ଉସ୍ବବରେ ବଣାଇ ରାଜବଂଶ ପରମରାହୁକୁମରେ ମୁଖ୍ୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଉସ୍ବବର ମୁଖ୍ୟ ଉପାସ୍ୟଦେବୀ କନ୍ତ କୁମାରୀ । କନ୍ତକୁମାରୀ କୌଣସି ଏକ ପୁରାତନ ଧାତବ ବସ୍ତୁର ଗୋଲାକୃତି ଅଂଶ, ଯାହା ଏକଦା ଏକ କୃଷକ ଦ୍ୱାରା କନ୍ତସରା ଗ୍ରାମରୁ ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ସେଥିପାଇଁ ବସ୍ତୁଟିର ନାମ କନ୍ତକୁମାରୀ ରଖାଯାଇଛି । ‘ଖଣ୍ଡାଧାର’ ପ୍ରକୃତି ଚିତ୍ର ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟରେ ହରିହର ମହାପାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ- ବଣାଇ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅତୀତରେ ଅତି ବୃଦ୍ଧବାକାର କଙ୍କଡ଼ା ଥିଲେ । ସେହି କଙ୍କଡ଼ା ଦେବତା ହିସାବରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଯୋଗେ ଖୋଦିତ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଆକାରର ଗର୍ଭମାନ ଖଣ୍ଡାଧାର ଠାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେହି କଙ୍କଡ଼ା ଦେବତାଙ୍କୁ ଆଠଗଢ଼ବାସୀମାନେ ତୋରି କରି ନେଇଯିବାରୁ ବଣାଇର ପୂର୍ବକାଳର ତୁଳାମାନେ ତହିଁର ଅନୁସନ୍ଧାନରେ ଯାଇ ଆଠଗଢ଼ରୁ “କନ୍ତକୁମାରୀ” ଦେବତାଙ୍କୁ ଆଣିଥିଲେ । ଏହା ପାହାଡ଼ୀ ଭୂଯାମାନେ କହନ୍ତି । ଇତିହାସର ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ (ମଧ୍ୟମୀର ନାନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ) ବିଭିନ୍ନ ଭୂଯାମାନେ ଏହାର ଦାୟିତ୍ବରେ ରହୁଥିଲେ । ବିଂଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଖଣ୍ଡାଧାର ଜଳପ୍ରପାତ ନିକଟରେ ଜଲୋଗ୍ରାମର ଏକ ପାଉଡ଼ି ଭୂଯାଁ ଏହାର ଦାୟିତ୍ବରେ ଥିଲେ । ଏହାର ଅଭୂତ ଆକୃତିକୁ ଦେଖି ଏହା ଦେବତା ଶଙ୍କି ବହନ କରିଥିବା କଥା ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ନୃତ୍ୟବିହ ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ରାତ୍ରି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି :-

From its quaint shape it came to be regarded as the receptacle of mystic power or Divine energy and consequently the image of a deity.

ସାରା ବର୍ଷକାଳ ଉଚ୍ଚ ଦେହୁରି ପ୍ରତିମାଟିକୁ ଏକ ଗୋପନ ଛାନରେ ରଖିଥାଏ ଏବଂ ବଣାଇର ଆଶଳିକ ପର୍ବ ଜାଳରେ ଏବଂ ମୁଖ୍ୟତଃ ଭୂଯଁ ଉସ୍ତବ ଅବକାଶରେ ଏହାକୁ ବଣାଇକୁ ଅଣାଯାଏ । କେଉଁଠରେ ଭୂଯଁମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି କନ୍ତ କୁମାରୀ ଉପାସନା କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ଦଶହରା ଉସ୍ତବକାଳରେ ଏହି ଉପାସନା ବଣାଇର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଆକର୍ଷଣ । କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଅଷ୍ଟମୀ ପରେ ଏବଂ ଅମାବାସ୍ୟା ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ଏକ ଦିନରେ ଜଲୋ ଗ୍ରାମର ଦେହୁରି ବଣାଇ ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ଆସେ । ରାଜୀ ନିଜେ ଭଣ୍ଡାରରୁ ଏକ ମାଟିପାତ୍ରରେ ଶୈତବର୍ଣ୍ଣର ଚାଉଳ ସାତଖଣ୍ଡ ହଳଦି ଏବଂ ସାମାନ୍ୟ ସିନ୍ଦ୍ରର ଭରି ଦେଇ ଦେହୁରି ହାତକୁ ବଡ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏସବୁକୁ ଧରି ଦେହୁରି ନିଜ ବାସିଲ୍ଲାନକୁ ଫେରିଆସେ । ଆଗାମୀ ମହାଲମ୍ବ ଦିନ ଦେହୁରି ପ୍ରତିମା ଗୁପ୍ତଥିବା ଛାନକୁ ଯାତ୍ରା କରେ ଏବଂ ସେଠାରେ ରାଜପ୍ରଦତ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତିମା ଆଗରେ ଅର୍ପଣ କରିବା ପରେ ପ୍ରତିମାକୁ ଏକ ଷୁଦ୍ର ବାଉଁଶ ବାକ୍ତରେ ରଖି ସେହି ଜଲୋ ଗ୍ରାମକୁ ଆଣିଥାଏ ।

ଏଠାରେ ବହୁ ପାଉଡ଼ି ଭୂଯଁ ଗ୍ରାମର ମୁଖ୍ୟମାନେ ଉପର୍ଯ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତି । ପରଦିନ ଶିତଳ ଜଳରେ ପ୍ରତିମାକୁ ସାନ କରାଇ ଏବଂ ଅବୁଆ ଚାଉଳ, କୁକୁଡ଼ା, ଶର୍କରା ପ୍ରଭୃତି ଭୋଗ ଅର୍ପଣରେ ଜଲୋର ଦେହୁରି କନ୍ତ କୁମାରୀଙ୍କୁ ବାକ୍ତରେ ରଖି ନିଜେ ବହନ କରିଥାଏ । ତାହାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ଦଳରେ ବହୁ ପାଉଡ଼ି ଭୂଯଁ ଗ୍ରାମର ମୁଖ୍ୟମାନେ, ମାଦଳ, ବଂଶୀ ପ୍ରଭୃତି ଧରିଥିବା ଏକ ସଂଗୀତଙ୍ଗ ଦଳ ଥାଆନ୍ତି । ସେହିଦିନ ମଧ୍ୟାହ୍ନରେ ହଳଦିକୁଦର ନାମକ ଏକ ପଞ୍ଚସାହି- ଘଡ଼ିଆ ଭୂଯଁ ଗ୍ରାମରେ ସେମାନେ ପହଞ୍ଚିଥାଆନ୍ତି । ଗ୍ରାମର ଭୂଯଁ ଗୌତିଆ ପ୍ରତିମାକୁ ହଳଦି ବହଳରେ ଏବଂ ବଳିଦାନ ଦ୍ୱାରା ଅଭିଷିକ୍ତ କରାନ୍ତି । ଏହାପରେ ପ୍ରତିମାକୁ ଗ୍ରାମର ଜଳ୍କ ଲୋକଙ୍କ ଘରକୁ ପୂଜା ବଳି ଗ୍ରହଣ ପାଇଁ ନିଆଯାଏ । ଏହାପରେ କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କୁ ଧରି ଖୁଣ୍ଝଗାଁଙ୍କୁ ଯାତ୍ରା କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ ରାତ୍ରରେ ସେହି ଛାନରେ ଜାଗିରିଦାର (ମହାପାତ୍ର)ଙ୍କ ଘରେ ବିଶ୍ରାମ କରାନ୍ତି । ଏହି ଜାଗିରଦାର ଗୁହ ମଧ୍ୟରେ କନ୍ତକୁମାରୀ ସ୍ଥିତ ବାଉଁଶ ପେଟିକାଟି ରଖି ଦିଆଯାଏ ।

ପରଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ଗଣ୍ଡ ମହାପାତ୍ର କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ଛାଗଳ ବଳି ଦିଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଘରୁ ଜଲୋଗ୍ରାମର ଦେହୁରି ପ୍ରତିମାକୁ ନେଇ ଖୁଣ୍ଝଗାଁଙ୍କୁଯାଇଥାଆନ୍ତି । ଖୁଣ୍ଝଗାଁର ଲୋକମାନେ କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କ ପାଇଁ ପଶୁବଳି ଦେଇଥାଆନ୍ତି ଏବଂ ଏହା

ସହିତ ଅନ୍ୟ ଭୋଗ ମଧ୍ୟ ଅର୍ପଣ ହୋଇଥାଏ । କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରତିମାଟି ଗୋଟିଏ ରାତ୍ରିରୁ ଅଧିକ ରହିପାରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଦେହୁରି ତାହାର ଉପାସ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କୁ ଧରି ଅନ୍ୟ ଗ୍ରାମ ବିଚନାପଏଟ (?)କୁ ଯାଇଥାଏ- ଯେଉଁଠାରେ ତେରା ଘରେ ଦେବୀ ରାତ୍ରରେ ବିଶ୍ରାମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ପ୍ରଭାତରେ ଏହି ଗ୍ରାମର ମୁଖ୍ୟ ନାୟକ (ଜଣେ ଗଣ୍ଡ)ଙ୍କର ଘର ତଥା ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନଙ୍କର ଘରକୁ ଉପାସନା ପାଇଁ ପ୍ରତିମାକୁ ନିଆୟାଏ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘରେ ଗୋଟିଏ ଛାଗଳ କିମ୍ବା ଏକ ବା ଏକାଧିକ କୁକୁଟ ଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ବଳି ଦିଆୟାଏ । ଏହା ସହିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୂଜା ଅର୍ପଣ ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ । ଏହାପରେ ଦେହୁରି ପ୍ରତିମା ସହିତ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଯାତ୍ରା କରନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ଗ୍ରାମର ଦେବାଘରେ ରାତ୍ରରେ ଦେବୀ ବିଶ୍ରାମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।

ପରଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସେହି ଗ୍ରାମର ଗଣ ମୁଖ୍ୟ (ନାୟକ)ଙ୍କ ଘରକୁ ଉପାସନା ପାଇଁ ନିଆୟାଏ ଏବଂ ପରେ ପରେ ଅନ୍ୟ ଯେଉଁମାନେ ଗ୍ରାମର ଉପାସନା କରିବାକୁ ଇଛ୍ଛା କରନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ଅନ୍ତୁରୋଧରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସେହି ସେହି ଘାନକୁ ନିଆୟାଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘାନରେ ଦେବୀ ପୂର୍ବ ପରି ବଳି / ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ନୈବେଦ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳରେ କଞ୍ଚଦେବୀ ତ୍ରାହୁଣୀ ନବୀ ଅତିକ୍ରମ କରି ଜୋକେଇକେଳା ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ସେହି ଗ୍ରାମରେ ରାତ୍ରରେ ଗ୍ରାମ ପୂଜକ କାଳୋ (ପଞ୍ଚସାହି- ଘଡ଼ିଆ ଭୂଯାଁ) ଗୁହରେ ଦେବୀ ବିଶ୍ରାମ କରନ୍ତି ।

ପରଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ବଳିନୈବେଦ୍ୟ ଅର୍ପଣ ପରେ କାଳୋଗୁହରୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ଗ୍ରାମର ଅନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କ ଘୃହକୁ ଉପାସନା ପାଇଁ ନିଆୟାଏ ଏବଂ ସେସବୁ ଘାନରେ ମଧ୍ୟ ବଳି ଓ ନୈବେଦ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦିଆୟାଏ । ସଂଧ୍ୟାକାଳରେ କଞ୍ଚଦେବୀଙ୍କୁ ଜୋକାଇ ଗ୍ରାମକୁ ନିଆୟାଏ ଏବଂ ରାତ୍ରରେ ମଣ୍ଡ ଘରରେ ରଖାଯାଏ । ପରଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ପୂଜା ନୈବେଦ୍ୟ ଗ୍ରାମର ଶୌକ୍ତିଆ ଘରେ ଅର୍ପଣ ହେବା ପରେ (ଯେ କୁଲତା ଜାତିର ଲୋକ) ଦେବୀଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ ଲୋକଙ୍କ ଘରକୁ ନିଆୟାଏ ଏବଂ ପୂଜା ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ । ଏହାପରେ କଞ୍ଚଦେବୀଙ୍କୁ ବୋତ୍ୟା ଗ୍ରାମକୁ ନିଆୟାଏ ଏବଂ ଯଦି ଅଷ୍ଟମୀ ତିଥୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥାଏ, ତେବେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସିଧା ବଣାଇଗଡ଼ ରାଜପ୍ରସାଦକୁ ନିଆୟାଏ ।

କିନ୍ତୁ ଯଦି ଏହି ଅଷ୍ଟମୀ ତା ପରଦିନ ପଡ଼େ, ତେବେ ଦେବୀଙ୍କୁ ସେହି ବୋତ୍ୟା ଗ୍ରାମରେ ରାଜାଙ୍କ ଖମାର ଘରେ କିମ୍ବା ଶସ୍ୟ ଅମଳ ଘାନରେ ପ୍ରଭାତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ରଖାଯାଏ ଏବଂ ପ୍ରଭାତରେ ବଳିଦାନ ଅର୍ପଣ ପରେ ଗ୍ରାମର ଅନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କ ଘରକୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ନିଆଯାଏ । ସନ୍ଧ୍ୟାବେଳେକୁ ଏହି ଦଳ ଯାତ୍ରା କରି ରାତ୍ରରେ କନ୍ତମେଳ (ବଣାଇଗଡ଼ଠାରୁ ଏକମାଇଲ ଦୂର) ଗ୍ରାମକୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ନେଇଥାନ୍ତି । ସେହି ଗ୍ରାମର ରାଷ୍ଟ୍ରାରେ ଏକ ମାଟିର ବେଦିକାରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ପୂଜା ଅର୍ପଣ କରାଯାଏ । ଉପରେ ଏକ ଚନ୍ଦ୍ରାତ୍ମପ ଚଣାଯାଇଥାଏ, ଆଲୋକ ସୁସଜ୍ଜା ହୋଇଥାଏ । ରାଜା, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଦସ୍ୟ ତଥା ସନ୍ଧାନୀୟ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ଉପବେଶନ ପାଇଁ ଛାନ ସୁରକ୍ଷିତ ଥାଏ ।

ଏହି ଦଳ ସେଠୀରେ ପ୍ରବେଶ ମାତ୍ରେ ରାଜାଦଳ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ଵାଗତ କରନ୍ତି । ଜଲୋଗ୍ରାମର ଦେହୁରି ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପ୍ରତିମା ସହିତ ଆସି ପ୍ରଣାମ କରନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର, ରାଣୀଙ୍କର, ପରିବାରର, ପରିଚାରକମାନଙ୍କର, ହସ୍ତୀମାନଙ୍କର, ଅଶ୍ଵମାନଙ୍କର, ରାଜ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ଶୁଭାଶୁଭ ପଚାରନ୍ତି । ରାଜା ଦେହୁରିର ସମସ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନରେ ଅଷ୍ଟିବାଚକ ଉଭର ଦିଅନ୍ତି । ରାଜା ମଧ୍ୟ ସେହି ଦେହୁରି ତଥା ତାହା ପରିବାରର ମଙ୍ଗଳ / ଶୁଭାଶୁଭ କଥା ଏବଂ ପାଉଡ଼ି ଭୂଯାଁମାନଙ୍କର ଶୁଭାଶୁଭ କଥା ପଚାରନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଶ୍ନରେ ଦେହୁରି ଅଷ୍ଟିବାଚକ ଉଭର ଦିଅନ୍ତି ।

ଏହାପରେ ଦେହୁରି ରାଜା ଧରିଥିବା ଏକ ନୃତନ ବସ୍ତରେ ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ରଖନ୍ତି । ରାଜା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିବା ଗୌପ୍ୟ ସିଂହାସନରେ ବସ୍ତ ଥିବା ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ରଖନ୍ତି । ରାଜାଙ୍କ ହାତକୁ ପ୍ରତିମାଟି ବଢ଼ାଇଦେବା ବେଳେ ରାଜାଙ୍କୁ ଦେହୁରି କହେ- ଏହିଠାରେ ତୁମର ଦେବତା; ଆସେ ଗିରିଖୋଲରେ ରଖିଥିଲୁ, ପରୀକ୍ଷା କର ଏବଂ ଦେଖ ତୁମର ପ୍ରତିମା ଭଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ କିମ୍ବା ଅବିକଳ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛି । ରାଜା ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହନ୍ତି- ଏହା ଠିକ୍ ରହିଛି । ଏହାପରେ ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ଅମାତ ହାତକୁ ବଢ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହି ଅମାତ ରାଜା ପୁରୋହିତ ହିସାବରେ କାମ କରନ୍ତି । ଅମାତ ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ ମାଟି ବେଦିକାରେ ବସାଇ ରାଜପ୍ରଦତ୍ତ ନେଇବେଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଉପାସନା କରନ୍ତି । ଏହି ଉପଲକ୍ଷେ ଦୁଇଟି ଛାଗଳ- ବର୍ଣ୍ଣ ନୀଳ ଓ ଲୋହିତ ଏବଂ ଉଭୟଙ୍କର ଶିଂଘ ରହିଥାଏ । ଉଭୟଙ୍କର ଉଚ୍ଚତା ସମାନ । ଏହାଙ୍କୁ ରାଜା ଯୋଗାଇ ଥାଆନ୍ତି । ଦୁଇଟି ଛାଗଳ ପାଖାପାଖୁ ଠିଆ ହୋଇ ରହନ୍ତି ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଖଢ଼ଗାୟାତରେ ଦୁଇଟିର ମୁଣ୍ଡ କଟାଯାଏ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ବାରିକ କରିଥାଏ । ରାଜାଙ୍କ ତରଫରୁ ଏପରି ବଳିଦାନ ପରେ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରୁ ଆସୁଥିବା ବହୁତ କୁକୁଡ଼ା ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ବଳି ଦିଆଯାଏ । ଏହା ସହିତ କଖାରୁ, ମୁରକି (ପିରାମିଡ଼ ସଦୃଶ ପିଷ୍ଟକ) ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ

ମିଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ଦେବୀଙ୍କୁ ନୈବେଦ୍ୟ ଆକାରରେ ଅମାତ୍ୟ ଦେଇଥାଏ । ଲୋକମାନେ ମାନସିକ କରି ଦେବୀଙ୍କୁ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇଥାଆନ୍ତି ଏବଂ କୁହାୟାଏ ଯେ ଲୋକମାନଙ୍କର ମାନସିକ ଜଙ୍ଗା ପୂରଣ ହୋଇଥାଏ । ଏହାପରେ କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କୁ ଏକ ତ୍ରିଷ୍ଳକୀରାଷ୍ଟ୍ର ପାଖର ବସ୍ତି କଞ୍ଚୁଲିକୁ ନିଆୟାଏ । ଏହି ଶ୍ଵାନରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଲୋକଙ୍କ ତରଫରୁ ବଳି ଦିଆୟାଉଥାଏ । ଏହି ନୈବେଦ୍ୟ, ବଳିପୂଜା ଅମାତ କରିଥାଏ । ଏହାପରେ ପ୍ରତିମାକୁ ବହନ କରି କସାରୀ ଘରକୁ ନିଆୟାଏ- ଯେଉଁଠାରେ ଦେବୀଙ୍କର ସ୍ଥତତ ଉପାସନା କରାୟାଏ । ସେଠାରୁ ଦେବୀଙ୍କୁ “କୁମାରୀ ପରି ଦେବୀଙ୍କ ଆୟାନକୁ ନିଆୟାଏ । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କୁ ବଳିପୂଜା ଦ୍ୱାରା ତୁଷ୍ଟ କରାୟାଏ । ପରିଶେଷରେ ପ୍ରତିମାକୁ ରାଜ ପ୍ରାସାଦରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ଷ୍ଟର୍କ ବେଦିକାରେ ଅଧ୍ୟକ୍ଷିତ କରାୟାଏ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ କନ୍ତଦେବୀଙ୍କ ପାଇଁ ବ୍ୟାପକ ବଳିପୂଜାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥାଏ ।

ପରଦିନ ପ୍ରଭାତରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନବମୀ ଦିନରେ ବଳିଦାନ / ଉଷ୍ଣବ ପରେ ରାଜା ନିଜ ଦ୍ୱାରେ ବନ୍ଦକୁମାରୀଙ୍କୁ ବହନ କରି ନିଜ ପ୍ରାସାଦର ଭିତର କଷକୁ ନେଇଯାନ୍ତି- ଯେଉଁଠାରେ ତାଙ୍କ ପରିବାରର ସଦସ୍ୟଗଣ ମିଷ୍ଟକାଦି ଦ୍ୱାରା କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରନ୍ତି । ପରିଶେଷରେ ରାଜପ୍ରାସାଦର ଭିତର ବାରଣ୍ଣାରେ ଅମାତ ପ୍ରତିମାକୁ ମଦରେ ହୃଡାଇ ଗାଧୋଇ ଦିଅନ୍ତି ଏବଂ ତଣ୍ଣୁଳ, ମିଷ୍ଟକାଦି ନୈବେଦ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କୁ ଦେଇଥାଆନ୍ତି । ମର୍ଜଣ ପ୍ରଭୃତି ବଳିଦାନ ମଧ୍ୟ କରାୟାଏ, ଏକ ବା ଏକାଧୁକ୍ ମେଣ୍ଟା ଏବଂ ଷ୍ଟୋହଳ ବା ଅଧୁକ୍ କୁକୁଢା ଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ବଳିଦାନ କରାୟାଏ । ଏହାପରେ କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କୁ ରାଜାଙ୍କ ଛତ୍ର ଗମ୍ଭୀରା ମଧ୍ୟକୁ ନିଆୟାଏ । ସେଠାରୁ ରାଜାଙ୍କର ନିଜ ସମକ୍ଷାଯମାନଙ୍କ ଗୃହକୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ନିଆୟାଏ, ବଣାଇଗଡ଼ର ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନଙ୍କ ଗୃହକୁ ମଧ୍ୟ ଦେବୀଙ୍କୁ ନିଆୟାଏ । ଶେଷରେ ଅମାତ ଗୃହରେ ଦେବୀ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ଅମାତ କନ୍ତଦେବୀଙ୍କୁ ନିଜଘରୁ ଦେହୁରି ହାତକୁ ଦେଇଦିଅନ୍ତି । ଦେହୁରି ପ୍ରତିମାକୁ ବଣାଇଗଡ଼ର ବାହାରଗଡ଼ ମଧ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଗୃହ ମଧ୍ୟକୁ ବୁଲାଇ ନିଅନ୍ତି । ଶେଷରେ ପ୍ରତିମାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୂଳକୁ ଅଣାୟାଏ ଯେଉଁଠାରେ ରାଜାଙ୍କର ବେହେରା (ପାଣଜାତୀୟ) ଦେହୁରି ହାତକୁ ଏକ ଛାଗଳ ଏବଂ କୁକୁଟ ଦେଇଥାଏ । ଦେହୁରି ଏସବୁକୁ ଦେବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ବଳି ଦେଇଥାଏ । ଏହି ପାଣ ବେହେରା ଅସ୍ତ୍ରଣ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରତିମାକୁ ସର୍ବ କରିପାରେ ନାହିଁକିମ୍ବା ନିଜ ହାତରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ, ସେ କିଛିଦୂରରୁ ସାତୋଟି ପିଠା (ନିମଚ୍ଛୁଳି) ଦେଇଥାଏ । ଏହି

ସୁବିଧା ପାଣ ବେହେରା ପାଇବାର ଏକ କାରଣ ରହିଛି । କୁହାୟାଏ ଦୂର ଅତୀତରେ ଏହି ପାଣ ବେହେରାର ଜନେକ ପୂର୍ବ ପୁରୁଷ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତିମାଙ୍କୁ କନ୍ତସରା ଗ୍ରାମରୁ ଆବିଷାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ତାହାର ବଂଶଧରମାନେ ଏହି ଅଧ୍ୟକାର ପାଇଛନ୍ତି ।

ଜଳୋଗ୍ରାମର ଦେହୁରି କନ୍ତୁମାରୀଙ୍କୁ ବାଉଁଶ ଫେଟିକାରେ ରଖୁ, ପାଉଡ଼ି ମୁଖ୍ୟମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ତ୍ରାହୁଣୀ ନଦୀର ଅପର ପାର୍ଶ୍ଵକୁ ଯାଇଥାନ୍ତି- ଯେଉଁଠାରେ ରାତ୍ରକାଳ ସେମାନେ ଏକ କେଉଁଚିତ୍ତ ଜାତିର ଲୋକ ଘରେ ବିତାଇଥାଆନ୍ତି । ପରମା ଏତେ ଦୃଢ଼ ଯେ ଯଦି କୌଣସି ବର୍ଷ କେଉଁଚି ଘରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ସକାଳ ହୋଇଗଲା କନ୍ତୁମାରୀ ସହ ଥିବା ଦଳଟି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସେହି କେଉଁଚି ଘରେ କିଛିକଣ ବିତାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଏହା ଏକ ପ୍ରଥା ଯାହାଙ୍କୁ ଭାଙ୍ଗି ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରାତିକାଳରୁ ଦେବୀଙ୍କୁ ସ୍ଵାନ କରାଇ ଦେହୁରି ବଳି ନେବେଦ୍ୟ ଦେଇଥାଏ । ଏହାପରେ ଘରକୁ ଘର ଦେହୁରି କନ୍ତୁମାରୀଙ୍କୁ ବୁଲାଇନିଏ- ଯେଉଁଠାରେ ଲୋକମାନେ ବଳିପୂଜା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହର ସହ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଆନ୍ତି । ଦଳଟି କ୍ରମେ କ୍ରମେ ନଳେଇ, ଚଙ୍ଗେଜୁଡ଼ା, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗାଁ, ଅମାତପତ୍ରି, କୁରଦା, ଭୁଗ୍ର, ଗୋଡ୍ରୁଆ, ଧୂରି, କଲଉପୋଷ, ଜୋଡ଼ିବାହା, କନ୍ତୁଦର ଅତିକ୍ରମ କରି ଶେଷରେ କୋଜାଗର ପୂର୍ଣ୍ଣମା ଦିନ ଜଳୋ ଗ୍ରାମକୁ ଫେରିଯାଆନ୍ତି । ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମ ଦେଇ କୁମାରୀ ଜଳୋକୁ ଫେରନ୍ତି, ସେ ସବୁ ଶାନରେ ଯଥେଷ୍ଟ ବଳି ନେବେଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କୁ ତୁଷ୍ଟ କରାଯାଏ ।

ଜଳୋଗ୍ରାମରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ କନ୍ତୁମାରୀଙ୍କୁ ଅରଣ୍ୟର ଏକ ବୃକ୍ଷକୋଳରେ ରଖାଯାଏ । ବଣାଇ ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରାୟ ସାତୋଟି ଗ୍ରାମର ପାଉଡ଼ି ଭୂମ୍ୟ ଜଳୋ ଠାରେ ଉପାନ୍ତି ହୋଇ ଏହି କୋଜାଗର ପୂର୍ଣ୍ଣମା ଦିନ ବଳି ନେବେଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଦେବୀଙ୍କୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି । ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଦେହୁରି ଘରର ଅଙ୍ଗନରେ ଦେବୀଙ୍କୁ ବଳି ନେବେଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତୁଷ୍ଟ କରାଯାଏ । ଭାତ ଏବଂ ମାସ ରନ୍ଧନ ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଣାଯାଏ । ଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ସେଠାରୁ ବିଦାୟ ନିଅନ୍ତି ।

ଦେହୁରି ଏବଂ ତାଙ୍କ ପରିବାରର କେବଳ ଜଣେ ସଦସ୍ୟ କନ୍ତୁମାରୀଙ୍କୁ ନେଇ ତାହାଙ୍କର ଗୁପ୍ତ ଶାନକୁ ଯାତ୍ରା କରନ୍ତି । ଦେହୁରି ନିଜ ପରିବାରର କେବଳ ଜଣେ ସଦସ୍ୟଙ୍କୁ ଏହି ଗୋପନ ଶାନକୁ ନେଇଥାଏ; କାରଣ ଦେହୁରି ମରିବା ପରେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିଟି ଦେବୀଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତଶାନକୁ ବାହାର କରିପାରିବ । ଉନବିଂଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟପାଦରେ ବଣାଇର ଅମାତ ପରି ଏହି ଦେହୁରି ୨୦-୩୦ ଚଙ୍କା କନ୍ତୁମାରୀ

ପୂଜା ପାଇଁ ପାଉଥିଲା । ଏହି ଅର୍ଥର କିଛି ଅଂଶ ଦେବୀ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ଣ୍ଣନ କାଳରେ ଜଳୋଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ପାଉଡ଼ି ଭୂଯାଁ ଉସ୍ତବରେ ଖର୍ଜ ହୋଇଥାଏ ।

ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଏ ଉସ୍ତବ ସମ୍ପର୍କରେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି:

This annual tribal gathering although originating in a mere accident, namely the discovery of a peculiarly shaped metal, bids fair to develop in time into a great socio- political and socio- religious congress of the tribe.

ବଣାଇରେ କନ୍ତକୁମାରୀ ଉପାସନା ଆମ ସାମାଜିକ- ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବିତାସର ଏକ ଅନାଲୋଚିତ ଅଧ୍ୟାୟ । ବଣାଇରାଜୀ ଏହି ଉସ୍ତବରେ ଯୋଗଦାନ କରି କନ୍ତକୁମାରୀ, ପାଉଡ଼ି ଭୂଯାଁ ଜାତିର ଜଣନ୍ତିରେ ଅନ୍ତରୀରି ଓ କୁଆଁରୀ (ଯେଉଁମାନେ କୋଇତା ପ୍ରଗଣାରେ ପାଉଡ଼ି ଭୂଯାଁମାନଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ)କୁ ପୃଷ୍ଠାପାତ୍ରକତା, ଉପାସନା କରିବା ଦ୍ୱାରା, (ଯେଉଁ ବଳି ଦ୍ୱାରା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କୋହୁବୀର ମହାବୀରଙ୍କ ଆମାକୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଯାଏ) ଏହା ସମ୍ବୂଦ୍ଧ ଯେ ବଣାଇରେ ଆର୍ଯ୍ୟ- ଅଣ ଆର୍ଯ୍ୟ ବାସୀମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ- ସାଂସ୍କୃତିକ ଏକିକରଣ ରାଜନୈତିକ କ୍ଷମତା ବିଧ୍ୟୁତି ପାଇଁ ବିଶେଷ ଭୂମିକା ନେଇଛି । ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟ କରଣ ଆବିବାସୀ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ହିତୁ ଦେବଦେବୀରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାଂସ୍କୃତିକ ଏକ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରେ ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା ।

(କନ୍ତକୁମାରୀ ସମ୍ପର୍କତ ବିବରଣୀ ପ୍ରଥମେ ରାଉରକେଲାର ପୂର୍ବତନ ପି.ଟି. ଆଇ ସମ୍ବାଦଦାତା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରଜନୀକାନ୍ତ ଦାସ ମୋର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ଦାସଙ୍କ ବିବରଣୀ ଅନୁସାରେ କନ୍ତକୁମାରୀଙ୍କୁ ଗୁମାରୁ ଆଶ୍ରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ନାମ ପଣ୍ଡଳ ଦେହୁରି । ଏ ସମ୍ପର୍କତ ବିପ୍ରାରିତ ବିବରଣୀ ଶରତଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଙ୍କ ୧୯୩୫ ମସିହାରେ ରଚିତ "The Hill Bhuiyas of Orissa" ପୁସ୍ତକରେ ଛାନ ପାଇଥିଲା, ଲେଖକ ଏ ଉତ୍ତରପାଇଁ ନିକଟରେ ତେଥ୍ୟ ପାଇଁ କୃତଙ୍ଗ ।)

ପ୍ରସଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. 'ଖଣ୍ଡାଧାର' ୧୯୪୭, ବାମଣ୍ଡା, ପୃ-୨୨
୨. ରାୟ, ଶରତଚନ୍ଦ୍ର, The Hill Bhuiyas of Orissa, 1935

ବେଦବ୍ୟାସ

॥ ଏକ ॥

ପ୍ରାଚୀନ ଗାଙ୍ଗପୁର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ କଲିକତା- ନାଗପୁର ରେଳଲାଇନର ପାନପୋଷ ଷେସନଠାରୁ ଏକ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବେଦବ୍ୟାସ ତାର୍ଥ ଅବସ୍ଥିତ । ଛାନଟି ୨୯°-୧୪' ଉତ୍ତର ଅକ୍ଷାଂଶ ଏବଂ ୮୪°-୪୮' ପୂର୍ବ ଦ୍ରାଘିମାରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହିଠାରେ ରାଞ୍ଚରୁ ବାହାରିଥିବା ଶଙ୍ଖ ଏବଂ ସିଂହଭୂମିରୁ ବାହାରିଥିବା କୋଇଲି ନାମକ ଦୁଇଟି ନଦୀ ମିଳି ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବୋଲି ପରିଚିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସଙ୍ଗମପରେ ଏକ ଗଣ୍ଡ ଅଛି । ଗଣ୍ଡରେ ଗ୍ରୀଷ୍ମ ରତ୍ନରେ ମଧ୍ୟ ଗଭୀର ଜଳ ରହିଥାଏ । ଦୁଇ ନଦୀର ସଙ୍ଗମକୁ ଲାଗି ଶଙ୍ଖ ନଦୀର ପଣ୍ଡିମ ଦିଗରେ ବେଦବ୍ୟାସ ପାହାଡ଼ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ପାହାଡ଼ର ଗୁମାଟି ବେଦବ୍ୟାସ ରକ୍ଷିକର ଆଶ୍ରମ ବୋଲି ଜନଶ୍ଵତି ଦାବି କରେ । ଗୁମା ଭିତରୁ ପ୍ରଥମେ କୁହୁଡ଼ି ନିସ୍ତତ ହୁଏ ଏବଂ କ୍ରମେ ଚାରିପାଖକୁ ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ । କୁହୁଡ଼ି ଅନେକ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ । ଶଙ୍ଖ ଓ କୋଇଲି ସଙ୍ଗମର ଯେଉଁ ପାହାଡ଼ରେ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ଆଶ୍ରମ ଅଛି ସେହି ପାହାଡ଼ର ନାମ “ପାରଶର ଶୁରୁକୁରା” । ପାହାଡ଼ର ପଣ୍ଡିମ ପାଖ ମୂଳରେ “ସରସ୍ଵତୀ କୁଣ୍ଡ” । ଏହି କୁଣ୍ଡରୁ ସ୍ଵତଃ ନିର୍ଗତ ରେ ପାହାଡ଼ର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ଵଦେଇ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀରେ ପଡ଼ିଛି । କୋଇଲି ନଦୀର ପୂର୍ବ କୂଳରେ “ଶୌତମୀ ଶୁରୁକୁରା” (ଅନ୍ୟ ଏକ ପାହାଡ଼) ଅବସ୍ଥିତ । ଜନଶ୍ଵତି ଅନୁସାରେ କୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱୀପାୟନ ବେଦବ୍ୟାସ ଏହିଠାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ଏହି ଅଞ୍ଚଳଟି ଚେଦୀ ରାଜ୍ୟ ଉପରିଚର ବସୁଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ଜନଶ୍ଵତି ଦାବି କରେ । କୋଇଲି କୂଳରେ ଛେଣ୍ଟ ବସିର ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ଥିବା ଗଡ଼କୁ ଦାସରାଜାର ଗଡ଼ବୋଲି ଦାବି କରାଯାଏ । (୧) ଏହି କୂଳରେ ଦାସରାଜାର ବଂଶଧର

କୈବର୍ ସମ୍ପଦାୟ ବସବାସ କରନ୍ତି । ବେଦବ୍ୟାସ ତୀର୍ଥ ସମର୍କତ କିମଦତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପୁରାକାଳରେ ପରାଶର ଗଣ୍ଡିଙ୍କୁ ଏକ କୈବର୍ ବାଲିକା ନାଉରୀ ରୂପେ ନଦୀ ପାର କରାଉଥିଲା । ନଦୀ ମଞ୍ଚରେ ପରାଶର କାମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଚରିତାର୍ଥ କରିବାକୁ ଜଛା କଲେ ଓ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ ଅବୁଶ୍ୟରେ ସାଧନା କରିବା ନିମନ୍ତେ କୁହୁଡ଼ି ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ବେଦବ୍ୟାସ ଗୁମ୍ଫାରୁ ପ୍ରଥମେ କୁହୁଡ଼ି ବାହାରି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶରେ ପ୍ରସାରିତ ହେଲା । ଏହି କୈବର୍ ବାଲିକାର ଗର୍ଭରୁ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ଜନ୍ମ । ପରାଶର ବାଲିକାକୁ ତପ ପ୍ରଭାବରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀରେ ପରିଣତ କଲେ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣୀର ନାମ ଅନୁସାରେ ନଦୀରନାମ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ରଖାଗଲା । (୨) ବେଦବ୍ୟାସ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସମର୍କତ ଜନଶୁଦ୍ଧି କବି ଗଜାଧର ମେହେର ତାଙ୍କ “କବିତା କଲ୍ଲୋଳ” ର ବେଦବ୍ୟାସ ଶୀର୍ଷକ କବିତାରେ ଏବଂ L.E.B. Cobden Ramsay ତାଙ୍କର Feudatory States of Orissa ପୁସ୍ତକରେ ଛାନ ଦେଇଥିଲେ (୩) ନିଜେ କବତ୍ତେନ ରାମସେ ଗାଜପୁର ସମର୍କତ ତଥ୍ୟାବଳୀ ସାର ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନମ ହଣ୍ଡରଙ୍କ ରଚିତ Statistical Account of Bonai and Gangpur States ରୁ ସଂଗ୍ରହ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଇଛି । ଏଣୁ ଅନ୍ତରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଉନବିଂଶ ଶତକରେ ଏହି ଜନଶୁଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

॥ ଦୁଇ ॥

କୃଷ୍ଣ ଦୈପ୍ୟନ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସମର୍କରେ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ଆଦିପର୍ବ, ଶିବ ମହାପୁରାଣ, ଦେବୀ ଭାଗବତ ପୁରାଣ ଏବଂ ସାରଳ ମହାଭାରତର ଆଦିପର୍ବରେ ବିଷ୍ଣୁରିତ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । (୪) ଏହି ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ୟାସ କାଳୀ ନାମକ କୈବର୍ ବାଲିକା ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । (୫) ତାଙ୍କର ପିତା ଥିଲେ ପରାଶର ।

ପୂର୍ବକାଳରେ ତେବୀ ରାଜ୍ୟର ରାଜୀ ଉପରିଚର ମୃଗ୍ୟା କରିବାକୁ ଯିବାକାଳରେ ରାଷ୍ଟ୍ରରେ ହଠାତ କାମାବିଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ ସେହି ସମୟରେ ସ୍ଵଳ୍ପ ରେତ ଏକ ଶୈନ ପକ୍ଷୀଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରି ତାହାକୁ ନିଜ ରାଣୀଙ୍କୁ ହସ୍ତାନ୍ତର କରିବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଆକାଶ ମାର୍ଗରେ ଯିବାବେଳେ ଶୈନପକ୍ଷୀ ମୁହଁରୁ ତାହା ସମୁନା ନଦୀରେ ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ତାହାକୁ ଏକ ମଘୀ (ଯେକି ଶାପଭ୍ରତ୍ବା ଅପସରା) ଭକ୍ଷଣ କରି ଅନ୍ତେସବା ହେଲା । ଏକ କୈବର୍ ଏହି ମଘୀଙ୍କୁ ଧରି ନେଇଗଲା ଏବଂ ପରେ

ତାହାର ଗର୍ଭରୁ ଦୁଇଟି ମାନବ ସନ୍ତାନ ଦେଖୁ ଆଣ୍ଟିଯେ ହୋଇଥିଲା । ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ର
ଓ ଅନ୍ୟଟି ଦୁଇତା । ପୁତ୍ରକୁ ପାଳନ ପାଇଁ ରାଜାଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦେଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ
ଦୁଇତାକୁ ନିଜେ ପାଳନ କରିଥିଲା ।

ଏହି କନ୍ୟାର ନାମ କାଳୀ ଓ ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧା । ଏକଦା ପରାଶର ମୁନି ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା
ପାଇଁ ଯମୁନା ନଦୀ କୂଳରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେ କୈବର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ନଦୀ ପାଇଁ ପାଇଁ କହିଲେ ।
ଏହି କାଳରେ କୈବର୍ତ୍ତ ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ତେଣୁ ନିଜର କନ୍ୟା ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧାକୁ
ମୁନିଙ୍କୁ ନଦୀ ପାଇଁ କରିବାକୁ କହିଲା । ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧା ମୌକାରେ ମୁନିଙ୍କୁ ନେଇ ଯମୁନାରେ
ମୌକା ଚଲାଇଲା । ଯମୁନାର ହିଲ୍ଲୋକ ଏବଂ ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧାର ଯୌବନ ମୁନିଙ୍କୁ ମୁହଁ
କରିଥିଲା । ସେ ତାହାର ଶରୀର ସର୍ଷ କରନ୍ତେ, ବାଲିକା ସେପରି କାର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତ
ହେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲା । କିନ୍ତୁ ପରାଶର କାମାନ୍ତି ଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତପ
ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଥମେ ତାହାକୁ ଉତ୍ତମ ଗନ୍ଧାରେ ପରିଣତ କଲେ ଏବଂ ଘନ କୁହୁଡ଼ିର
ଜାଲ ସୃଷ୍ଟି କରି ତାହା ସହିତ ଯୌନ ସମ୍ରକ୍ଷ ରକ୍ଷା କଲେ । ଏହି ସମ୍ରକ୍ଷ ରକ୍ଷା କାଳରେ
ରକ୍ଷି ତାହାକୁ ଜଣାଇ ଦେଇଥିଲେ ଯେ ସେ ଅସୀମ ରୂପବତୀ ହୋଇଯିବ ଏବଂ ତାଙ୍କରି
ଆଶିର୍ବାଦରୁ ତାହାର ଗର୍ଭରୁ ବହୁ ତେଜସ୍ୱୀ ବାଲକ ଜନ୍ମନେବ । ଏହାର ଲାଲନପାଳନ
କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ଏହା ମଧ୍ୟ ତାହାର କୁମାରୀ ଜୀବନରେ ଦାଗ ଆଣିବ ନାହିଁ ।
ଏହାପରେ ସଂଭୋଗ କରି ପରାଶର ମୁନି ଚାଲିଯିବା ପରେ ମସ୍ତ୍ୟଗନ୍ଧା ରକ୍ଷିଷ୍ଟ
ଯମୁନାର ଦ୍ୱିପରେ ଏକ ତେଜସ୍ୱୀ ବାଲକ ଜନ୍ମଦେଲା । ଦ୍ୱିପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ
ତାହାର ନାମ ଦ୍ୱିପାୟନ ରଖାଯାଇଥିଲା । ବାଲକ ଜନ୍ମ ହେବା ପରେ ନିଜ ମାତାଙ୍କ
ଠାରୁ ତପ କରିବା ପାଇଁ ଆଜ୍ଞା ମାଗି ଚାଲିଗଲା । ଏହି କୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱିପାୟନ ପ୍ରଥମେ
ରକ୍ଷିମାନଙ୍କ ଠାରୁ ବେଦ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ପରେ ସରସ୍ଵତୀ ନଦୀ ତଟରେ ସେ
ମଧ୍ୟ ଆଚାର୍ୟ ହିସାବରେ କିଛିଦିନ ବିତାଇଥିଲେ । ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସେ ହିମାଳୟ
ଶିରିଗୁହା ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ପୂରାଣ ଜତିହାସ ରଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । (୭)

॥ ତିନି ॥

ଏହି ଆଲୋଚନାରୁ ସମ୍ଭାବନା କରିଯାଏ ଯେ, ଯମୁନା ନଦୀର ଦ୍ୱିପରେ ପରାଶର
ଆମ୍ବଜ କୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱିପାୟନ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଗାଙ୍ଗପୁରରେ ଥିବା ବେଦବ୍ୟାସ
ତୀର୍ଥ ସମ୍ରକ୍ଷତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଏହି ଯୌରାଣିକ ବିବରଣୀକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରେ
ନାହିଁ । ଏଣୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ସତ୍ୟତାର ଆଲୋଚନା ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ।

ଯଦି କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନ ବ୍ୟାସ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀର ଏହି କୁଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ; ତେବେ ଏହି ଶ୍ଵାନଟି ତାଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳର ନାମ ଅନୁସାରେ ନାମିତ ହେବା କଥା । କିନ୍ତୁ ବେଦବ୍ୟାସ ବୋଲି ନାମ ଦେବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ କେଉଁ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ପଠୀକୁ ସୂଚିତ କରୁଛି, ତାହା ଜାଣିବା କଷ୍ଟକର । ବ୍ୟାସ ଶବ୍ଦଟି ବିଭିନ୍ନ ରଷିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । (୭) ଏଣୁ ଏପରି ନାମକରଣ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କର ଜନ୍ମଶାନର ବାସ୍ତବତା ସମ୍ପର୍କରେ ଥିବା ନିବିଡ଼ ରହସ୍ୟକୁ ଆହୁରି ଅନ୍ଧକାରଙ୍ଗୁଳ କରୁଛି । ପୁଣି ପୌରାଣିକ ଉପାଦାନରେ ଏପରିକି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କ ଜନ୍ମଶାନ ଯମୁନାକୁଳ ବୋଲି ସୂଚିତ ହୋଇଥିବାଲେ ତାହାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳକୁ ଆଣିବା ଏକ ଐତିହାସିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଅପଳାପ । ପୁଣି ପରାଶର ମସ୍ୟଗନ୍ଧା ନାୟୀ କୈବର୍ଣ୍ଣ କନ୍ୟା ସହିତ ଯୌନ ସମ୍ପର୍କ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ତାହାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀରେ ପରିଣତ କରିଥିବାରୁ ନଦୀର ନାମ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ରଖାଗଲା ବୋଲି ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଶ୍ଵାନ ପାଇଛି ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହି ନଦୀ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରକାଶ କରିନଥାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯଦି ନଦୀର ନାମକରଣ ହୋଇଥାଆନ୍ତା, ନିଜେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନ ବ୍ୟାସ ମହାଭାରତର ଆଦିପର୍ବରେ ନିଜ ଜନ୍ମଶାନକୁ ଯମୁନାର ଦ୍ୱିପ ଏବଂ ଭୀଷ୍ମପର୍ବରେ ନଦୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିନଥାନ୍ତେ । ସେ ସିଧାସଳକ୍ଷ ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ଜନ୍ମଶାନ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳରେ ବୋଲି କହିପାରିଥାନ୍ତେ । ଏଥୁରୁ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମଶାନ ରହସ୍ୟ ସହିତ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ମହାଭାରତ ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଶ୍ଵାନଟି ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ପଠୀ ହୋଇଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଦୁଇଧାରର ସଙ୍ଗମର ନାମ ସ୍ତ୍ରୀ ଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (ଏହି ଶ୍ଵାନଟି କିପରି ପ୍ରଥମେ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ପଠୀଥିଲା ତାହାପରେ ଯଥା ଶ୍ଵାନରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି ।)

କୋଇଲ ନଦୀର କୁଳରେ ଛେଷ ବନ୍ଧିର ଉତ୍ତରରେ ଏକ ଗଡ଼ର ଉଗ୍ରାବଶେଷ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଏହା ଦାସରାଜା ଗଡ଼ରୁପେ ପରିଚିତ (୮) । ଗଡ଼ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଣ୍ଡୋସାରିଆ ଖାଇ ପୂର୍ବରୁ ପଣ୍ଡିମକୁ ଗତିକରି କୋଇଲ ନଦୀରେ ପଡ଼ିଛି । ଖାଇର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ଵ ଖଣ୍ଡି ଭିତରେ ଥିବା ଶିଳାଶ୍ରେଣୀକୁ ଦେଖିଲେ ଗଡ଼ର ପ୍ରାଚୀନତା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଖାଇର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗ ଉଛ ମାଟିପୁଷ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଗଡ଼ଶିରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଗଡ଼ଦେବୀ ଉଛକୁଷାଦି ମେଳରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଛୋଟଛୋଟ

ପ୍ରାଚୀନ ଭଙ୍ଗାଇଟା ଏଣେତେଣେ ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ପଡ଼ିଛି (୯) । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ କୈବର୍ତ୍ତ ସମ୍ବଦାୟ ବାସ କରୁଇଛି । ଏସବୁ ସବେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଉପରିଚର ବସୁଙ୍କ ଶାସିତ ଚେଦୀ ରାଜ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ।

ମହାଭାରତର ଆଦିପର୍ବରେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସମ୍ରକ୍ଷରେ ଆଲୋଚନା ରହିଛି । ଏଥୁରେ ଚେଦୀ ସମ୍ବାଗ ଉପରିଚର ବସୁଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଓ ଶାସନ ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ତାହାଙ୍କର ରାଜଧାନୀକୁ ଶୁକ୍ରିମତୀପୁର ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହା ଶୁକ୍ରିମତୀ ନଦୀ କୁଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଯମୁନାର ଏକ ଶାଖା ନଦୀକୁ ଅତୀତରେ ଶୁକ୍ରିମତୀ ବୋଲି ନାମିତ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ନଦୀ ବୁନ୍ଦେଲଖଣ୍ଡ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବାହିତ ଥିବା ଆଧୁନିକ କେବୁ ନଦୀ ସହିତ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଛି । ଏତିହାସିକ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଚୌଧୁରୀ ପାଞ୍ଜିଚରଙ୍କ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି —

Pargiter places Chedi along the south bank of the Jumna, from the Chambal on the north-west as far as Karwi on the south-east, its limits southwards may have been the plateau of Malwa and the hills of Bundelkhand.

ଏତିହାସିକ ଦୀନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ଶୁକ୍ରିମତୀପୁର ସମ୍ରକ୍ଷରେ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି —

The Suktimali is the modern ken, a tributary of the Jumna, flowing through Bundelkhand. On its bank stood a city of the same name (Pali-sotthivati) which was the ancient capital of the Chedi people (୧୧)

ଏହି ନଦୀର ଉପର୍ତ୍ତି ସମ୍ରକ୍ଷରେ କୁହାଯାଇଛି:

ଶୁନୀ ଲଞ୍ଚା ଶୁକ୍ରିମତୀ ଶକୁଳୀ ତ୍ରିଦିବାକ୍ରମୁଃ

ରକ୍ଷପାଦାଦ ପ୍ରସୂତାଷା ନଦ୍ୟୋ ମଣିନିତୋଦକାଃ । (୧୨)

ରକ୍ଷପାଦ ପର୍ବତରୁ ନିର୍ଗତ ଶୁକ୍ରିମତୀ ନଦୀ । ଏହି ରକ୍ଷପାଦ ପର୍ବତର ଅବସ୍ଥିତ ସମ୍ରକ୍ଷରେ ଦୀନେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ।

The Riksavat was that part of Vindhya range which lies to the north of Narmada and runs from the Malwa region right upto the sources of that river as well as of the Mahanadi. (୧୩)

କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନକୁ ଚେଦୀ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଯମୁନା ନଦୀର

ଶାଖା ଶୁକ୍ରିମତୀ ନଦୀ ନିକଟରେ ସ୍ଥିର କରାଯାଇପାରେ । ଏତିହାସିକ ନବୀନ କୁମାର ସାହୁ ଏହି ମତକୁ ଗ୍ରହଣ ନକରି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି —

ଶୁକ୍ରିମତୀ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ବଲାଙ୍ଗୀର ଜିଲ୍ଲାରେ ପ୍ରବାହିତ ଶୁକତେଳ ନଦୀ । ଏହି ନଦୀ ୫ ର ଶିରାଳ ଗନ୍ଧମାର୍ଦ୍ଦନ ପର୍ବତରୁ ଉଭବ ହୋଇ ମହାନଦୀ ଓ ତେଲ ନଦୀର ସଂଘମ ନିକଟରେ ତେଲ ସହିତ ମିଶିଛି । ତେଲ ଓ ଶୁକତେଳ ଯଥାକ୍ରମେ ତେଲବାହ ଓ ଶୁକ୍ରିମତୀ ନାମରେ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଚିତ । ଆଧୁନିକ ବଲାଙ୍ଗୀର ଜିଲ୍ଲାରେ ତେଲ ଶୁକତେଳ ଅବଦାହିକାରେ ପ୍ରାଚୀନ ତେବୀ ରାଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥାଟି ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରେ । ସେହି ରାଜ୍ୟର ରାଜଧାନୀ ଶୁକ୍ରିମତୀ ଏବେ ନିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଶୁକତେଳ କୁଳସ୍ଥ ଶକମା ସମ୍ବଦ୍ଧ ତାହାର ସ୍ଵାରକ୍ତ । (୧୪)

ସେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉପରିଚର ବସୁଙ୍କ ଶାସିତ ତେବୀ ରାଜ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏତିହାସିକ ସ୍ଵର୍ଗତଃ ସାହୁଙ୍କର ମତକୁ ରାଜ୍ୟର ପାଇଁ ଅନେକ ଉପାଦାନ ରହିଛି । ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣତ ଶୁକ୍ରିମତୀ ପର୍ବତକୁ ସେ ଶୁକ୍ରିମତୀ ନଦୀ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଥିବା ଶ୍ରୋକଟିକୁ ଦିନେଶ ତତ୍ତ୍ଵ ସରକାର ଉତ୍ତାର କରିଛନ୍ତି । ରାଜ୍ୟକୁଳ୍ୟା କୁମାରୀ ଚ ମନ୍ଦିର ମନ୍ଦିରାନ୍ତିରେ

କୁପା ପଲାଶିନୀ ଚେବିକ ଶୁକ୍ରିମଦ୍ଵ ପ୍ରତିବାପ ସ୍ଥାପନା । (୧୫)

ଏହି ଶୁକ୍ରିମତ ପର୍ବତ ସମ୍ପର୍କରେ ସରକାର ମଧ୍ୟ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି-

The name of the Suktima is preserved in that of the Sakti hills in Raigrah, Madhya Pradesh and possibly in that of the Suktel river which joins the Mahanadi near sonepur in Orissa. The name Suktimat was probably applied to the chain of hills that extends from Sakti in Raigarh to the Dalma hills in the old Manbhum district. (୧୬)

ମହାଭାରତର ଭୀଷ୍ମ ପର୍ବତରେ ଭାରତୀୟ ନଦୀମାନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଥାଏ । ଏଥରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀର ନାମ ସହିତ ଅନ୍ୟ ନଦୀର ନାମ ରହିଛି । ଏଥରେ ଥିବା କୁମାରୀ ରାଜ୍ୟକୁଳ୍ୟା ଚ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣର ରାଜ୍ୟକୁଳ୍ୟା କୁମାରୀ ଚ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣତ ହୋଇଛି । ଉତ୍ତମ ନଦୀ ଛୋଟନାଗପୁର ମାଳଭୂମିର ବୋଲି ମଧ୍ୟ ମତ ଦିଆଯାଇଛି । (୧୭)

ଦିନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସରକାରଙ୍କ ମତକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ମଧ୍ୟ ଖରିଆର ଯୁବରାଜ ଜିତାମିତ୍ର ପ୍ରସାଦ ସିଂହଦେବ ଶୁଣ୍ଡିମତକୁ ନଦୀ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । (୧୮) କିନ୍ତୁ ଏହି ସିଂହାସ୍ତ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହଁଁ । ଶୁଣ୍ଡିମତ ପର୍ବତରୁ ପ୍ରବାହିତ ନଦୀମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏବଂ ରକ୍ଷପାଦ ପର୍ବତରୁ ଲାତ ଶୁଣ୍ଡିମତୀ ନଦୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ଛାନ ପାଇଛି । ତେଣୁ ଆଲୋଚକମାନେ ଉଭୟ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଅଧ୍ୟନ କରି ସିଂହାସ୍ତ ନେବା ଉଚିତ ।

॥ ଚାରି ॥

ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ରେ ପ୍ରତଳିତ ଜନଶୁଣ୍ଡିର ଶୀତିହାସିକ ଦିଗକୁ ଗ୍ରହଣକରି ଏତିକିମାତ୍ର କୁହାଯାଇପାରିବ ଯେ ସୁଦୂର ଅତୀଚରେ ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ ଅଞ୍ଚଳରେ ଚେଦୀ ବଂଶର ଏକ ଶାଖା ଶାସନ କରିଆଇପାରନ୍ତି । ଏପରି ସମ୍ବାବନାକୁ ଅନେକ କାରଣରୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

(୧) ଶ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ- ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ କଳତ୍ରୁର ରାଜାମାନେ ପଣ୍ଡିମ କୋଶଳରେ ଆଧୁପତ୍ୟ ବିଷ୍ଟାର କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଚେଦୀ ରାଜା ବୋଲି ପରିଚିତ ଥିଲେ । କଳତ୍ରୁର କ୍ଷମତା ସମ୍ଭାବ ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ରେ ବିଷ୍ଟାର ଲାଭ କରିଥିଲା ।

(୨) ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ରେ ଶାସନ କରୁଥିବା ପାରମାର ବଂଶୀ ରାଜା ହମ୍ମିରଦେବ କଳତ୍ରୁର - ଚେଦୀ ସମ୍ଭାବ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାର ସୁଚନା ତାଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ବରପାଲି ତାମ୍ରଫଳକରୁ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ । (୧୯)

ଏହିପରି କୌଣସି କାରଣରୁ ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ ଚେଦୀ ରାଜ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ଜନଶୁଣ୍ଡିରେ ଛାନ ପାଇଛି । ତେବେ ଚେଦୀ ସମ୍ବାଦ ଉପରିଚର ବସୁଙ୍କର ଶାସନ କାଳରେ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ ନଥିଲା କିମ୍ବା ଶୁଣ୍ଡିମତୀ ପଣ୍ଡିମ କୋଶଳରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇନଥିଲା । କୋଇଲ କୁଳରେ ଛେଣ୍ଟ ବନ୍ଧୁର ଉଭରରେ ଥିବା ଗଡ଼ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବଂଶର ରାଜନୈତିକ କେନ୍ଦ୍ର ବୋଲି ସ୍ଵିକାର କରାଯାଇପାରେ । ଛେଣ୍ଟବନ୍ଧୁ ପାଖର ବିଷ୍ଟାରିତ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରାଚୀନ ବସତିର ଚିହ୍ନ ଏବେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହା ଏକଦା ଏକ ଉନ୍ନତ ସତ୍ୟତାର ପ୍ରାଣକେନ୍ତ୍ର ଥିଲା ବୋଲି ଏଥିରୁ ସୁଚିତ ହୁଏ । ସମ୍ବଦ୍ଧ ଶଙ୍ଖ ଓ କୋଇଲର ସଙ୍ଗମଷ୍ଟଳରେ ପରାଶର ନାମକ ବେଦଜ୍ଞଙ୍କର ପାଠ ଥିବା କାଳରେ ଯେଉଁ ରାଜବଂଶ ଏଠାରେ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ଅଧ୍ୟନରେ ଗାଙ୍ଗପୁରର ବହୁଳାଂଶ ରହିଥିଲା । ଏହି ରାଜବଂଶ ସହିତ ଆଦିବାସୀମାନେ ସୁସମ୍ପର୍କ

ରଖୁଥିଲେ । ପୁଣି ଅତୀତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀ ସୁନାବ୍ୟା ଥିବାରୁ କୌରର୍ଜ ସମ୍ବଦାୟର
ବସତି ପାଇଁ ଏହା ଏକ ସୁନିର୍ବାଚିତ ପ୍ଲାନ ଥିଲା । କୋଇଲି ନଦୀଟି ମଧ୍ୟ ରଷ୍ମିମାନଙ୍କ
ନଦୀ ବୋଲି ପୁରାଶରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହାର ଆଦିନାମ ଥିଲା ରଷ୍ମିକୁଳ୍ୟା ।
ପରାଶର ଓ ଗୌତମ ପ୍ରଭୃତି ବେଦଙ୍କ (ଯେଉଁମାନେ କୋଶଳ ସମ୍ବାଦ ହିରଣ୍ୟନାଭ
ଶିଷ୍ୟ କୃତିଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ) କର ଏହା ଥିଲା ସାଧନାଷ୍ଟଳ (୨୦) । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ
ରଷ୍ମି ଶାର୍ଟି ଜନଶ୍ଵରିରେ ବାଦ୍ୟାଇ କୁଳ୍ୟା ବିକୃତ ଉଚ୍ଚାରଣ ଦ୍ୱାରା କୋଇଲରେ
ପରିଣତ ହୋଇଛି । ପରାଶରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି —

ରଷ୍ଟିକୁଳ୍ୟା କୁମାରୀ ଓ ମନ୍ଦିରା ମନ୍ଦିରାହିନୀ।

କୃପା ପଲାଶିନୀ ସେବ ଶୁଦ୍ଧିମତ ପ୍ରଭବାଙ୍ଗ ସ୍ଥାନାଙ୍କ

ଏହି ଗଣିକୁଳ୍ୟା ଶୁଣିମତ ପାଦ ସଂଜାତ । କୋଇଲ ନଦୀର ପୂର୍ବ କୁଳର
ପାହାଡ଼ ଜନଶୁତିରେ ଗୌତମୀ ଘୁରୁକୁରା ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏଥରୁ ଅତୀତରେ
କୋଇଲ କୁଳର କେତେକ ଶ୍ଵାନ ବେଦଙ୍ଗ ରକ୍ଷିମାନଙ୍କର ସାଧନାଷଳ ରୂପେ ପରିଚିତ
ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଅତୀତରେ ଏହିପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବା ଶ୍ଵାନକୁ ସେଥିପାଇଁ
ବେଦବ୍ୟାସ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ପରେ ହୁଏତ ମହାଭାରତର ବିଷୟକୁ
ନେଇ କୈବର୍ଷ ସମ୍ପୂଦନ ପକ୍ଷରୁ ଶଙ୍ଖ ଓ କୋଇଲର ସଙ୍ଗମ ଶଳଠାରୁ ନୌକା ଚଳାଚଳ
ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୁବିଧା ପାଇଁ (ଯେଉଁ ସୁବିଧା ଆଦିମ ନିବାସୀମାନେ ପାଉଥିଲେ) ଏହାକୁ
କୃଷ୍ଣ ଦେଖିପାଇନଙ୍କର ଜନ୍ମଶାନ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ଯେହେତୁ କୃଷ୍ଣ
ଦେଖିପାଇନଙ୍କର ପିତା ଥିଲେ ପରାଶର ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳରେ ଥିଲା ପରାଶର
ଘୁରୁକୁରା, ଜନଶୁତିରେ ଉଭୟ ପରାଶର ଏକ ଓ ଅଭିନ ବୋଲି ରହିଗଲେ । ପୁଣି
ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳରେ ଏକ ପ୍ରକାର କୁହୁଡ଼ି ସୁଷ୍ଟି ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ପରାଶରଙ୍କର
କାମବାସନା ଚରିତାର୍ଥ ପାଇଁ ସୁଷ୍ଟି କରାଯାଇଥିବା କୁହୁଡ଼ି ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ
କିଛି ଅସୁବିଧା ନଥିଲା; ମାତ୍ର ଏଠାରେ ସ୍ଵରଣ କରାଇ ଦିଆଯାଇପାରେ ଯେ ପରାଶର
ମସ୍ୟଗନ୍ତା ସହିତ ଯୌନ ସମ୍ପର୍କ ରଖିବା ପାଇଁ ଜନ ଆତ୍ମାଳରେ ଯେଉଁ କୁହୁଡ଼ି ସୁଷ୍ଟି
କଲେ, ତାହା କାମବାସନା ଚରିତାର୍ଥ କରିବା ପରେ ଉଭାଇଯାଇଥିଲା । ଏଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ
କୁଳରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଆସୁଥିବା କୁହୁଡ଼ିକୁ ପରାଶର ସୁଷ୍ଟି କୁହୁଡ଼ି ସହିତ
ମିଳାଇ ଦେବା ଉଚିତ ହେବ ନାହିଁ । ପୁରାଶମାନଙ୍କରେ ପରାଶର ସୁଷ୍ଟି କୁହୁଡ଼ି ଏହିପରି
ଭାବରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଆସୁଥିବାର ସୁଚନା ନାହିଁ । ଶଙ୍ଖ, କୋଇଲ

ଏବଂ ସରସ୍ଵତୀର ମିଳନ ଘାନ ଏକ ଦ୍ୱୀପପରି ଦେଖାଯାଏ । ଏହିପରି ଏକ ଦ୍ୱୀପରେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବାର କଥା ପୁରାଣରେ ସୂଚିତ । ବ୍ରାହ୍ମଣୀ କୁଳରେ ଦେଖାଦେଉଥିବା ଏକ ପ୍ରକାର କୁହୁଡ଼ି, ପରାଶର ନାମ ବହନ କରୁଥିବା ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପାହାଡ଼ ଘୁରୁକୁରା- ଯେଉଁ ପରାଶରଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କର ପିତା ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି, ଶଙ୍ଖ କୋଇଲ ଏବଂ ସରସ୍ଵତୀର ମିଳନ ଘାନ ଏକ ଦ୍ୱୀପ ସଦୃଶ- ଏ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନକୁ ନେଇ ମହାଭାରତ ରଚିଯିତା କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କର ଜନ୍ମଘାନ ଏହି ଛଳ ବୋଲି ଜନଶ୍ରୁତି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ପୁଣି ପ୍ରାଚୀନ ଏକ ରାଜବଂଶ (ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଜଡ଼ିତ) ରାଜାଙ୍କୁ ଦାସରାଜା ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରି ତାଙ୍କର ଗଡ଼କୁ ଦାସରାଜଗଡ଼ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ କୈବର୍ଗ ସମ୍ପୁଦନ ମୁଖ୍ୟ ଏହି ନଦୀଛଳରେ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ହୋଇ ଆଦିମ ନିବାସୀମାନଙ୍କର ଘାନ ଉପରେ ଥିବା କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ଅସ୍ଵୀକାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିଜର ଆଧୁପତ୍ୟ ବିଷ୍ଟାର କରିଥିଲେ । ପରେ ଜନଶ୍ରୁତି ତାହାଙ୍କୁ ଦାସରାଜା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ଭୁଲରେ ମସ୍ୟଗନ୍ଧର ପିତା ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଚେଦୀ ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସୁନ୍ଦରଗଡ଼ ହୋଇନଥିବାରୁ ଦାସରାଜାଙ୍କର ବାସଷ୍ଳଳ ଏଠାରେ ନଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଚେଦୀ ବଂଶର ଏକ ଶାଖା ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ତ କରୁଥିବା କାଳରେ ଏକ ସାମନ୍ତ ରାଜା କୋଇଲ କୁଳରେ ଗଡ଼ ନିର୍ମାଣ କରି କିଛି ଅଞ୍ଚଳକୁ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ପରେ ସେହି ସାମନ୍ତ ରାଜାଙ୍କର ଗଡ଼କୁ ଦାସରାଜା ଗଡ଼ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ମହାଭାରତରେ ମସ୍ୟଗନ୍ଧର ପାଳିତ ପିତା କୈବର୍ଗ ଥିବାର ସୁଚନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିବାର ସୁଚନା ନାହିଁ । ଏଣୁ ଜନଶ୍ରୁତିର ଏହି ଅଂଶଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ/ ଆର୍ୟମାନଙ୍କର ସମର୍ଥନରେ ମହାଭାରତର ବିଷ୍ଣୁମୁଖୁକୁ ନେଇ ଉଦେଶ୍ୟ ରଖୁ ପ୍ରଚାର କରାଯାଇଛି ।

ଶଙ୍ଖ ଓ କୋଇଲର ସଙ୍ଗମଷ୍ଳଳ ଆଦିମ ନିବାସୀ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ/ଆର୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ନାନା କାରଣରୁ ପୂଣ୍ୟପାଇଁ ରୂପେ ବିବାଦର ଭୂମିଥିଲା । ଏହି ଘାନ ଅଧୁକାର/ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଷ୍ଟାର ପାଇଁ ଏହି ସମସ୍ତ ସାମାଜିକ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବିବାଦରୁ ଏହି ଘାନରେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାୟନଙ୍କର ଜନ୍ମଘାନ ସମ୍ପର୍କିତ ଜନଶ୍ରୁତି (ଆଖ୍ୟାନ) ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରଥମ ବାସିନୀ ଥିଲେ ଭୂମୀ, ଓରା, ମୁଣ୍ଡା, ଗଣ୍ଡ ଏବଂ ଖଡ଼ିଆ ।

ସମ୍ବଦ୍ଧ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ (ପରାଶରଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତିକାଳରେ) ଆଦିମ ନିବାସୀମାନେ ଏହି ସଙ୍ଗମଷ୍ଟଳକୁ ନିଜର ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ଅଧୂନରେ ରଖିଥିଲେ । ବହୁ ଶତବୀ ପରେ କିଛି କୈବର୍ତ୍ତ ନିଜର ସୁବିଧା ପାଇଁ (ନୌକା ଚଳାଚଳ ପାଇଁ) ଏହି ଘାନକୁ ଅଧୂକାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । କିଛି ବର୍ଷକାଳ ଉତ୍ସବ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଘାନ ଅଧୂକାର ନେଇ ବିବାଦ ଲାଗିଥିବ । ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସହଯୋଗରେ ଉତ୍ସବ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବିବାଦର ସମାଧାନ ହୋଇଥିବ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏପରି ଏକ ସଙ୍ଗମଷ୍ଟଳକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜର ସୁବିଧା ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ଉତ୍ତରେ ଜାହା କରିଥିବେ । ଏହି ପୃଷ୍ଠପତରେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାଯନ ବ୍ୟାସଙ୍କର ଏହି ଘାନରେ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ସମ୍ବାଦକୁ ନେଇ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁରାଣ ରଚନା କରାଯାଇଥିବ ଏବଂ ଜନଶୂନ୍ତି ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିବ । ଏହି କାଳରେ ଶଙ୍ଖ ଓ କୋଇଲ ନିକଟରୁ ଏକ ସ୍ତ୍ରୋତରୁ ସରସ୍ଵତୀ ବୋଲି ନାମିତ କରାଯାଇଥିବ - ଏହା ଫଳରେ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ନଦୀକୁ ଗଜା ଏବଂ ଯମୁନା ନାମରେ ପରିଚିତ କରାଯାଇଥିବ । (୨୭) ଶଙ୍ଖ ନଦୀର ଜଳର ରଙ୍ଗ ଗଜାଜଳ ରଙ୍ଗ ପରି । କୋଇଲ ନଦୀର ଜଳର ରଙ୍ଗ ଯମୁନା ନଦୀର ଜଳପରି ଏବଂ ସରସ୍ଵତୀ ନଦୀର ଜଳ ଅନ୍ୟ ଧାରର ଜଳପରି ଦିଶୁଥିବାରୁ ଏହା ଶାରଳା ମହାଭାରତ ରଚନାକାଳରେ ମଧ୍ୟ ତ୍ରିବେଣୀ ବୋଲି ପରିଚିତ ଥିଲା । (୨୮) ଭାରତୀୟ ଜ୍ୟାତିସମ୍ପନ୍ନ ନଦୀର ନାମକୁ ଆଞ୍ଚଳିକ ନଦୀର ନାମରେନାମିତ କରାଯାଇଥିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ନାହିଁ; ଯେପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୀ ନଦୀ ପ୍ରବାହିତ । ଏହି ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗୀ ଆର୍ଯ୍ୟବସତିର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଉତ୍ତର- ପଣ୍ଡିମାଂଶରେ ପ୍ରବାହିତ ସପୁନଦୀ ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ସଙ୍ଗମଷ୍ଟଳକୁ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାଯନ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ଜନ୍ମଘାନ ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରିବା ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱାରା ଭିନ୍ନ ଜାତି/ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ବିବାହ ବ୍ୟବସ୍ଥା (inter-caste and inter- tribal marriage) ଯାହା ରକ୍ଷି ପରାଶର ଏବଂ କୈବର୍ତ୍ତ କନ୍ୟାଙ୍କର ସାମୟିକ ମିଳନ ଯୋଗୁ ସମ୍ବହ ହୋଇପାରିଲା- ଗୃହୀତ ହୋଇପାରିଲା । ଏହି ଘାନକୁ କୃଷ୍ଣ ଦୈପାଯନଙ୍କର ଜନ୍ମଘାନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଜନଶୂନ୍ତିର ଏହା ଥିଲା ଅନ୍ୟ ଏକ ଆଭିମୁଖ୍ୟ । ଏପରି ପ୍ରଚାର ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ, କୈବର୍ତ୍ତମାନେ ଏବଂ ଆଦିମ ନିବାସୀମାନେ ଉପକୃତ ହେଲେ ଏବଂ ସଙ୍ଗମଷ୍ଟଳଟି ଏକ ଉପ ଆଞ୍ଚଳିକ ତୀର୍ଥସାନ ରୂପେ ଭାରତରେ ପରିଚିତ ହେଲା ।

ପ୍ରସଙ୍ଗନିର୍ଦ୍ଦେଶ

୧. କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମୋହେରଙ୍କ ରଚିତ “କବିତା କଲ୍ପଳ” ଅନ୍ତର୍ଗତ ବେଦବ୍ୟାସ ଶାର୍ଷକ କବିତାରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି,

ସତ୍ୟବତୀ ପିତା ଥୁଲେ ଦାସପତି
ପାଶେ ରହିଛନ୍ତି ତାହାଙ୍କ ବସତି ।
ନାହିଁ ସିନା ତାଙ୍କ ନିବାସ ଆଗାର
ରହିଅଛି ବାସଭୂମି ସ୍ମୃପାକାର ।
ଚଦୁର୍ଦ୍ଦିଶେ ତାର ବେଡ଼ିଛି ପରିଖା
ନିକଟକୁ ଯାଇ କର ତା ପରୀକ୍ଷା ।
ଅଦ୍ୟାବଧୁ ଦାସ ବଂଶଧରମାନେ
ଅଛନ୍ତି ଏ ରାଜ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣେ ।

ଗଙ୍ଗାଧର ଗ୍ରହାବଳୀ, କୃତନ ମୁଦ୍ରଣ, ବେଦବ୍ୟାସ, ପୃ- ୨୧୯ ।

କୋଇଲ ନଦୀର ପୂର୍ବଧାରକୁ ଲାଗି ଦାସରାଜା ଗଡ଼ର ଧ୍ୟାସଷ୍ଟୁପ ଶାଳ, ଅଶ୍ଵା, ବାଉଁଶ,
ଗୁରୁ ଉତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଆଛାଦିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଗଡ଼ମଧୟ ଏକ ଅଣ୍ଡୋରାରିଆ ଖାଇ
ପୂର୍ବରୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଗତି କରି କୋଇଲ ନଦୀରେ ପଡ଼ିଅଛି । ଖାଇର ଉଭୟପାର୍ଶ୍ଵ ଖଣ୍ଡ ଭିତରେ
ଥୁବା ଶ୍ରେଣୀକୁ ଦେଖିଲେ ଗଡ଼ର ପ୍ରାଚୀନତା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏକଦା ଖାଇର
ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗ ଉଚ୍ଚ ମାଟିଷ୍ଟୁପ ମଧ୍ୟରେ ଗଡ଼ଶିରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଗଡ଼ଦେବୀ ଉଚ୍ଚ ବୃକ୍ଷାଦି ମେଲରେ
ଏକଦା ବିଦ୍ୟମାନ ଥୁଲେ । ଛୋଟ ଛୋଟ ପ୍ରାଚୀନ ଭଙ୍ଗା ଜଣା ଏଣେତେଣେ
ଉଭୟପାର୍ଶ୍ଵରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବିପ୍ରାରିତ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ତ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ ।
ମିଶ୍ର ଗୋକୁଳଚନ୍ଦ୍ର, ନାଗରା, ୧୯୯୨, ନାଗ୍ରା ସାଂସ୍କୃତିକ ଅନୁସନ୍ଧାନକାରୀ ସମିତି,
ବଲାଣି, ସୁନ୍ଦରଗଡ଼, ପୃ- ୨୧୨ ।

୨. ଦାଶ, ଶିବପ୍ରସାଦ, ସମ୍ବଲପୁର ଇତିହାସ, ୧୯୭୯, ପୃ- ୪୧୧ - ୧୩

୩. Cobden Ramsay, L.E.B. Feudatory States of Orissa in Bengal Gazetteers, 1910/ 1982, p. 175- 176

ଗଙ୍ଗାଧର ଗ୍ରହାବଳୀ, ଦାସ କ୍ରଦ୍ଧର୍ମ, କଟକ, ୧୯୭୮ ।

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନିରାକାର ମହାଲିକ ବେଦବ୍ୟାସ ଜନଶ୍ରୁତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ବେଦବ୍ୟାସ ଶାର୍ଷକ
ଶ୍ରୀ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

“ବେଦବ୍ୟାସ”, ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ସାଂସ୍କୃତିକ ସଂସଦ, ରେଡ଼ାଖୋଲ, ୧୯୮୮ ।

ଜନଶ୍ରୁତିର ବିପ୍ରାରିତ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବରଣୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୋକୁଳଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ‘ନାଗରା’ ପୁସ୍ତକରେ
ଖାନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

୪. Mani Vettum, 1979/84, Puranic Encyclopaedia, Motilal Banarsi Dass, New Delhi, p. 885-88
୫. କରବାର ମହାମ୍ୟ (ପଡୁପୁରାଣର ଏକ ଖଣ୍ଡ)ରେ ପରାଶର ଏବଂ ସତ୍ୟବତୀଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମ
କଥା ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଖଣ୍ଡ ଅନୁସାରେ ରଷି ପରାଶରଙ୍କର ପଡ଼ୁ ୩ ଥିଲେ
ସତ୍ୟବତୀ । ଏକଦା ସତ୍ୟବତୀ ସ୍ଵାନରତ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ମସ୍ତ୍ୟମାନଙ୍କର ସାଂସାରିକ ଜୀବନ
ଦେଖୁ ବିହୁଳ ହୋଇଗଲେ ଏବଂ ଆଶ୍ରମକୁ ଫେରିବାକୁ ବିଲମ୍ବ କଲେ । ପରାଶର କ୍ରୋଧାନ୍ତିତ
ହୋଇ ତାହାକୁ ମସ୍ତ୍ୟଜୀବୀର କନ୍ୟା ହେବାକୁ ଅଭିଶାପ ଦେଲେ । ବ୍ୟଥୃତା ସତ୍ୟବତୀ
ବିଶ୍ଵକୁ ନିଜ ପୁତ୍ରରୂପେ ତାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଲାଭ କରିବେ ବୋଲି ଉଚ୍ଛାକଲେ । ଏଥରେ ରଷି
ଏକମତ ହେଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତିକାଳରେ କୃଷ୍ଣ ଦୈପ୍ୟାୟନ ବ୍ୟାସ ଅବିବାହିତା ସତ୍ୟବତୀଙ୍କ
ଠାରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲେ ।
- କରବାର ମହାମ୍ୟ, ଅଧ୍ୟାୟ- ନବମ, ଦଶମ, ଶୋତ୍ରମ ।
- Kurma Purana, part-I (Translated and annotated by G.V. Tagore), Delhi.
୬. ମହାଭାରତ, ଆଦିପର୍ବ, ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ । Mani Vetusum, ପୂର୍ବୋତ୍ତମାନଙ୍କ, ପୃ-୮୮୭ ।
୭. ବିଶ୍ଵ ପୁରାଣରେ ୨୮ ଜଣ ବ୍ୟାସଙ୍କ କଥା କୁହାଯାଇଛି । ବେଦ ୨୮ ଜଣ ବିଶିଷ୍ଟ
ରକ୍ଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରିଜନ ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ ବିଭତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ବିଶ୍ଵ ପୁରାଣରେ କୃଷ୍ଣ
ଦୈପ୍ୟନ ଅଷ୍ଟବିଂଶ ବ୍ୟାସ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ।
- Wilson, H.H., The Vishnu Purana, A system of the Hindu Mythology and Tradition, 1972, p. 219-20
୮. ମିଶ୍ର, ଗୋକୁଳକତ୍ତ୍ଵ, ନାଗରା, ୧୯୯୨ - ପୃ-୨୧୨ ।
୯. ତତ୍ତ୍ଵିବ ।
୧୦. Ray Chaudhuri, H.C., Political History of ancient india, 1972,
p.116
୧୧. Sircar, D.C. Studies in the Geography of Ancient and Medi-
aeval India, 1971, p. 56
୧୨. Sircar, D.C., ପୂର୍ବୋତ୍ତ ପୁଷ୍ଟକ, ପୃ-୪୭ ।
୧୩. ତତ୍ତ୍ଵିବ, ପୃ-୪୭ ।
୧୪. ସାହୁ ନବାନ କୁମାର, ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଇତିହାସ, ୧୯୭୪, ପୃ-୧୧୧
୧୫. Sircar, ପୂର୍ବୋତ୍ତ, ପୁଷ୍ଟକ, ପୃ-୭୭
୧୬. ତତ୍ତ୍ଵିବ ।
୧୭. ତତ୍ତ୍ଵିବ ।

୧୮. Singh Deo, Jitamitra Prasad;
 (a) Cultural profile of South Kosala, 1987, p. 74-75.
 (b) Archaeological remains of Patnagarh, Orissa Historical Research Journal, Vol. XXXIII, Nos.3 & 4, p. 27
୧୯. Chopdar, D. Date of Barpali Copper plate of Hambiradeva, Orissa History Congress Proceeding of the XV Annual Session, 1989, p. 77-80.
୨୦. କୋଶଳାଧୂପତି ହିରଣ୍ୟନାଭ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ସମର୍କରେ ଦ୍ରୁଷ୍ଟବ୍ୟ — Pathak V.N., History of Kosala upto the rise of the Mauryas, 1963, p. 203-204.
୨୧. ଗଜାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ବେଦବ୍ୟାସ’ କବିତା ଏବଂ ‘ବ୍ୟାସାଶ୍ରମ’ ନାମକ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟରୁ ଏକଥା ସଷ୍ଟ ଯେ ବେଦବ୍ୟାସ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସମର୍କତ ଜନଶ୍ରୁତି କୌଣସି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏକ ପୁରାଣ ରୂପ ନେଇଥିଲା । ହୁଏତ ପୁରାଣରଚନା ପରେ ଜନଶ୍ରୁତି ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଗୋକୁଳଚନ୍ଦ୍ର ମିଶ୍ର ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ନାଗରା’ରେ ଏହି ବ୍ୟାସାଶ୍ରମ କାବ୍ୟ ଏବଂ କୈବର୍ଗ ପୁରାଣ କଥା ଉଲ୍ଲଙ୍ଘ କରିଛନ୍ତି । କୈବର୍ଗ ପୁରାଣର ରଚନିତାଥିଲେ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତ ପୁରାଣ । ବ୍ୟାସାଶ୍ରମ ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଉତ୍କଳୀୟ ଲିପିରେ ନାଗରାର ପଣ୍ଡିତ ସତ୍ୟାନନ୍ଦ ପଣ୍ଡା ଏବଂ ପଣ୍ଡିତ ନିଶାକର ପଣ୍ଡା ଉତ୍ସମଙ୍ଗ ମିଳିତ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ଲେଖାଯାଇଥିଲା । ନାଗରା, ୧୯୯୭, ପୃ- ୨୪୩ ।
୨୨. ଦାଶ, କେଳାସଚନ୍ଦ୍ର, ‘ବେଦବ୍ୟାସ’ ନବପତ୍ର, ୧୯୮୮, ଜାନୁଆରୀ, ପୃ- ୨୧୪-୧୫ ।
୨୩. ଡକ୍ଟରିବ, ପୃ- ୨୧୪-୨୧୭ ।

